

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 89, №5, 2022

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 89, № 5, 2022

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ 89, № 5, 2022

SCIENTIFIC WORKS

volume 89, № 5, 2022

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

Bakı – 2022

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr edilir.*

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

*“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir*

Baş redaktor:

Akif Abbasov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Məsul katib:

İlham Cavadov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, kimya ü.f.d. **Rüfət Əzizov**, ped.ü.f.d., dos. **Ənvər Abbasov**, ped.e.d., prof.
Vidadi Xəlilov, ped.e. d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.e. d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.e.d.,
prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.e.d., prof. **Müdəfiə Mahmudov**,
ped.e.d., prof. **İntiqam Cəbrayıllov**, ped.e.d. **Pirəli Əliyev**, ped.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.e.d.,
prof. **Mübariz Əmirov**, ped.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyas.elm.ü.f.d. **Anar Nağıyev**

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.e.d., prof., Moskva)
A.K.Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.e.d., prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika
İnstitutunun direktoru, ped.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof.
(Nyu-York))
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol. ü.f.d., dosent, Samara)
Tran Mai Uos (Banking Universitetinin baş müəllimi, fəlsəfə doktoru, dosent, Vyetyam)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Lalə Məmmədli, Dinarə Əsədova, Günel Quluzadə

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики*

Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики

Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.

Министерства Юстиции Азербайджанской Республики

«Научные труды» издается с 1934 года. Периодичность издания: 6 номеров в год.

*«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей
Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:

Акиф Аббасов – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора:

Гумеир Ахмедов – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный секретарь:

Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Редакционная коллегия:

Эмин Амруллаев, док.ф. по хим. **Руфат Азизов**, док.ф. по пед., доц. **Энвер Аббасов**, док. пед.н., проф. **Видади Халилов**, док. пед.н., проф. **Фарахим Садыгов**, док. пед.н., проф. **Фаррух Рустамов**, док. пед.н., проф. **Хикмет Ализаде**, док. психол. н., проф. **Рамиз Алиев**, док. пед.н., проф. **Мудафия Махмудов**, док. пед.н., проф. **Интигам Джабраилов**, док. пед.н. **Пирали Алиев**, док. пед.н., проф. **Шахин Тагиев**, док. пед.н., проф. **Мубариз Амиров**, док. пед.н., проф. **Новруз Мусаев**, док.ф. по полит. н. **Анар Нагиев**

Редакционный совет:

Б.Г. Алиев (чл.-корр. НАНА, док. психол.н., проф., Азербайджан)

А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, док. пед.н., проф., Азербайджан)

Н.Д. Никандров (акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)

А. К. Кусаинов (президент Казахской АПН, док. пед.н., проф., Алма-Ата)

О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогики, док. пед.н., проф., г. Киев)

И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, док. пед.н., проф., Душанбе)

В. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф., Нью-Йорк)

С. П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)

А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)

А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, док. пед.н., проф., Москва) **Н.В. Наумова** (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, док.ф. по психол., Самара)

Tran Mai Uoc (старший преподаватель Университет Банкинга, д. филос., доц., Вьетнам)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Лала Мамедли, Динара Асадова, Шафаг Мамедова, Гюнель Гулузаде

*Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan*

Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

*The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002
of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*

"Research Papers " has been published since 1934. Frequency of publication: 6 issues per year.

*"Research Papers " are included in the list of publications recommended by the decision of
the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan*

Editor in Chief:

Akif Abbasov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Deputy Editor in Chief:

Humeyir Ahmadov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Executive Secretary:

Ilham Javadov – *doctor of philosophy in pedagogy, associate professor*

Editorial board:

Emin Amrullaev, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in ped., assoc.-prof. **Anvar Abbasov**, dok.of ped. sciences, prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farahim Sadigov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farrukh Rustamov**, dok.of ped. sciences, prof. **Hikmet Alizade**, dok.of psychol. sciences, prof. **Ramiz Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mudafie Mahmudov**, dok.of ped. sciences, prof. **Intigam Jabrailov**, dok.of ped.sciences **Pirali Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Shahin Tagiyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mubariz Amirov**, dok.of ped.sciences, prof. **Novruz Musaev**, Ph.D. in political sciences **Anar Nagiyev**

Editorial Council:

B.H. Aliyev, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doc. of psychological sciences, prof., Azerbaijan)

A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of ped. sciences, prof., Azerbaijan)

N.D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, dok. of ped. sciences, prof., Moscow)

A. K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of ped. sciences, prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of ped. sciences, prof., Kiev)

I. Kh.. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of ped. sciences, prof., Dushanbe)

B. Briller (Executive director of Higher Education Sector Analysis at Columbia University, Dr. prof., New York)

S.P. Lomov (Head of the department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

A.A. Ahin (professor at Hacettepe University, Turkey)

A.S. Sidenko (Leading researcher of the Academy of Social Management, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)

Tran Mai Uoc (Senior lecturer, Banking University, PhD, associate professor, Vietnam)

Editorial staff:

Irada Amiralieva, Lala Mammadly, Dinara Asadova, Shafag Mammadova, Gunel Guluzade

8 NOYABR – AZƏRBAYCANDA ZƏFƏR BAYRAMIDIR!!!

UOT 37.

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0002-3319-7466>

Lalə Akif qızı Məmmədli

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi

<https://orcid.org/0000-0003-0686-3627>

**ZƏFƏR BAYRAMI TƏHSİLALANLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN
TƏRBİYƏ OLUNMASININ MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ**

Ирада Боюкага гызы Амиралиева

доктор философии по педагогике

ведущий научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

Лала Акиф гызы Мамедли

доктор философии по педагогике,

ведущий специалист Института Образования Азербайджанской Республики

**ПРАЗДНИК ПОБЕДЫ КАК ВАЖНОЕ СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ
ПАТРИОТИЗМА У ОБУЧАЕМЫХ**

Irada Boyukagha Amiraliyeva

doctor of philosophy in pedagogy

leading scientific worker at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Lala Akif Mammadly

doctor of philosophy in pedagogy

leading specialist at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

VICTORY HOLIDAY AS AN IMPORTANT MEANS OF EDUCATION OF PATRIOTISM AMONG STUDENTS

Xülasə. Ermənistan ordusu Azərbaycan torpaqlarını tutmuşdu. Bu işğal təxminən 30 il çəkdi. Azərbaycan xalqı silaha sarılaraq, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və Azərbaycan ordusunun köməyi ilə düşməni torpaqlarımızdan qovdu. 8 noyabr ölkəmizdə Zəfər bayramı kimi qeyd olunur. Zəfər günü ilə əlaqədar şagirdlər və tələbələrle tədbirlərin keçirilməsi lazımdır.

Açar sözlər: *Zəfər günü, bayram, düşmən, erməni işğalçıları, torpaqların azad olunması*

Резюме. Армянская армия оккупировала земли Азербайджана. Эта оккупация длилась около 30 лет. Народ Азербайджана взялся за оружие и под руководством Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева и при помощи азербайджанской армии изгнал врага с наших земель. 8 ноября в нашей стране отмечается День Победы. В связи с Днем Победы необходимо проводить мероприятия со школьниками и студентами.

Ключевые слова: *День Победы, праздник, враг, армянские захватчики, освобождение земель*

Summary. The Armenian army occupied the lands of Azerbaijan. This occupation lasted for about 30 years. The people of Azerbaijan took up arms and, under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev and with the help of the Azerbaijani army, expelled the enemy from our lands. On November 8, Victory Day is celebrated in our country. In connection with Victory Day, it is necessary to hold events with schoolchildren and students.

Keywords: *Victory Day, holiday, enemy, Armenian invaders, liberation of lands.*

Bir çox ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatı, Vətən müharibələri olmuşdur. Tarix dərslərində 1812-ci il Rusiya-Fransa imperiyaları arasında olan müharibə barədə məlumat almışıq. Rusiya tarixinə bu müharibə Vətən müharibəsi kimi düşmüşdür. Avropada Rusiya kimi güclü dövlətin varlığını istəməyən Napoleon Bonapart Fransa ordusunu Rusiya üzərinə yönəltdi. Bir ara Moskva tutuldu, odlara qalandı, son nəticədə Fransa ordusu məğlub oldu. Mənbələrdə, tarix kitablarında ruslar bu müharibəni vətən müharibəsi adlandırırlar.

XX əsrin qırxıncı illərində – 1941-ci ildə Almaniya ordusu SSRİ üzərinə hücum etdi. Bu müharibə haradasa 5 il davam etdi. SSRİ xalqları ölkəni müdafiə etmək, təcavüzkarı qovmaq üçün ayağa qalxdı. Bu müharibə isə, Böyük vətən müharibəsi adlandırıldı. Sovet İttifaqı Almaniya və onun müttəfiqləri ilə apardığı müharibəyə belə ad verdi. Bu müharibədə də almanlar məğlub oldular. 1941-ci ildə Almaniya ordusu-

nun tərkibi 7 milyon 300 min nəfər idi, eyni zamanda döyüşlərdə Almaniya tərəfindən 1 milyon 200 min müzdlü qatılmışdı. II Dünya müharibəsində təxminən 70 dövlət iştirak etmişdi. Müharibədə həlak olan hərbiçilərin və dinc əhəlinin sayının bəzi mənbələrdə 35 milyon, bəzi mənbələrdə 70 milyona yaxın olduğu yazılır.

SSRİ ordu sıralarına Azərbaycandan 600 min nəfər səfərbərliyə alınmış, döyüşlərdə onlardan 300 min nəfəri həlak olmuş, xeyli adam yaralanmışdır.

Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası 1962-ci ildə elan olunub. O vaxta qədər Fransanın müstəmləkəsi idi. Əlcəzairilər 1954-cü ildə Fransız zülmünə qarşı milli-azadlıq mübarizəsinə qalxdı. Bu hərəkata Milli Qurtuluş Cəbhəsi rəhbərlik edirdi. Məqsəd: Əlcəzairi fransız müstəmləkəsindən qurtarmaq, respublika yaratmaq. Mübarizə 8 il davam etdi və Fransa atəşkəslə bağlı Evian sazişini imzalamalı oldu. Bu milli-azadlıq müharibəsində Əlcəzair xalqı milyon yarım insan itirdi.

Yaxınlarda, 2022-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Əlcəzair XDR prezidentinin dəvəti ilə Züvə toplantısında Fəxri qonaq statusunda iştirak etməkdən ötrü həmin ölkəyə rəsmi səfərə getmişdi. Möhtərəm Prezidentimiz Əlcəzairdə Şəhidlər abidəsini və Milli Mücahidlər Muzeyini ziyarət edərək, abidənin önünə əklil qoymuşdur.

Xain qonşularımız 2 əsrdən artıqdır ki, qara yara kimi xalqımızın qanına susayıb, harada imkan əllərinə düşürsə, azərbaycanlıları qətlə yetirir, torpaqlarımızı zəbt edir, meşələrimizi yandırır, çaylarımızı zəhərləyir, qızları, gəlinləri, uşaqları əsir götürür, onlara min əziyyət verirlər. Hətta elə cəza tədbirlərinə əl atırlar ki, bəşəriyyət onları yatar yuxusunda da görməmişdir.

Havadarlarına arxalanaraq Azərbaycan torpaqlarında özləri üçün dövlət yaratmışlar, İrəvan xanlığının başkəndini özləri üçün paytaxt seçmişlər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mərhələ-mərhələ azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından, indi Ermənistan adlanan, əslində Qərbi Azərbaycan olan torpaqlardan qovub çıxarmışlar. Bunlar azmış kimi, Azərbaycanın dilbər guşələri olan Kəlbəcəri, Laçını, Ağdamı, Füzulini, Cəbrayılı, Qubadlı, Zəngilanı, Şuşanı zəbt edərək 30 il girov kimi saxlamış, sərvətlərini mənimsəmiş, evləri, sənaye, mədəniyyət və s. tikililəri dağıtmış, necə deyirlər, ələ keçirdikləri rayon və şəhərlərimizdə daşı daş üstə qoymamışlar.

Nəhayət, 2020-ci il sentyabrın 27-də sərhədlərimiz boyunca ermənilərin növbəti silahlı təxribata başlamasına cavab olaraq, Ali Baş Komandan, Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müzəffər ordumuz hərəkətə gəldi.

Dünya heyrət içərisində idi. Erməni ordusunun əsgərləri və zabitləri hərbi texnikalarını ataraq, döyüş meydanından qaçırdılar. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşmənin on illərlə qurduqları istehkamları aşaraq, səngərləri dağıdaraq ildırım sürətilə irəliləyirdi.

Azərbaycan ordusu müasir silahlarla silahlanmışdı. Pilotsuz döyüş təyyarələrimiz erməni ordusuna divan tuturdu.

II Qarabağ müharibəsi cəmi 44 gün çəkdi. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarını tərk etdilər, əsas strateji yüksəkliklər də işğaldan azad oldular, Erməni ordusu məhv oldu, ondan əsər-əla-

mət qalmadı. Çoxsaylı döyüşçü itirdilər. Məcbur olub təslimçilik aktı imzaladılar.

II Qarabağ müharibəsi Vətən müharibəsi adlanır. İyirminci yüzilliyin ortalarında baş tutan, Böyük Vətən müharibəsi adlanan müharibədə azərbaycanlılar SSRİ tərəfindən vuruşurdularsa, daha çox bu imperiyanı, respublikaları müstəmləkə altında saxlayan ölkənin müdafiəsi naminə ayağa qalxmağa məcbur edilmişdilsə, II Qarabağ müharibəsində doğma yurdumuzu erməni qəsbkarlardan azad etmək, onlara öz yerlərini göstərmək üçün könüllü surətdə vuruşurdular.

Bu, biz azərbaycanlılar üçün həqiqi Vətən Müharibəsidir!

Doğma Vətənimiz üçün vuruşdular. Şəhidlik zirvəsinə qalxdılar, qazı oldular! Ölkəmizdə şəhidlərin xatirəsi əziz tutulur, qazilər, müharibə iştirakçıları, şəhid ailələri üçün hər cür şərait yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında **Zəfər Günü** kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır” (1).

II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində səmərəli işlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti ölkəmizin xaricdə nüfuzunun artmasına böyük kömək göstərir. Onun xarici ölkələrə rəsmi, işgüzar səfərləri dünyanın Azərbaycan həqiqətləri ilə yaxından tanış olmasına imkan verir.

2021-ci il iyunun 15-də Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı

müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi imzalanmışdır.

Bəyannamədə deyilir: “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı ikitərəfli münasibətlərin daha da genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi perspektivlərini hərtərəfli nəzərdən keçirərək, bəyan edirlər: Tərəflər iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq ifadə edərək siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin və qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlərin əhəmiyyətini qeyd edirlər.

Tərəflər fəxarət hissi ilə bildirirlər ki, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi.

Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir...” (2).

Hələ 2 il bundan əvvəl təslimçilik müqaviləsini imzalamağa məcbur olan Ermənistan məğlubiyyətindən özü üçün nəticə çıxarmayaraq atəşkəsi pozur, sülh danışıqlarını müxtəlif bəhanələrlə yubadır. Azərbaycan və Ermənistan liderləri iki dəfə Avropa İttifaqının Prezidenti Çarles Miçelin vasitəçiliyi ilə Brüsseldə, Rusiya Federasiyasının prezidenti Putinin vasitəçiliyi ilə Soçidə görüşüblər.

Görüşlərdən sonra Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın hər dəfə olduğu kimi yenə də ikili siyasət yeritdiyi aşkarlanıb. O görüşlərdə bir söz deyir, görüşlərdən sonra bir söz. Bu, bir ölkə başçısı olaraq onun nə qədər simasız, qeyri-ciddi olduğunu göstərir. Erməni tərəfi ağır silahlardan Azərbaycan ordusunun mövqelərini atəşə tutmaqda davam etməkdədir. Amma hər dəfə də onlar layiqli cəzalarını alırlar.

Bu il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin Soçi şəhərində Bəyanat imzalamışlar. Bəyanatda deyilir: “Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin kompleks şəkildə normallaşdırılma-

sı, sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin və Cənubi Qafqazın davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi naminə göstərilən bütün razılaşmalara dönmədən riayət edilməsinə sadıq olduğumuzu təsdiq etdik. Qalan məsələlərin, o cümlədən humanitar məsələlər blokunun təxirə salınmadan həllinə yönəlmiş əlavə səylər göstərmək barədə razılaşdıq (3)”.

Daha sonra bildirilir ki, “Güc tətbiq etməkdən və ya onu tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinmək və bütün problemlə məsələləri BMT Nizamnaməsinə və 1991-ci il Alma-Ata Bəyannaməsinə uyğun olaraq suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin toxunulmazlığının qarşılıqlı tanınması əsasında müzakirə və həll etmək barədə razılığa gəldik” (3).

Gözləmək olar ki, Ermənistan bu bəyanatdan çıxış edərək, Azərbaycan Respublikası ilə sülh müqaviləsi bağlamağa tələsəcək. Əslində bu sülh müqaviləsi dərin iqtisadi böhran vəziyyətindən dəhşətli surətdə əziyyət çəkən Ermənistan və onun xalqı üçün daha çox lazımdır. Sadəcə bunu başa düşməlidirlər. Başa düşsələr də Ermənistanın xaricdəki havadarları, diaspor təşkilatları sülh müqaviləsinin bağlanmasına hər vaxtlə mane olmağa, bu ölkəni səfələtə sürükləməkdə, onun bir dövlət kimi məhv olmasını sürətləndirməyə çalışırlar.

8 noyabr – Zəfər bayramımızdır. Zəfər bayramımız, 44 günlük Vətən Müharibəsinin ilhamverici qüvvələri, Ali Baş Komandanın uğurlu rəhbərliyi, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin rəşadəti, II Qarabağ müharibəsinin iştirakçıları, şəhidləri, qaziləri barədə təhsilalanlara – istər ümumtəhsil, xüsusi təhsil müəssisələri şagirdləri, istərsə də orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri tələbələri ilə Zəfər bayramıyla bağlı söhbətlərin, müsahibələrin, konfransların keçirilməsi məsləhətdir.

Vətən Müharibəsi iştirakçıları və qazilərlə görüşlərin təşkili şagirdlərin və tələbələrin vətənpərvərlik hisslərini daha da qüvvətləndirərdi.

Problemin aktuallığı. Təhsilalanlarda vətənpərvərliyin tərbiyə olunmasında 8 noyabr - Zəfər bayramının böyük roluna diqqət yetirilir.

Problemin yeniliyi. Zəfər bayramı təhsilalanlarda vətənpərvərliyin tərbiyə olunmasının mühüm vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorantlar və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. 8 noyabr – Zəfər Günüdür. <https://copat.gov.az/az/news/8-noyabr-zafar-gunudur>
2. Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_B%C9%99yannam%C9%99si
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ,Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı. 31 oktyabr 2022-ci il. [tps://apa.az/az/xarici-siyaset/ucterefli-goruse-dair-soci-beyanati-tam-metn-730343](https://apa.az/az/xarici-siyaset/ucterefli-goruse-dair-soci-beyanati-tam-metn-730343)

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru
lale23@mail.ru

Rəyçi: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov*
Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022

**BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF**

10 NOYABR – ATATÜRKÜN ANIM GÜNÜDÜR!!!

UOT 37.

Akif Nurağa oğlu Abbasov

pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi

<https://orcid.org/0000-0002-9210-714> <https://doi.org/10.5281/zenodo.6444842> A

MUSTAFA KAMAL ATATÜRKÜN TƏHSİL İLLƏRİ

Акиф Нурага оглу Аббасов

*доктор педагогических наук, профессор, заслуженный учитель,
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики*

ГОДЫ ОБРАЗОВАНИЯ МУСТАФЫ КЕМАЛЯ АТАТЮРКА

Akif Nuragha Abbasov

*doctor of pedagogical sciences, professor, honored teacher
scientific secretary at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

MUSTAFA KEMAL ATATURK'S EDUCATION YEARS

Xülasə. Məqalədə Mustafa Kamal Atatürkün təhsil illəri özünə yer almışdır. O, əvvəlcə dini məktəbdə, sonra hərbi məktəbdə təhsil alır. Anası onu dindar görmək istəyirdi, Mustafa isə hərbi məktəbi seçir.

Açar sözlər: *təhsil illəri, dini təhsil, hərbi təhsil, məhəllə məktəbi, hərbi sənəti*

Резюме. В статье повествуется об годах образования Мустафы Кемал Ататюрка. Вначале он учился в духовной школе, а затем получил образование в военном училище. Его мать хотела, чтобы он был религиозным, а Мустафа выбрал военное училище.

Ключевые слова: годы образования, религиозное образование, военное образование, уездная школа, военное искусство.

Summary. The article includes the academic years of Mustafa Kemal Atatürk. First he studied at a religious school, and then at a military school. His mother wanted him to be religious and Mustafa chose a military school.

Key words: years of study, religious education, military education, yard school, military art

Mustafa məktəb yaşına çatmışdı. Saloniki-də bir neçə məktəb vardı. Əli Rza əfəndi açıqgözlü bir şəxs idi. İstəyirdi ki, oğlunu yeni tipli, dünyəvi təhsil verən məktəblərdən birinə qoy-sun. Amma Zübeydə xanımın da öz planları var-dı. Ər və arvad xeyli məşvərət-məsləhət etdilər.

Əli Rza əfəndi Mustafanı müasir təhsili təlim edən Şəmsi əfəndinin məktəbinə göndər-mək fikrində olduğunu Zübeydə xanıma bildir-di. Zübeydə xanım daş atıb başını tutdu, dedi-yindən dönmədi. Axırda Əli Rza əfəndi güzəştə getdi və Mustafa diniyənlü Molla Fatmanın mə-həllə məktəbinə qoyuldu.

Zübeydə xanım Mustafanı məktəbə yola salarkən ona ağ bir xalat geyindirdi, başına da qızılı işləməli çalma qoydu. Mustafa məktəbə getmək istəyirdi ki, bir də gördülər müəllim məktəbdəki şagirdləri də başına toplayıb özü onların məhəlləsinə gəlir. Yaşılıqlarla əhatə olunmuş məhəllədə dua oxundu. Mustafa anası-nın, atasının və müəlliminin əllərini öpdü. Sonra Mustafa yeni yoldaşlarının alqışları altında se-vinc içərisində şəhərin küçələrindən keçərək məscidin yanındakı məktəbə gəldi.

Onlar məktəbə çatar-çatmaz yenə dualar oxudular. Sonra müəllim Mustafanın əlindən tu-taraq onu boş və tağlı otağa apardı. Burada Mustafaya Quranın müqəddəs kəlamlarını ay-dınlaşdırmağa başladı.

Oğlunu bu məktəbə qoyduğu üçün Zübey-də xanım çox məmnun idi. Mustafa da məktəb-də yaxşı ad çıxarmışdı. Lakin dini dərslər onun ürəyincə deyildi. Məşğələlər quru, cansıxıcı ke-çir, müəllim otaqda zəhmli gəzişir, tələbləri gü-nü-gündən artırırdı. Bir sözlə, yeknəsək dər-s uşaqları sıxır, həyatın fərəhli anlarından onları məhrum edirdi. Müəllim uşaqları bardaş quraraq döşəmədə oturmağa, çətin tələffüz olunan ərəb sözlərini, cümlələrini dizlərinin üstündə yazma-ğa məcbur edirdi.

Mustafa əcnəbi uşaqlarının necə dər-s keç-diklərini görmüşdü. Onlar kimi bardaş qurub oturmur, stulda əyləşərək, dəftərlərini qarşıların-dakı partaların üzərinə qoyaraq verilən tapşırığı yazırdılar.

Axırda döşəmədə oturmaqdan tən-gə gələn Mustafa qalxıb ayaq üstə dayandı. Müəllim bu-nu görüb ona oturmağı buyurdu. Mustafa onun dediklərinə qulaq asmayaraq:

– Ayaqlarım ağrıyır, – dedi.

Bunu eşidən müəllimi təəccüb bürüdü. Mustafanın itaətsizlik göstərməsindən acıqlandı:

– Nə dedi? Nə dedin? Mənim buyruğuma əməl etmirsən?

Mustafa cəsarətlə:

– Mən yerdə əyləşə bilmirəm. Ona görə də bardaş qurub oturmayaçağam! Bu şəkildə dər-s keçilməsinin əleyhinəyəm!

Müəllim irəli yeridi. O, sözə baxmayan şagirdinə qulaqburması vermək istəyirdi. Lakin onun cəhdi baş tutmadı. Uşaqlar Mustafanın müdafiəsinə qalxdılar. Səslər eşidildi:

– Biz də Mustafa kimi fikirləşirik. Bardaş qurub yerdə oturmaqdan, ərəb sözlərini əzbərlə-məkdən biz də bezmişik.

Müəllim deməyə söz tapmadı. Hamı ona qarşı çıxmışdı.

Mustafa, onun ardınca da o biri uşaqlar si-nif otağını tərk etdilər. Mustafa ağır-ağır evə sa-rı gedir və öz-özünə fikirləşirdi ki, ata-anası baş verən hadisədən xəbər tutanda onun aşını-suyu-nu verəcəklər. Müəllim əlüstü əhvalatı müdirə, Mustafanın ailəsinə çatdıracaq, onu günahkar sayacaqdılar. Mustafa başlamasaydı, o biri uşaqlar da üzə durmazdılar. Məsələ belə qoyula-caqdı. Ən çox Zübeydə xanım diltor olacaqdı.

Bunları fikirləşən Mustafa birdən əlini yelləyib belini dikəltdi:

– Hər nə olur-olsun. Belə məktəbdə oxu-mağın faydası yoxdur!

O heç nə olmaybmış kimi addımlarını yeyinlətdi. Evə gəlib sakitcə yeməyini yedi. Həyə-tə çıxıb uşaqlara qoşuldu. Az keçmiş Zübeydə xanımın səsi gəldi. Oğlunu səsləyirdi:

– Mustafa! Mustafa!

Mustafa hay verdi. Anası onu evə çağırırdı. Mustafa öz-özünə: “İndi divan qurulacaq, sorğu-sual başlanacaq!” – deyə düşünüb cəld evə gəldi.

Əli Rza əfəndi stulda oturmuş, Zübeydə xanım isə otaqda gəzişirdi. Mustafa diqqət yetirdi. Atası sakit görünürdü. Zübeydə xanım qaş-qabağını töksə də, bir elə acıqlı deyildi. Görünür, Əli Rza əfəndi ilə aralarında söhbət olmuş, məsələni aydınlaşdırmağa çalışmışdılar. Əli Rza əfəndi Zübeydə xanımın acığını soyutmağa müvəffəq olmuşdu. Zübeydə xanım susurdu.

Əli Rza əfəndi soruşdu:

– Mustafa, indi fikrin nədir?

Mustafa:

– Ata, – dedi, – o məktəbdən, o müəllim-dən faydalı bir şey götürmək qeyri-mümkündür. Mən biləni, məktəbə elm öyrənməyə gedirlər...

Əli Rza əfəndi dönüb Zübeydə xanıma baxdı. Yəni: “Gördün?! Uşaq olsa da, ağıllı danışır. Mustafa da mən deyəni deyir.

Zübeydə xanım dilləndi:

– Madam belədir, öz bildiyiniz kimi hərəkət edin.

Zübeydə xanım qalxıb mətbəxə keçdi. Onun acığı soyumasa da, hiss olunurdu ki, onların fikrinə şərikdir. Yoxsa, təkid edərdi.

Ertəsi gün Əli Rza əfəndi Mustafanın əlin-dən tutub Şəmsi əfəndinin məktəbinə apardı. Məktəb Mustafanın xoşuna gəldi. Bu arada – 1871-ci ildə ailədə bədbəxt hadisə baş verdi. Əli Rza əfəndi 47 yaşında dünyasını dəyişdi. Ağır itki Mustafaya pis təsir göstərdi. Yeddi yaşında ikən atanı, ailənin başçısını itirməyin nə demək olduğunu hamı bilir.

Ailənin bütün ağırlığı Zübeydə xanımın üzərinə düşdü. Mustafanın qardaş-bacılarından bəziləri rəhmətə getmişdi. Əli Rza əfəndi həyat-dan köçəndə ailədə üç uşaq qalmışdı. Məqbulə bir yaşında, Naciyyə qırxgünlük idi. Az keçmədi Naciyyə də dünyadan köçdü. Qaldı Mustafa ilə Məqbulə.

Ailənin maddi durumu pisləşdiyindən Zübeydə xanım uşaqlarını götürüb Raplada yaşayan qardaşı Hüseynin yanına yollandı. Rapla

Salonikidən təxminən otuz kilometrlik bir məsafədə yerləşirdi. Hüseyn əfəndi təsərrüfatda subaşı olaraq çalışırdı.

Yazı quraqlıq, qışı yağmurlu olan bu yerlər qırmızı torpaqlı və məhsuldar idi. Məhsul yığılandan sonra mal-heyvanı tarlaya buraxırdılar ki, otlasın.

Dayısının məskən saldığı bu yerlər Mustafanın çox xoşuna gəlirdi. Ətrafı gözdən keçirən, bu yerlərdə gəzişən Mustafa ətrafdakı yaşıl dünyadan vəcdə gəlir, gül-çiçəyin ətrindən xoş-hal olur, təmiz havasından sinə dolusu alırdı.

O, təsərrüfat işlərində Hüseyn əfəndiyə kömək edir, işlədikcə fərəhi köksünə sığmırdı.

Buralar Məqbulənin də xoşuna gəlirdi. O hələ balaca idi. Məhəllədəki tay-tuşlarına qayna-yıb-qarışmışdı. Onlarla oynayır, atılıb-düşürdü.

Zübeydə xanım övladlarının xoşbəxt, qayğısız günlər keçirdiyini görüb şadlanır, arada hətta kövrəlirdi. Yemək-içmək sarıdan korluq çəkmirdilər. Ev-eşik də geniş idi. Hüseyn əfəndi allah adamı idi. Bacısını da, onun uşaqlarını da çox sevir, onların darıxmamaları, xoş gün keçirmələri üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Hüseyn əfəndinin ailə üzvləri də xoş məramlı idilər.

Mustafa ciddi idi, uşaqlarla oyunlara çox da qatılmazdı. Vaxtını mənalı keçirməyi xoşlar, yaşlılarından fərqli olaraq əyləncələrlə başını qatmaq əvəzinə bilik, məlumat almağa üstünlük verərdi. Oxuyur, düşünür, öyrənirdi.

Dayısının yanında günü nə qədər xoş keçsə də, başa düşürdü ki, artıq belə həyat onu təmin etmir. Əlindən kitab düşməsə də, hiss edirdi ki, məktəbə ehtiyacı var. Dərs almaq, elm kəsb etmək həsrətindədir.

Oğlunun son vaxtlar qayğılı gəzib-dolaşdığı Zübeydə xanımın diqqətindən yayınmadı. Mustafanı yanına çağırır:

– Oğlum, gözümə birtəhər dəyirsən, – dedi. – Nə olub?

Mustafa ürəyini anasına açdı:

– Anacan, burada hər şey gözəldir. Allah dayımın canını sağ eləsin. Ailəsi də bizdən ötrü əldən-ayaqdan gedir. Bunu qiymətləndirməmək nankorluq olar. Məqbulənin xoşbəxt, şad-xürrəm gəzib-dolaşdığını görüb sevinirəm. Fəqət, anacan, hiss edirəm ki, dərslərimdə geri qalmışam. Doğrudur, oxuyuram, çalışıram, ancaq məktəbin, müəllimin öz yeri var. Məktəbin, müəllimin köməyinə ehtiyacım var.

Zübeydə xanım oğlunun haqlı olduğunu, həm də ondakı təhsilə, savad almağa yanğını görüb dedi:

– Oğlum, narahat olma. Burada məktəb də, müəllim də var. Yaxın vaxtda təhsilini davam etdirərsən.

Kənddə bir müsəlman müəllimi, bir də Rum papası vardı. Zübeydə xanım əvvəlcə Mustafanı Rum papasının, sonra da müsəlman müəlliminin yanına dərs almağa göndərdi. Mustafa ona yabançı olan Rum dilini xoşlamırdı. Həm də xristian uşaqlar özlərini iddialı aparır, onunla soyuq davranırdılar. Ona görə də Mustafa daha həmin məktəbə getmədi.

O özünə qarşı necə tələbkər idisə, müəllimə qarşı da elə tələbkər idi. Ona görə də bir neçə gün mədrəsəyə getdikdən sonra təkidlə anasına dedi:

– Mən bundan belə mədrəsəyə getməyəcəyəm!

Zübeydə xanım təəccüblə oğluna baxdı:

– Ay bala, sənə nə məktəb bəyəndirmək olur, nə də müəllim! Bu nə işdir?!

Mustafa dedi:

– Anacan, mən mükəmməl təhsil almaq istəyirəm. İstəyirəm ki, bildiklərimi yox, bilmədiklərimi mənə çatdırsınlar. Sonra da hər cür cəfəngiyyəti yox, həyat üçün lazım olan bilikləri almaq istəyirəm.

Zübeydə xanım bir söz deməyib fikrə getdi. Sonra:

– Yaxşı, oğlum, – dedi. – Öyrənim, görüm səni hansı müəllimin yanına göndərə bilərəm.

Zübeydə xanım bu dəfə Mustafanı özəl bir müəllimin yanına qoydu. Bir-iki gün ötmüş Mustafa yenə anasına müraciət etməli oldu. Onun qırımından Zübeydə xanım başa düşdü ki, bu müəllim də Mustafanın xoşuna gəlməyib. Odur ki soruşdu:

– Hə, oğlum, sözlü adama oxşayırsan!..

Mustafa dilləndi:

– Anacan, məni qınama. Bu müəllimin savadı yetərli deyil.

Zübeydə xanım anladı ki, buralarda Mustafanı təmin edəcək nə məktəb var, nə də müəllim. Oğlu isə oxumaq, biliklərə yiyələnmək ehtirası ilə yanır.

Beləliklə, onlar Salonikiyə qayıtmalı oldular. Burada Mustafa Mülkiyyə məktəbində oxumağa başladı...

Müstəqil qərar qəbul etmək, vaxtını bihudə yerə keçirməmək, seçimdə sərbəstlik, mənəvi tələbatını ödəmək cəhdi hələ uşaqlıqdan Mustafada baş qaldırmışdı və ömrü boyu onu tərk etmədi.

Mustafa necə Mustafa Kamal oldu?

Mustafa hər b sənətinin vurğunu idi. Sağlam görkəmli, çevik, düz qamətli, səliqə ilə geyinən hərbiçiləri görəndə onlara həsəd aparırdı. Türk sərkərdələrinin həyatından bəhs edən əsərləri oxumaqdan doymazdı. Türk hökmdarları Alp Ər Tunqa, Ərtoğrul, Osman qazi, Mətə, Atilla, Bilgə xaqan, Uzun Həsən, İldırım Bəyazid, Fateh Sultan Məhmət, Sultən Süleyman onun sevimli qəhrəmanları idi. Bəzən özünü onların yerində görürdü.

Qonşu Əhməd hərbi rüstiyyədə oxuyurdu. O, əsgər forması geyinir və özünü dartırırdı.

7 yaşında olarkən Mustafanın atası Əli Rza əfəndi dünyasını dəyişmiş, ailə Zübeydə xanımın ümidinə qalmışdı. Mustafa çoxdan qəlbində gəzdirdiyi arzusunu anasına bildirmək qərarına gəlmişdi. Oğlunun dini təhsil almasını istəyən Zübeydə xanımın nə cavab verəcəyi bəlli deyildi.

O, oğlunu dinləyib dedi:

– Oğlum, mən isə deyirəm, Peyğəmbərimizin yolunu tut. Bir uca olan Allah da səndən razı qalar.

Mustafa cavabında dedi:

– Ana, Peyğəmbərimizin yolu haqq yolu dur. Böyük Allaha da, Həzrəti Məhəmməd əleyhissələmə da dərin hörmətim və sayqılarım var. Amma arzum din xadimi olmaq deyil. Mən hərbi rüstiyyədə oxumaq istəyirəm.

Zübeydə xanım oğlunu öz fikrindən daşındırmaq istəyirdi. O, Mustafanın gələcəyini düşünür, onun sakit, dinc bir peşə seçməsinə arzulayırdı. Hər b sənətinin çətinliklərindən, əsgərlərin narahat həyat sürmələrindən xəbəri vardı. Zübeydə xanım Mustafadan başqa daha beş övlad dünyaya gətirmişdi: Əhməd, Ömər, Naciyyə, Fatma və Məqbulə. Mustafa ilə Məqbulədən başqa qalan uşaqlar kiçik yaşlarında ikən ölmüşdülər. Hər b meydanı ölümlü-itimli idi. Osmanlı əsgəri çox vaxt sürgünlərə məruz qalırdı. Odur ki, oğlunu dilə tutmağa çalışırdı:

– Heç olmasa, atanın yolu ilə get. Atan ticarətə başladı – bacarmadı, yarımçıq qoydu. Yox, a bala, üz vurma. Sənin hərbi rüstiyyədə oxumağına razılıq verə bilmərəm. Mənə, körpə bacına rəhmin gəlsin...

Mustafa anası ilə söhbətdən bir kar aşmadığını görüb küçəyə çıxdı. Fikirli-fikirli məhəllədə gəzişirdi ki, qonşu Əhmədə rast gəldi. Dayanıb söhbət etdilər. Əhməd hal-əhval tutdu, sonra isə Mustafadan xəbər aldı ki, nə üçün əhvalı pozğundur. Mustafa əvvəlcə demək istəmədi, sonra fikirləşdi ki, necə olsa Əhmədin atası hərbiçidir, bəlkə ona köməyi dəydi. O, anası ilə aralarında olan söhbəti Əhmədə danışdı, xahiş etdi ki, bu barədə atası ilə məsləhətləşsin.

Əhvalatı öyrənəndən sonra Əhmədin min-başı (mayor) vəzifəsində çalışan atası həqiqətən ona öz köməyini göstərdi. Mustafa anasından xəlvəti hərbi rüstiyyədə keçirilən məşğələlərə davam etməyə başladı. Lakin az keçmiş ona bildirdilər ki, məktəbdə oxumaq üçün anasının yazılı razılığı lazımdır.

Mustafa bir daha Zübeydə xanımla söhbət etməli oldu. Anası dedi:

– Ay oğul, başa düş. Sənə etiraz etməyimin səbəbi o deyil ki, hərbi sənətindən acıgım gəlir. Bizə yaxşı əsgərlər lazımdır. Vətən darda olanda bu bələdan bizi onlar qurtarır. Kimsə ilə işimiz olmasa da, ölkəmizə göz dikənin sayı çoxdur. Səni gözümdən uzağa qoymaq istəmirəm. Əsgərin həyatı ağırdır. Bu gün burada, sabah Allah bilir harada. Çamadanını yığıb hazır qoyur, əmr verilən kimi götürüb düzəlir yola.

Mustafa sonuncu dəfə cəhd etdi:

– Anacan, yadımdadır, mən doğulanda beşiyimin başından qılinc asmışdınız. Onu mənə kim hədiyyə etmişdi? Atam. O mənə bir əsgər, bir komandan görmək istəyirdi. Demək, hərbiçi olmaq tək mənim yox, onun da arzusu olub. Xahiş edirəm, bunu da nəzərə al.

Zübeydə xanım fikrə getdi. Oğlu ilə belə danışsa da əslində tərəddüd içərisində idi. Onun arzusunu gözündə qoymaq istəmirdi. Ötən söhbətdən sonra bütün günü hey bu barədə fikirləşirdi. Bu söhbət yuxuda da onu rahat buraxmırdı. Mustafanın xatırlatdığı qılinc əhvalatı Zübeydə xanımın yadına srağagünkü yuxusunu saldı. Yuxuda görmüşdü ki, Türkiyənin başı üzərini qara buludlar alıb. Əsgərlər düşməni yerində oturtmaq üçün toplaşıblar. Hamı gözləyir ki, bir komandir gəlib onları döyüşə aparsın. Bunu görən balaca Mustafa cəld evə qaçıb uşaq vaxtı atasının onunçun aldığı qılincı götürür. Geri qayıdıb qoşunun qabağına keçir. Komandiri gözləyən yəhərli kəhər atın belinə qalxır.

Zübeydə xanım baxıb görür ki, Mustafa tamam dəyişib. Birdən-birə böyüyüb, geyimi də başqadır. Hərbi forma ona özgə əzəmət verib. Mustafa birdən qılincını çəkib irəli doğru uzadır. Zübeydə xanım görür ki, bu qılinc da atasının Mustafaya bağışladığı balaca, oyuncaq qılinc deyil. Günəşin altında par-par yanan Kor-oğlu qılincıdır. Mustafa qılincı havada oynadaraq döyüşçülərə: “Ya istiqlal, ya ölüm!” deyib atını çapır. Əsgərlər də öz növbələrində: “Türkiyənin azadlığı uğrunda irəli!” deyərək qışqırıb atlarını Mustafanın ardınca çapırlar.

Bunları xatırlayan Zübeydə xanım ayağa qalxıb Mustafaya sarı getdi və onun alnından öpərək:

– Oğlum, əgər qərarında belə israrlısansa, sənə xeyir-dua verirəm.

Ertəsi gün Mustafa artıq hərbi rüstiyyədə oxuyurdu. Sarışın saçlı, mavi gözlü Mustafa hərbi formada daha əzəmətli, daha yaraşlıqlı görünürdü. Dərslərinə səylə hazırlaşdı. İti zəkaya və təfəkkürə, aydın nitqə, dərin məntiqə malik idi. İntizamı gözləyir, müəllimləri və yoldaşları ilə nəzakət və hörmətlə davranırdı. O, hərbi sənətinin sirlərinə həvəslə yiyələnirdi. Rüstiyyədə hərbi fənlərdən başqa fəlsəfə, riyaziyyat, tarix, iqtisadiyyat da keçilirdi. Mustafa başa düşürdü ki, yaxşı mütəxəssis olmaq üçün gecəsini-gündüzünə qatmalı, çox oxumalı, oxuduqlarından faydalanmağı bacarmalıdır.

Riyaziyyat Mustafanın sevdiyi və uğur qazandığı dərslərdən idi. Riyaziyyat dərslərini yüzbaşı Mustafa əfəndi aparırdı. O, yaxşı insan və savadlı müəllim idi. Şagirdləri onu çox sevirdilər. Yüzbaşı şagirdi Mustafanın qabiliyyətinə heyran qalmışdı. Oğlan təfəkkürünün çevikliyi və itiliyi ilə başqa uşaqlardan çox fərqlənirdi.

Riyaziyyat müəlliminin adı da Mustafa idi. Bundan başqa, sinifdə Mustafa adında bir neçə şagird vardı. Bir dəfə Mustafa yoldaşlarının yerinə yetirə bilmədiyi bir məsələni həll etdikdən sonra yüzbaşı Mustafa Əfəndi əllərini bir-birinə vurub heyran içərisində ayağa qalxdı:

– Əhsən, mənim balam! Əhsən! Ağılıma bir fikir gəlib. Sinifdəki başqa Mustafalardan səni fərqləndirmək üçün adına bir “Kamal” sözünü də artırıram. Bundan sonra səni Mustafa Kamal çağıracağam. “Kamal” sözünün mənasını, yəqin ki, bilirsen – kamillik, bitkinlik, ağıl, idrak, mükəmməllik deməkdir. Sən bu ada layiqsən!

İllər keçdi. Mustafa bu adı ömrünün axırına kimi şərəflə daşıdı.

Problemin aktuallığı. Respublikamızda ilk dəfə olaraq Mustafa Kamal Atatürkün təhsil illəri ilə bağlı məlumat verilir.

Problemin yeniliyi. Atatürkün təhsil illəri diqqətə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorantlar və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Samsundan başlanan yol (roman). Bakı: Mütərcim, 2011.

E-mail: prof.akif@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. İ.H. Cəbraylov,*
ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022.

**ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS**

UOT 37.0

Müseib İbrahim oğlu İlyasov
pedaqogika elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri

**SƏRİŞTƏ ƏSASLI PEDAQOJİ TƏHSİL: BİLİK VƏ BACARIQLARIN
PRAKTİK FƏALİYYƏTƏ SƏMƏRƏLİ TƏTBİQİ**

Мусеиб Ибрагим оглы Ильясов
доктор наук по педагогике, профессор, заведующий кафедрой
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ НА ПРАКТИКЕ**

Museyib Ibrahim Ilyasov
head of the department at
Azerbaijan State Pedagogical University

**COMPETENCE-BASED PEDAGOGICAL EDUCATION:
EFFECTIVE APPLICATION OF KNOWLEDGE AND SKILLS IN PRACTICE**

Xülasə. “Təhsil həyatın özü deyil, ona hazırlıqdır” (A. Mirzəcanzadə), – deyənlər heç də səhv etmirlər. Təhsil şəxsiyyətin formalaşdırılmasının əsas amillərindən biri olmaqla yanaşı, insanların mənəvi və maddi tələbatlarının təmin edilməsinin də əsas amillərindəndir. O, həm mənəvi-intellektual, həm də maddi olmaqla insanların müəyyən ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də onun səriştə əsaslı olması, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına bilavasitə səbəb və zəmin olması həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji təhsilin əsas hədəflərindən biri məhz alınan biliklərin, bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşmasını təmin etməsindən ibarət olduğundan onun şəxsiyyətyönlü, praktik istiqamətli və kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması xarakterində aparılması bu hədəflərə çatmaqda mühüm yer tutur. Pedaqoji təhsil bu sahədə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını təmin etməklə gələcək müəllimlərdə pedaqoji səriştəliliyin təminatçısı olmalıdır.

Açar sözlər: *səriştəlilik, praktik fəaliyyət, şəxsiyyətyönlülük, praktikiyönlülük, kommunikativlik*

Резюме. Те, кто отмечают что, «Образование – это не сама жизнь, а подготовка к ней» (А. Мирзаджанзаде) – не ошибаются. Образование является одним из основных факторов формирования личности, а также удовлетворения духовных и материальных потребностей людей. Оно играет важную роль в удовлетворении определенных потребностей людей, как духовных, так и интеллектуальных. Поэтому крайне важно, чтобы оно было компетентным, стало непосредственной причиной и основой приобретения умений и навыков. Поскольку одной из основных целей педагогического образования является обеспечение формирования приобретаемых навыков и умений, его проведение в форме формирования личностно-ориентированных, практических и коммуникативных умений играет важную роль в достижении этих целей. Педагогическое образование должно быть гарантией педагогической компетентности будущих учителей, обеспечивая формирование умений и навыков в данной области.

Ключевые слова: *компетентность, практическая деятельность, ориентация на личность, практико-ориентированность, коммуникабельность*

Summary. "Education is not life itself, it is preparation for it" (A. Mirzajanzadeh) – those who say are not mistaken. Education is one of the main factors in the formation of personality, as well as in meeting the spiritual and material needs of people. It plays an important role in meeting certain needs of people, both spiritual and intellectual. Therefore, it is crucial that it is competent, that it is a direct cause and basis for the acquisition of skills and habits. Since one of the main goals of pedagogical education is to ensure the formation of acquired skills and abilities, its implementation in the form of personality-oriented, practical and communicative skills plays an important role in achieving these goals. Pedagogical education should be a guarantee of pedagogical competence in future teachers by ensuring the formation of skills and habits in this area.

Key words: *competency, practicality, personal orientation, practical activity, communicativeness*

Təhsilin ən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri alınmış biliklərin fəaliyyətdə reallaşdırılması bacarıqlarının yüksək olması, biliklə bacarıqların bir-birini tamamlamasıdır. Səriştəliliyi səciyyələndirən bu amillər peşəkar kadrlar hazırlayan məktəblərin qarşısında yüksək tələblər qoyur. İşəgötürənlərin əsas tələbi olan səriştəlilik və ixtisası sahəsində kadrların biliklərlə yanaşı, bacarıq və təcrübəyə malik olması müasir ali və orta ixtisas təhsilində təhsilin məhz səriştə əsaslı olmasını önə çəkir.

Səriştə əsaslı təhsil nədir və ona necə nail olmalı?

“Səriştəlilik” anlayışının elmi dövriyyəyə gəlməsinin çox da böyük bir tarixi olmasa da, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu hər bir şəxsin öz sənətində, peşəsində kamil olmasına böyük önəm verilmiş və peşəsini dərinlən bilən, işini yüksək səviyyədə yerinə yetirən insanlara, sənətkarlara hörmətlə yanaşılmışdır. Nizami Gəncəvi öz işini kamil bilən palançıyı yarımçıq papaqçıdan üstün saymış, Əvhədi Maraqlı dünyanın nizama salınmasının peşəkarlar tərəfindən ola biləcəyini göstərmişdir.

“Səriştəlilik” anlayışı latın sözü olan “*competentia*” sözündən götürülmüşdür və “mühakimə etməyə səlahiyyətli”, “danışmağa hüququ olmaq” mənalarını verir. Elə hal-hazırda da bu ifadə bir çox hallarda səriştə deyil, beynəlxalq terminə çevrilən “kompetensiya” kimi işlədilir. Keçən əsrin ortalarında Amerika alimləri N.Homski, D.Hayms, R.Uayt və b. müəyyən tədqiqatlar apardıqdan sonra bu sahəyə diqqət artmış, təhsil və digər sahələrdə səriştəlilik problemlərinə dair tədqiqatlar genişlənmişdir.

Müasir dövrdə özünün mahiyyət və daşıdığı funksiyaya görə səriştəlilik bir neçə parametrləri özündə ehtiva edir. Yəni bir anlamda, bir sözlə ifadə etməklə onun mahiyyətini açmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan səriştəliliyin

aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Səriştəlilik: biliklərlə bacarıqların birliyini, onların əlaqəsini ifadə edir; insanların qabiliyyətlərinin göstəricisi olmaqla onlardan asılı olaraq formalaşır; insanın öz fəaliyyətində şəxsi yaşama tərzini, özünəməxsus bacarıqları nümayiş etdirir; öz fəaliyyətdən uzaq, peşəkarlıq səviyyəsini aşkara çıxaran meyarları özündə birləşdirir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (2013) səriştəlilik haqqında deyilir: “*Səriştəlilik – əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktik fəaliyyətdə səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir*” [1]. Lakin qeyd etmək ki, hər hansı bir peşə və ixtisas sahibinin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini səriştəlilik adlandırmaq o zaman doğru olar ki, bu nəticə daha yüksək, daha məhsuldar, daha səmərəli olmuş olsun. Əks halda alınan nəticələrin hamısını səriştəliliklə bağlamaq düzgün olmazdı.

Keçirdiyimiz sorğuda hər üç tələbədən ikisi mühazirə və seminar məşğələlərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə edən və məşğələsini praktikiyönlü aparan müəllimlərin işlərini yüksək qiymətləndirmiş və onların məşğələlərindən razı qaldıqlarını bildirmişlər. Eyni zamanda, bu fənlərdən keçirilən imtahanlardan da yüksək qiymətlər aldıklarını etiraf etmişlər.

Məşğələlərdə nələri yüksək qiymətləndirdikləri sualına tələbələrdən aldığımız cavablar göstərdi ki, onlar məşğələlərdə yeniliklərin olmasını, müəllimlərin onlarla əməkdaşlıq etmələrini, məşğələlərin interaktiv formada, müasir təlim metodları ilə, İKT-dən istifadə etməklə aparılmasını daha yüksək qiymətləndirir və yenilikçi müəllimlərə üstünlük verirlər (cədvəl 1).

Cədvəl 1.*Məşğələlərinə müsbət münasibət formalaşan müəllimlər (%-lə)*

№	Göstəricilər	Cavablar
1	Məşğələləri maraqlı keçir, yeniliklər çox olur	42, 4
2	Müəllim bizimlə əməkdaşlıq edir, problemi birgə həll etməyə çalışır	20, 2
3	Məşğələlərdə sərbəst oluruq, fikrimizi sərbəst ifadə edə bilirik	13, 5
4	Məşğələlər slaydlarla, əyaniliklə, kompüterdən istifadə etməklə keçilir	12, 3
5	Məşğələlər yüksək emosional fonda, işgüzar fəaliyyətin tətbiqi ilə keçilir	11, 6

Göründüyü kimi, tələbələrin əksəriyyəti müəllimlərin pedaqoji prosesə yaradıcı yanaşmalarını yüksək qiymətləndirməklə özlərinin də ənənəvilikdən, şablondan uzaq proseslərə maraqlı olduqlarını nümayiş etdirirlər. Məşğələlərin yeni metodlarla, kreativ formada keçilməsinin onların özləri üçün nə qədər prioritet olduğunu bilirlər.

Tələbələrlə sorğunun nəticəsi göstərdi ki, onlar pedaqogika, psixologiya və fənlərin tədrisi texnologiyaları fənlərindən aparılan məşğələlərin daha çox nəzəri şəkildə olduğunu qeyd edir və bu məşğələlərdə aldıkları nəzəri biliyin bacarıqlara çevrilməsi istiqamətində işlərə daha çox yer verilməsini arzu edirlər (cədvəl 2).

Cədvəl 2.*Alınmış biliklərin tətbiqi ilə bağlı aparılan işlər (%-lə)*

№	Göstəricilər	Cavablar
1	Məşğələlər əsasən nəzəri şəkildə keçilir	62,7
2	Praktik işlər az hallarda aparılır, çox olmasını istərdik	18, 5
3	Praktik məşğələlərdə biliklərimizi tətbiq etməyə çalışırıq	12, 4
4	Praktik işləri yalnız pedaqoji təcrübədə öyrənə bilirik	6, 4

Göründüyü kimi, nəzəri şəkildə aparılan məşğələlərlə (62,7%) praktik işlərin olduğu məşğələlərin (18,5%) arasında xeyli faiz nisbəti özünü göstərir. Tələbələrin məşğələlərdə nələri

görmək istəmədiklərinə aid suala cavablarından görünür ki, ənənəvi metodlarla keçilən məşğələlərə maraqlı deyillər, daha müasir metodlardan istifadə edilməsini istəyirlər (cədvəl 3).

Cədvəl 3.*Tələbələrin məşğələlərdən narazı qaldıkları hallar (%-lə)*

№	Göstəricilər	Cavablar
1	Mühazirədə müəllimin yalnız özünün danışması və yazdırması	28, 5
2	Seminar məşğələlərinin cansıxıcı olması, müzakirələrin olmaması	21, 5
3	Məşğələlərin fərdi sorğular vasitəsilə keçirilməsi	21, 4
4	Məşğələlərdə slaydlar, əyanilik və digər vasitələrin az olması	15, 5
5	Məşğələlərdə yalnız mühazirə materiallarından istifadə edilməsi	13, 1

Bu cədvəldən də görünür ki, tələbələr səriştəsizlik, pedaqoji ustalığ, müzakirə, yenilik, interaktivlik olmayan pedaqoji prosesə, təlim məşğələlərinə müsbət yanaşmır və belə şəraitin yaradıcı mühit olmadığını, onların inkişafına əsaslı bir təsir göstərmədiyini etiraf etmişlər. Belə yanaşmalar pedaqoji təhsildə tələbələrin praktik hazırlığına daha çox diqqət verilməsini, təhsilin məzmununun onlarda səriştə və praktik bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində ye-

niləşdirilməsinə tələbatı artırır. Bəs səriştə əsaslı təhsil nələri tələb edir?

Bunları birmənalı şəkildə əsaslandırmaq çətin olsa da, aşağıda göstərilənlərə nail olmağı vacib hesab edirik:

1. Təhsilin şəxsiyyətyönlüliyünün təmin edilməsi. Bu proses pedaqoji təhsil illərində müəllimlərdən bir sıra məsələləri diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edir. Pedaqoji təhsildə gələcək müəllimlərin pedaqoji təmayüllüyünün forma-

laşmasna nail olmaqla onların idrakının formalaşması, pedaqoji peşə üzrə tələbat və maraqlarının təmin edilməsi və pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan davranış və fəaliyyətlərinin sabit normalarına yiyələnmələrinə nail olunması bu baxımdan mühüm yer tutur.

Tələbələrdə müəllim peşəsi üzrə zəruri olan bir çox keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına nail olmaqda təhsilin şəxsiyyətyönlüliyünün təmin olunması zəruri amillərdəndir. Buna nail olunması tələbələrin yaradıcı və təşəbbüskar şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olur. Bunlar isə, onlarda özünüinkışafa və özünüaktualaşdırmaya geniş yol açır. Şəxsiyyətyönlü təhsil tələbələrdə bir tərəfdən müəllim üçün zəruri olan peşə bacarıqlarının formalaşmasına, digər tərəfdən isə bir müəllim kimi, özündə bir sıra bəşəri və milli dəyərləri daşıyan şəxsiyyət kimi formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Təhsilin bu yönündə təşkilinin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri onun tələbələrin idrakı və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi ilə müşayiət olunmasıdır.

2. *Pedaqoji təhsilin praktikiyönlüliyünün təmin edilməsi, alınan (verilən) biliklərin təcrübə ilə əlaqəsinin bilavasitə gücləndirilməsi.* Səriştəlilik sözlə deyil, əməllə, işlə ifadə olunur. Müəllim peşəsində səriştəlilik ona verilən ən mühüm tələb və pedaqoji prosesdə ən səmərəli nəticəyə aparan vasitə olduğundan pedaqoji təhsil prosesində gələcək müəllimlərə onun aşılması olduqca vacibdir. Bunun ən səmərəli yollarından biri tələbələrdə praktik bacarıqların formalaşmasıdır.

Pedaqoji təhsildə praktik yönümlüliyünün təmin edilməsi özü bir sıra şərtlərdən asılıdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- bakalavriat təhsilində nəzəri məşğələlərlə praktik məşğələlər arasında nisbətənin praktik məşğələlərin xeyrinə dəyişdirilməsi;

- praktikiyönlü fənlərin və məşğələlərin daha səriştəli, praktik bacarıqlı müəllimlər tərəfindən aparılmasına nail olunması;

- ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin auditoriyalarının, laboratoriya və praktik məşğələ kabinetlərinin müasir avadanlıqlarla təchiz edilməsi;

- tələbələrin təhsil illərində biliklərini bacarıqlara çevirə bilmələri üçün şəraitin yaradılması, pedaqoji təcrübəyə təhsilin II ilindən başlanılması və fasiləsizliyə nail olunması;

- “Ustad dərsləri”nə tez-tez müraciət edilməsi və tələbələrin özlərinin təcrübə məqsədli praktik məşğələlər aparmalarına cəlb olunması;

- tələbələrə auditoriyadankənar tədbirlərin (dərnləklər, dəyirmi masalar, debatlar, görüşlər, seminarlar və s.) keçirilməsi tapşırıqlarının verilməsi və onların sərbəst surətdə bu tapşırıqları yerinə yetirmələrinə nail olunması və s.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa istinadən deyə bilərik ki, bakalavriat təhsilinin qarşısında duran başlıca vəzifə “geniş profilli ali təhsilli mütəxəssislər hazırlamaq”dan ibarətdir. Bakalavrlar elmi-tədqiqat və elmi pedaqoji sahədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hökmən magistr təhsili almalıdırlar. Deməli, bakalavrlar yüksək praktik hazırlığa malik olmalı və ali təhsil müəssisələrində onların praktik cəhətdən daha dərinlən hazırlanmalarına nail olunmalıdır. Lakin bununla heç də bakalavriat səviyyəsində nəzəri məşğələlərin olmaması anlamına gəlinməməlidir.

3. *Təhsilin tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində aparılmasına nail olunması.* Mövcud təcrübə və aparılmış bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin tələbələrində və həmçinin gənc məzunlarda kommunikativ bacarıqların zəif olması özünü büruzə verir. Bu, ən çox özünü gənc müəllimlərin müəyyən tədbirlərin keçirilməsində, valideynlərlə əlaqədə çətinliklə qarşılaşmalarında, müəllim-şagird münasibətlərinin humanist çalarlar üzərində qurula bilməməsində, fikirlərini sərbəst surətdə əsaslandırma bilməməkdə, müəyyən situasiyalarda tolerantlıq göstərə bilməməsində, “çətin” hesab olunan şagirdlərlə “dil tapa” bilməməsində və s. vəziyyətlərdə göstərir. Əlbəttə, gələcəkdə belə halların baş verməməsi üçün pedaqoji təhsil illərində tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üzrə aparılan işlər önəmli yerlərdən birini tutmalıdır.

Səriştə əsaslı təhsil üçün inqilabi dəyişikliklərə ehtiyac yoxdur. Buna nail olmaq üçün respublikamızın təhsil müəssisələrinin, orada fəaliyyət göstərən pedaqoji heyətin kifayət qədər potensial imkanları və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin kifayət qədər pedaqoji təcrübəsi də vardır.

Ali təhsilin səmərə və keyfiyyətinin yüksək olması bir tərəfdən ali məktəb müəllimləri-

nin peşə hazırlığı, yaradıcı potensiala malik olması, tələbələrə işləyə bilmə bacarıqları və pedaqoji səriştəliyindən asılıdırsa, ikinci tərəfdən məhz təhsilalanlarla, onların tədrisə, öyrənməyə, seçdikləri ixtisasa olan münasibətləri ilə bağlıdır. Lakin bugünkü ali məktəb tələbələrinin heç də hamısı, yüzdə yüzü oxuduqları ali məktəbi və ixtisası sevdikləri, qəlblərinin istəyi və həmin sahədə bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla seçmirlər. Onların bir hissəsi məhz topladıqları ballara müvafiq olduğundan həmin ali məktəbi və ixtisası “seçmək” (daha dəqiqi, ora düşmək) məcburiyyətində olurlar. Təbii ki, bu da tələbələrin tədrisə, oxuduqları ixtisasa münasibətlərinə təsirsiz qalmır. Nə qədər ki, abituriyentlərə ali məktəbə qəbul üçün 1-2 deyil, 15 ixtisas təqdim olunacaqsə, bu proses belə də davam edəcəkdir. Buna görə də tələbələrin oxuduqları ixtisas və peşə sahəsində müvəffəqiyyətini təmin etmək, onların bu sahəyə tələbat və maraqlarını yüksəltmək istiqamətində aparılan işlər içərisində bu problemin həllinə də diqqət göstərməyin vaxtı çatmışdır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, pedaqoji təhsildə əsas hədəflərə çatmaq bir sıra amillərlə yanaşı, təhsilin səriştə əsaslı təşkilinə və aparılmasına nail ol-

maqla mümkündür. Əgər nəzəri biliklər təhsilin bünövrəsini, fundamental əsasını təşkil edirsə, praktik bacarıq və vərdişlər onun reallaşmasını təmin etmiş olur

Problemin aktuallığı. Pedaqoji təhsilin ən mühüm uğurlarından biri və birincisi hazırlanan mü-təxəssislərin peşəkar və səriştəli olması, təkcə ixtisasını dərinlən bilməsi deyil, onu öyrədəbilmə bacarıqlarına malik olmasıdır. Təcrübə göstərir ki, gənc müəllimlərin bir çoxu ali təhsil müəssisəsini lazımi nəzəri hazırlıqla başa vursalar da, onların praktik hazırlığı, tədris edə bilmə səriştəliliyi, şagird kollektivi ilə işləyə bilmə və nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edə bilmə bacarıqları lazımi səviyyədə olmur. Nəticədə onların şagirdlərinin də praktik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə bilmə səviyyələrində müəyyən çatışmazlıqlar özünü göstərir.

Problemin yeniliyi. Tədris prosesində öyrənənlərin hər birinin maraq və inkişafının təmin olunması, təhsil prosesində praktikiyönlüyə və şəxsiyyətyönlüyə nail olunması, dərstdə kommunikativliyin təlimin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməsi və s. kimi amillərin araşdırılması, bu istiqamətdə müəyyən tövsiyələrin hazırlanması təqdim olunan problemin elmi yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiq olunan problem bu sahədə mövcud olan bir sıra vacib məsələlərin həlli üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
2. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
3. İlyasov M. Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
4. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.

E-mail: müseyibilyas@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022.

***TƏHSİLİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ
ЭТАП ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ
HEYDAR ALIYEV' STAGE OF OUR EDUCATION***

UOT 37.0

Allahyar Süleyman oğlu İmanov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU**

Аллахьяр Сулейман оглы Иманов
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**РОЛЬ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Allahyar Suleyman Imanov
doctor of philosophy in pedagogy,
associate professor Azerbaijan State Pedagogical University

**OUR GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE
DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN EDUCATION**

Xülasə. Bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi, güclü elmi-pedaqoji kadr korpusu vardır. Bütün bunlar öz mənbəyini məhz elə keçən əsrin 70-ci illərindən Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil sahəsində aparılan uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətdən almış, həyata keçirilən qlobal miqyaslı təhsil quruculuğu işi gələcək perspektiv inkişafın güclü təməlini qoymuşdur.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsil işçiləri və gənclərlə çoxsaylı görüşlərində doğma ana dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının, tarix və coğrafiyanın dərinədən öyrənilməsinin vacibliyini dəfələrlə qeyd etmiş, bütün bunlarla əlaqədar qarşıya çox ciddi vəzifələr qoymuşdur. Bütün bunlar bir daha əmin olmağa və gələcəyə tam nikbinliklə baxmağa əsas verir.

Açar sözlər: *Azərbaycan təhsili, milli-mənəvi dəyərlər, beynəlxalq təcrübə*

Резюме. Сегодня широкая сеть образовательных учреждений, действующих в нашей стране, создает сильные научно-педагогические кадры. Все это берет свое начало в дальновидной и целеустремленной политике образования, проводимой под руководством нашего великого лидера Гейдара Алиева с 70-х годов прошлого века.

Великий лидер Гейдар Алиев на своих многочисленных встречах с работниками образования и молодежью неоднократно отмечал важность углубленного изучения родного языка, азербайджанской литературы, истории и географии и ставил перед всем этим очень серьезные задачи. Все это дает повод быть уверенным в себе и смотреть в будущее с полным оптимизмом.

Ключевые слова: *азербайджанское образование, национально-нравственные ценности, международный опыт*

Summary. Today, a wide network of educational institutions operating in our country creates a strong scientific and pedagogical staff. All this has its source from the visionary and goal-oriented policy of education carried out under the leadership of our great leader Heydar Aliyev since the 70s of the last century.

Our great leader Heydar Aliyev has repeatedly mentioned the importance of in-depth study of native language, Azerbaijani literature, history and geography in his numerous meetings with education workers and young people, and has set very serious tasks for all these. All this gives reason to be confident and to look to the future with complete optimism.

Key words: Azerbaijani education, national and moral values, international experience

Azərbaycanın ötən əsrin əvvəllərində ilk dəfə qazandığı dövlət müstəqilliyi, yalnız XX əsrin axırlarında bərpa etməsinə baxmayaraq, əslində bu tarixi hadisənin təməli Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublikanın siyasi rəhbərliyinə gəlişi ilə qoyulmuşdur. Tarixi-xronoloji inkişaf baxımından həyat artıq sübut etmişdir ki, Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana ilk dəfə rəhbərliyi dövrünü əhatə edən 1969-1982-ci illər ölkəmizin inkişafının intibah dövrü olmuşdur. Əgər həmin dövrdə Azərbaycan istər sosial-iqtisadi, istərsə də ictimai-mədəni sahələrdə dinamik və güclü inkişaf yolu keçməsəydi, demokratik idarəetmənin ilk rüşeymləri yaranmasaydı, xalqımızda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışın əsası qoyulub inkişaf etdirilməsəydi, bugünkü müstəqilliyimiz əsl reallığa çevrilməzdi.

Bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi, güclü elmi-pedaqoji kadr korpusu vardır. Bütün bunlar öz mənbəyini məhz elə keçən əsrin 70-ci illərindən Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil sahəsində aparılan uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətdən almış həyata keçirilən global miqyaslı təhsil quruculuğu işi gələcək perspektiv inkişafın güclü təməlini qoymuşdur. Həmin dövr Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təhsil ocaqları əvvəlki illərlə müqayisədə yeni inkişaf pilləsinə qalxmış, bu istiqamətdə ardıcıl aparılan dövlət siyasəti Azərbaycan əhalisinin təhsil, ümummədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Ulu öndərimizin birinci hakimiyyəti dövründə məktəblərin tədris, texniki və elmi-metodiki vasitələrlə təminatı da əsaslı şəkildə yaxşılaşmışdı. Təkcə bir fakt kifayətdir ki, 1978-ci ildə fizika və kimya kabinetləri ilə təminat 92,2 faizə qədər yüksəlmiş, məktəb kitabxanalarının təminatı 97,9 faizə qalxmışdı.

1970-ci illərdə məktəb müəllimlərinin həvəsləndirilməsi sahəsində Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti keçmiş SSRİ-nin orden və medallarına layiq görülmüş maarif işçilərinin sayının 8718 nəfərə, o cümlədən də 3 nəfər müəllimin həmin dövrün ən yüksək adı

olan “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı” adına layiq görülməsi ilə nəticələnmiş, 817 müəllim “Azərbaycan SSR-in əməkdar müəllimi” adı almış, müəllimlərimiz, SSRİ və Respublika Ali Sovetlərinə deputat seçilmişlər. Bütün bunlar Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müəllim əməyinə, müəllim şəxsiyyətinə olan sonsuz ehtiramının, təhsil işinə əsl rəhbər qayğısının, tamamilə haqlı olaraq, məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Həmin illərdə Azərbaycanın ali məktəbləri də böyük inkişaf yoluna qədəm qoymuş, 6 ali məktəb keçmiş Sovet İttifaqının yüksək ordenlərinə layiq görülmüş, 1980-ci ildə Ulu öndərimizin şəxsi təşəbbüsü ilə “Azərbaycan SSR əməkdar ali məktəb işçisi” adı təsis edilmiş, bütün bu tədbirlər tezliklə ali məktəb həyatında mənəvi-psixoloji iqlimi kökündən dəyişdirmiş, ali təhsildə keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxartmışdır. 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. O dövrdə ölkə rəhbərimizin təşəbbüsü və qayğısı ilə ali məktəblər üçün çoxlu sayda tədris korpusları, yataqxana kompleksləri tikilmişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1970-80-ci illərdə Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı yolundakı böyük xidmətlərindən biri də yeni ali təhsil ocaqlarının yaradılması idi. Ümumiyyətlə, 1970-82-ci illərdə Azərbaycanda 5 yeni ali məktəb yaradılmış, çoxlu ixtisaslar, kafedralar, problem laboratoriyaları açılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan təhsilinin inkişafındakı müstəsna xidmətlərindən biri də 1970-80-ci illərdə şəxsi təşəbbüsü və qayğısı sayəsində Azərbaycandan kənarda, keçmiş SSRİ-nin 50-dən artıq böyük şəhərinin 170-dən çox ən məşhur ali məktəbində respublikamızın xalq təsərrüfatı, elm, təhsil və mədəniyyətinin 80-dən artıq sahəsini əhatə edən və ən zəruri ehtiyac duyulan 250-dən çox ixtisas üzrə 15 mindən artıq azərbaycanlı gəncin ali təhsil almasına, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi hazırlanmasına imkan və şərait yaratmasıdır.

Azərbaycanın milli ordusuna rəhbərlik edən zabitlərin əksəriyyəti məhz Ulu öndərimiz

Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə o illərdə təhsil almağa göndərilən məzunlardır. Azərbaycanlı gənclərin respublikadan kənarda təhsil alması üçün ulu öndərimizin həmin illərdəki uzaqgörən siyasəti, konkret fəaliyyəti, atdığı cəsarətli addımlar əslində iki tarixi missiyanın həyata keçirilməsi idi. Birincisi, o dövrdə respublikamızda hazırlanması mümkün olmayan minlərlə gəncin yüksək ixtisasa yiyələnməsi və bununla da Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial sferasının belə kadrlara olan real tələbatının ödənilməsi ilə bağlı idisə, bu istiqamətdə ikinci, fikrimcə, ən strateji əhəmiyyətli missiya məhz həmin gənclərdən bir hissəsinin əmək fəaliyyəti göstərmək üçün Rusiya, Belarus, Ukrayna, Baltıqyanı ölkələrdə qalması və bununla da həmin ölkələrdə gələcək Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması idi. Əslində, elə bu uzaqgörən siyasət nəticəsində həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan və azərbaycançılıq ölkə hüduqlarından kənarda geniş şəkildə tanınmağa başlamışdır. Əgər adı çəkilən ölkələrdə bu gün fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporunun sosial tərkibinə diqqət yetirilərsə, onda Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyevin həmin dövrdəki məqsədyönlü siyasətinin nəticələrini açıq-aydın görmək heç də çətin deyil. 1998-ci ildə Ulu öndərimiz təhsil sahəsində islahat proqramının hazırlanması üçün özünün xüsusi sərəncamı ilə dövlət komissiyasını yaratdı. Başqa sözlə, artıq təhsil sahəsində konkret strateji proqram üzrə islahatların başlanması bəyan edildi. Dövlət komissiyası tərəfindən çox qısa bir müddətdə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” hazırlandı, ətraflı variantda həmin proqram 1999-cu ildə ölkə başçımız tərəfindən imzalandı. Bununla da Azərbaycan təhsilinin gələcək inkişaf konsepsiyası müəyyənləşdirildi, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə əməli fəaliyyətə başlandı. İftixar hissi ilə qeyd edilməlidir ki, Ulu öndərimiz Heydər Əliyev respublikamızda ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra xaricdə təhsillə bağlı mütərəqqi ənənə bərpa edildi və hazırda gənclərimiz nəinki Rusiyada, həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, eyni zamanda, Türkiyə, İran, Çin, Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Polşa və Misirin ali məktəblərində də uğurla təhsil alırlar. Təqribən 50 xarici ölkədən Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində 2000-dən çox tələbə, magistr və

aspirant elmi biliklərə yiyələnir. Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində aparılmış məqsədyönlü işlərin nəticəsində ölkəmiz ali təhsil sənədlərinin tanınması haqqında 3 beynəlxalq əhəmiyyətli konvensiyaya qoşulmuş, təhsil sahəsində 15 beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatı ilə rəsmi əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuş, 14 ölkənin müvafiq təhsil strukturları ilə təhsil nazirliyi arasında birbaşa əlaqələr yaradılmışdır.

Ulu öndərimizin o dövrdə fəaliyyətin əsas istiqamətləri müəllim hazırlığının müasir tələblər çərçivəsində yenidən qurulması, ümumi təhsildə məzmunun təkmilləşdirilməsi, yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinə keçid, əks-mərkəzləşmə prinsiplərinə uyğun demokratik əsaslarla ictimai-dövlət idarəetmə modellərinin tətbiqi dərslilik siyasətinin tam realizəsi, təhsil sistemində elmin, eləcə də elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi, tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş formada istifadə, təminat problemlərinin uğurlu həlli çox uğurla həyata keçirilməyə başladı. Təhsilin maliyyələşdirilməsində yeni iqtisadi mexanizmlərin hazırlanması, tədris müəssisələrinin müasir kompüter texnologiyaları ilə təchizatı və proqram təminatı, təhsiləlmə hamı üçün bərabər şəraitin yaradılması kimi aktual məsələləri əhatə edir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq müasir metodikaları, təlim texnologiyalarını, mütərəqqi üsul və vasitələri, prosesin qiymətləndirilməsinin yeni metodlarını da özündə əks etdirən təhsil proqramlarına keçidin təmin olunması, təhsilin məzmununda inteqrasiya modellərinə keçid, humanistləşdirmə prinsiplərinə əsaslanan “təhsilverən-təhsiləlan” münasibətlərinin yeni – müasir modellərinin inkişaf etdirilməsi, milli tərbiyə konsepsiyasının hazırlanması, fasiləsiz təhsil kontekstində ixtisasartırma və yenidənəhazırlanma təhsilinə yeni mexanizmlərin gətirilməsi, peşə ixtisas təhsilində mütəxəssis hazırlığının əmək bazarının və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun həyata keçirilməsi, təhsil sisteminin inkişafına məqsədli investisiyaların cəlbə və sairə bu kimi strategiyalar Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin respublikada siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkənin təhsil sistemində yaranmış güclü inkişaf tendensi-

yaları, yenilik və novatorçuluq, islahatlar istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində təhsil sektoru üçün büdcə şəraitinin ardıcıl olaraq ilbəil artması, müəllimlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bununla əlaqədar xüsusi fərmanların imzalanması buna əyani sübutdur. Qaçqın və köçkün vətəndaşlarımızın təhsilinə xüsusi qayğının göstərilməsi, məktəblilərin dərslərlə təminatı məsələsində dövlət siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və sair bu kimi fəaliyyət məhz elə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təhsil sistemində göstərdiyi atalıq qayğısı nəticəsində mümkün olmuşdur.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin dərslərlə dövlət təminatına keçilməsi haqqında xüsusi qərar 1994-cü ildə məhz Ulu öndərimizin şəxsi təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin qərarın icrası nəticəsində son illərdə ibtidai siniflər üzrə hər iki bölmə üçün 46 adda, I-XI siniflər üzrə isə 136 adda yeni milli dərslər hazırlanıb. Ümumi təhsildəki ən ciddi yeniliklərdən biri də yeni əlifbaya keçilməsi – latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin əsl reallığa çevrilməsidir. Böyük fəxrlə qeyd edilməlidir ki, Ulu öndərimiz “bizim bu günümüz, gələcəyimiz məhz latın əlifbası ilə bağlıdır” tarixi çağırışı və bununla əlaqədar xüsusi təhsil sistemində bu məsələnin tamlıqla həlli ilə nəticələnmişdir.

Milli ənənələrə sadıq, ümumbəşəri dəyərlərə söykənən, xalqına, vətənə, dövlət və dövlətçiliyə bağlı vətənpərvər vətəndaşların tərbiyə edilməsində, şübhəsiz ki, orta məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dili, ədəbiyyat, Azərbaycan coğrafiyası fənlərinin imkanları daha böyükdür. Əslində bu fənlər üzrə keçilən dərslər elə əsl mənada vətəndaşlıq dərsləridir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsil işçiləri və gənclərlə çoxsaylı görüşlərində doğma ana dilinin, Azərbaycan

ədəbiyyatının, tarix və coğrafiyanın dərinədən öyrənilməsinin vacibliyini dəfələrlə qeyd etmiş, bütün bunlarla əlaqədar qarşıya çox ciddi vəzifələr qoymuşdur. Dövlət başçımızın “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı isə ana dilinin təbliği, öyrənilməsi, tətbiqi sahəsində misilsiz əhəmiyyətə malik tarixi bir sənəd kimi gənclərimizin milli şüurun vətənpərvərlik tərbiyəsində, formalaşmasında, heç şübhəsiz ki, müstəsna rol oynamış, bir sözlə, Azərbaycan təhsilində millilik, azərbaycançılıq ruhunun ön plana çəkilməsi Ulu öndərimiz Heydər Əliyev siyasətinin strateji kursunu təşkil etmişdir.

Bütün bunlar bir daha əmin olmağa və gələcəyə tam nikbinliklə baxmağa əsas verir ki, müasir Azərbaycan təhsili özünün zəngin mütərəqqi ənənələrinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyənəşdirdiyi və möhtərəm cənab prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi strateji kursla inkişaf edəcək, təhsil islahatlarının memarı və qurucusu olan Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müdrik tövsiyələri bu yolda bizim üçün daimi sönməz məşəl olacaqdır.

Problemə aktuallığı. Azərbaycan təhsilinin inkişafında Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin rolu təhsil sahəsində təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemə elmi yeniliyi. Bu məqalədə Azərbaycan təhsilinin inkişafında Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin siyasətinin, strateji kursunun əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr vasitəsi ilə istər müəllimlər, istərsə də pedaqoqlar təhsil sahəsində işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə nail ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası təhsil standartı. Bakı, 2000.
2. Prezident İlham Əliyev və Azərbaycanda təhsilin inkişafı. Bakı, 2008.
3. Ağamaliyeva R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı, 1998.
4. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006.
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı, 2012.
6. Rüstəmov F. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. Bakı, 1998.

E-mail: alik1957x@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. F.A. Rüstəmov,*
ped.elm.dok., prof. M.İ. İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2022.

TƏLİMİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ GENERAL ISSUES OF TRAINING

UOT 371

Xəzəngül Süleyman qızı Babayeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialının İqtisadiyyat
və idarəetmə kafedrasının ümumi fənlər bölməsinin rəhbəri*

TƏLİMİN ƏYANİLİK PRİNSİPİ: MAHİYYƏTİ, VƏZİFƏLƏRİ

Хазангюль Сулейман гызы Бабаева

доктор философии по педагогике

*заведующий сектора общеобразовательных предметов кафедры экономики и
управления Загатальского филиала Азербайджанского государственного экономического университета*

ПРИНЦИП НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ: СУЩНОСТЬ, ЗАДАЧИ

Khazangul Suleyman Babayeva

doctor of philosophy in pedagogy

*head of the sector of general education subjects of the department of Economics and
management of the Zagatala branch of the Azerbaijan State University of Economics*

VISIBILITY PRINCIPLE: ESSENCE, RESPONSIBILITIES

Xülasə. Təlim materialının səmərəli şəkildə mənimsənilməsi əyani və texniki tədris vəsaitlərinin istifadəsi ilə asanlaşdırılır. Təhsilənlərdə idrak fəaliyyəti aktivləşir, nəzəriyyəni təcrübə ilə və həyatla əlaqələndirmək və texniki mədəniyyət bacarıqları inkişaf etdirilir, öyrənməyə maraq artır, dəqiqlik və diqqətliklə təbiiyə olunur.

Açar sözlər: əyanilik, əyanilik prinsipi, şagirdlər, əyanilik prinsipindən istifadə, əyaniliyin növləri

Резюме. Эффективному усвоению учебного материала способствует использование наглядных и технических средств обучения. У учащихся активизируется познавательная деятельность, развиваются навыки овладения технической культурой, связи теории с практикой и жизнью, повышается интерес к обучению, воспитывается точность и внимательность.

Ключевые слова: наглядность, принцип наглядности, ученики, использование принципа наглядности, виды наглядности

Summary. The use of visual and technical teaching aids contributes to the effective assimilation of educational material. Students activate cognitive activity, develop the skills of combining theory with experience and life and technical culture, increase interest in learning, and bring up accuracy and attentiveness.

Keywords: visibility, the principle of visibility, students, the use of the principle of visibility, types of visibility

Təlimin prinsipləri arasında əyanilik özünəməxsus rol oynayır. Hələ vaxtilə Y.A. Komenski onu “didaktikanın qızıl qaydası” adlandırmışdır. Əyanilikdən danışarkən böyük çex pedaqogu “Böyük didaktika” əsərində yazırdı:

“Duyğularda olmayan heç bir şey şüurda da olmadığından ağıl bütün düşüncələr üçün materialı yalnız duyğulardan alır” (1). Yan Amos təlimi əşyaların və hadisələrin canlı müşahidəsindən başlamağı təklif edirdi.

Komenskinin fikrincə, hər hansı bir şeyi öyrənərkən qoy qulaq gözlə, söz əl fəaliyyəti ilə birləşsin. Böyük çex pedaqoqu deyilənlərə əsaslanaraq bildirirdi ki, başı nüvəsiz qabıqla doldurmağa lüzum yoxdur. Sözlər şagirdlərə əşyalarla əlaqədə öyrədilməlidir.

Əyanilik – obyektin və ya hadisənin insanın qavrayış, yaddaş, təfəkkür və təxəyyül prosesləri nəticəsində yaratdığı zehni obrazın xassəsidir, xüsusiyyətidir; bu obrazın sadəliyinin və başa düşülməsinin göstəricisidir və obrazın əyaniliyi fərdin xüsusiyyətlərindən, onun idrak qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən, maraq və meyllərindən, ehtiyac və istəyindən, eşitmək, bu obyekti hiss etmək, bu obyektin bir növ canlı, başa düşülən görüntüsünü yaratmaqdan ibarətdir.

Təlim materialının səmərəli şəkildə mənimsənilməsi əyani və texniki tədris vəsaitlərinin istifadəsi ilə asanlaşdırılır. Təhsilalanlarda idrak fəaliyyəti aktivləşir, nəzəriyyəni təcrübə ilə və həyatla əlaqələndirmək və texniki mədəniyyət bacarıqları inkişaf etdirilir, öyrənməyə maraq artır, dəqiqlik və diqqətlik tərbiyə olunur.

Əyanilik prinsipinin əsaslandığı pedaqoji qanunauyğunluğu aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür: əyani vasitələrin köməyindən faydalanarkən təhsilalanların diqqəti təkcə müşahidə olunan konkret obyektlərin əlamətləri ilə məhdudlaşdırıldıqda əsasən qavrayış və təsəvvürlərin formalaşmasına, həmin əlamətlər ümumiləşdirilərək eyni tipli digər obyektlərə aid edildikdə isə, anlayışların formalaşmasına şərait yaranır.

Əyanilik prinsipinin istinad etdiyi psixoloji qanunauyğunluq: belədir: xarici qıcıqlara cavab reaksiyası görmə orqanlarında başqa duyğularla müqayisədə daha həssaslıqla həyata keçir; görmə orqanlarından baş beyinə daxil olan informasiya təhsilalanın hafizəsində asan, tez və möhkəm hifz olunur.

Əyanilik, müxtəlif vəziyyətlərdə təhsilalanlarda təlim əməyinə müsbət münasibət meydana gətirir, şagirdlərin (tələbələrin) idraki maraqlarını inkişaf etdirir, zəruri bilik və bacarıqların qazanılmasına, dərstdə (mühazirə və seminar məşğələsində) vaxtdan səmərəli istifadəyə və vaxta qənaət olunmasına, biliklərin ölkəmizdə aparılan dinc quruculuq işləri ilə və həyatla bağlanmasına imkan verir.

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində əyanilik prinsipi əsasında təhsilalanın ətraf aləmi dərk etmə prosesi dayanır.

- bilavasitə-sensor (bax: “Didaktikanın qızıl qaydası”, obyekt hiss orqanlarının köməyi ilə dərk edildikdə);

- bilvasitə, yəni cisimlər və hadisələr hisslə qəbul edilmədikdə.

Əyanilik prinsipinin tələbi belədir ki, təlim təkcə şifahi formada müəllimin sözləri əsasında yox, bilavasitə müşahidəyə təqdim olunan konkret əşya və hadisələr üzərində qurulsun.

Əyaniliyin bir sıra faydaları vardır. Onları diqqət mərkəzinə gətirək: təhsilalanlar biliklərə asanlıqla yiyələnə bilirlər; qazanılmış bilik və məlumatlar xeyli müddət hafizədə qalır; nitq və təfəkkür əyaniliyin köməyi ilə inkişafda olur; Təhsilalanlar əyanilik sayəsində əşya, fakt və hadisələri, prosesləri qavrayan obyektiv gerçəkliyi düzgün anlayırlar.

Təlim prosesində vizual və texniki tədris vasitələrindən faydalanma müvafiq məlumatların səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə yardımçı olmaqla bərabər təhsilalanların idrak fəaliyyətini aktivləşdirir; nəzəriyyəni təcrübə ilə, həyatla əlaqələndirmək bacarıqlarını inkişaf etdirir; texniki mədəniyyətlərini formalaşdırır; onlara diqqəti və dəqiqlik aşılayır. Beləliklə, öyrənməyə maraq artırır.

Fənlərin tədrisi prosesində istifadə olunan əyaniliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri və növləri mövcuddur.

XI əsrdə Azərbaycanın görkəmli filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar biliklərə yiyələnməkdə duyğu üzvlərinin rolunu dəyərləndirərək deyirdi: “İnsan yalnız duyğudan gələn, yaxud duyğunun təsdiqlədiyi şeyə inanır”.

Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski də təlimdə əyaniliyin roluna yüksək qiymət verirdi. Onun fikrincə, “Uşaq formalarla, boyalarla, səslərlə və ümumiyyətlə, duyğularla fikirləşir və uşağı başqa cür düşünməyə vadar etmək istəyən şəxs onun təbiətini əbəs yerə və zərərinə olaraq zorlamış olar. Beləliklə, ibtidai təlimi formalarda, boyalarda, səslərdə ifadə etməklə, bir sözlə, onu uşağın mümkün qədər çoxlu duyğuları üçün əlverişli bir şəkllə salmaqla, biz eyni zamanda təlimi uşağın anlaq səviyyəsinə uyğunlaşdırır və özümüz də uşağın təfəkkür aləminə daxil oluruq”.

K.D. Uşinski hər dərstdə deyil, lazım gəldikdə, ehtiyac yarandıqda əyanilikdən istifadə etməyi məsləhət bilir və yazırdı: “Uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir. Uşağa, ona məlum olmayan beş kəlmə söz öyrətməyə çalışın”.

şın, o, bunların üzərində bir müddət və əbəs yerə əzab çəkəcəkdir. Lakin bu cür 20 kəlməni şəkillərlə əlaqələndirin və uşaq bunları çox asanlıqla mənimsəyəcəkdir. Siz uşağa sadə bir fikri izah edirsiniz, o sizi anlamır; həmin uşağa mürəkkəb bir şəkli izah edin, o sizi çox tez anlayır. Eyni qabiliyyətə malik olan iki uşağa eyni hadisəni iki müxtəlif yolla nağıl etməyi təcrübə edin: birinə şəkil üzrə, o birinə isə şəkilətsiz nağıl edin – o zaman uşaq üçün şəklın bütün əhəmiyyətini qiymətləndirəcəksiniz” (2).

K.D. Uşinski “Əyani təlim nədir?” sualına da cavab yazmışdır. Oxuyuruq: “Bu, mücərrəd təsəvvürlər və sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranan konkret obrazlar üzərində qurulan bir təlimdir: bu obrazlar müəllimin rəhbərliyi ilə təlim zamanı da qavranıla bilər, qabaqcadan uşağın müstəqil müşahidəsi vasitəsilə də qavranılmış ola bilər, belə ki, müəllim bu təlimi uşağın ruhunda mövcud olan hazır obrazlar üzərində qurur” (2).

Azərbaycan pedaqoqlarından professorlar M.Ə. Muradxanov və A.N. Abbasov da təlimdə əyanilik prinsipinin roluna böyük əhəmiyyət vermişlər.

Prof. M.Ə. Muradxanov göstərirdi: “Əyanilik prinsipi təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranılan konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmağa deyilir”.

A.N. Abbasov əyaniliyin növlərinə münasibət bildirmişdir. Professorun fikrincə, “təbii əyanilik sinifdə və məktəbin hədudlarından kənarda (ekskursiya zamanı, təbiətə gəzintidə və s.) məktəblilərin real obyektlərlə (bitkilərlə, heyvanlarla, minerallarla və s.) tanışlığını nəzərdə tutur” (3).

Professor əyaniliyin növlərindən danışarkən yazır: “*Eksperimental əyanilik* real gerçəklikdə (kimyəvi reaksiya, elektrik boşalma hadisəsi və s.) baş verən proses və hadisələrlə ekspe-

riment və təcrübələrin aparılması gedişində məktəblilərin tanış edilməsidir. *Şəkil və şəkil-dinamik əyanilik* real aləmin (foto, şəkil, rəsm, diafilmlər, diapozitivlər, səssiz filmlər və s.) təsvirini vermək məqsədi daşıyır. *Səs əyaniliyi* səs obrazlarının, o cümlədən ədəbi əsərlərdən parçaların bədii oxunuşunun, səs təsvirlərinin və xarici nitqin qramplastinkaya, yaxud maqnitofon lentinə səsyazısını əks etdirmək üçün istifadəni nəzərdə tutur. Məktəbdə mövcud olan tədris vəsaitləri sistemində *həcmi əyanilik* maketləri, modelləri, mulyacları (gipsdən, yaxud mumdən düzəldilən əşyalar), həndəsi fiqurları və s. nəzərdə tutur. *Rəmzi və qrafik əyanilik* mücərrəd təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Bu tipli vəsait real gerçəkliyi şərti-ümumiləşdirilmiş, rəmzi formada (xəritələr, planlar, sxemlər, çertyojlar, diafilmlər və s.) əks etdirir” (3).

Proqram materialının təqdimatı zamanı əyani vəsaitlərin nümayişi yalnız zərurət yarandığı təqdirdə olmalıdır. Təhsilənlər dərslər başlamışdan onunla hələ tanış olmamalıdır. Təhsilənlərdə maraq baxımından bunu deyirik. Axı bu və ya digər dərslər həm də təhsilənləri təəccübləndirməlidir.

Əzbərləməyi tələb edən düsturlar və s. istisnadır. Belə cədvəllər isə, əyani vəsaitlər olaraq daim şagirdlərin gözləri qarşısında olmalıdır.

Şagirdlərin diqqətini cəmləmək üçün onların müşahidələrinə rəhbərlik etmək lazımdır.

Deyilənlər bir daha göstərir ki, əyanilik, doğrudan da, təlimdə “qızıl qayda”dır. Dərslərin əyaniləşdirilməsi faydalıdır.

Problemin aktuallığı. Həmişə olduğu kimi, təlim prosesinin əyaniləşdirilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə əyanilik prinsipinin mahiyyətinə və vəzifələrinə aydınlıq gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorantlar, gənc müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
2. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953.
3. Abbasov A.N., Məmmədli L.A., Əmirəliyeva İ.B. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2022.

E-mail: xezengul68@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü. fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva,
ped.ü. fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2022

UOT 371

Məlik Şixbala oğlu Məlikov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
ORCID 0000-0002-3354-1992

TƏLİMDƏ DİALOQ TEXNOLOGİYALARI

Мелик Шихбала оглы Меликов
доктор философии по педагогике,
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ДИАЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ

Malik Shikhbala Malikov
doctor of philosophy in pedagogy
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

DIALOGICAL TECHNOLOGIES IN LEARNING

Xülasə. Pedaqoji texnologiya “pedaqoji məsələlərin həllinə yönəlmiş pedaqoqun fəaliyyətinin ardıcıl əlaqələndirilmiş sistemi və ya əvvəlcədən layihələndirilmiş pedaqoji prosesin təcrübəsində planauyğun və ardıcıl təcəssümü kimi” başa düşülür.

Dialog texnologiyasının başlıca didaktik dəyəri ondan ibarətdir ki, o, tələbənin təlim-tərbiyə prosesində yeni anlayışların formalaşması zamanı idrak fəaliyyətini, habelə yeni təfəkkür növü olan, özünü təhsilə can atan fəal, yaradıcı, müstəqil düşünən, cəsarətli qərarların qəbul edilməsində yeni təfəkkür tərzini olan gələcək mütəxəssisləri idarə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyaları, dialog texnologiyaları, təlimdə dialog metodu, məqsədyönlülük, səmərəlilik, nəticəyönlülük*

Резюме. Под педагогической технологией понимается «последовательная согласованная система деятельности педагога, направленная на решение педагогических задач, либо планомерное и последовательное воплощение в практику заранее спланированного педагогического процесса».

Основное дидактическое значение диалоговой технологии заключается в том, что она активизирует познавательную активность студента при формировании новых понятий в учебно-воспитательном процессе, а также будущих специалистов, обладающих новым типом мышления, активных, творческих, самостоятельно мыслящих, стремящихся к саморазвитию, позволяющих управлять будущими профессионалами с новым мышлением в принятии смелых решений.

Ключевые слова: *педагогическая технология, технологии обучения, диалоговые технологии, диалоговый метод в обучении, целеустремленность, эффективность, ориентированность на результат*

Summary. Pedagogical technology is understood as "a consistent coordinated system of teacher activity aimed at solving pedagogical problems, or a systematic and consistent implementation of a pre-planned pedagogical process into practice."

The main didactic value of dialogue technology is that it activates the cognitive activity of the student in the formation of new concepts in the educational process, as well as future specialists with a new type of thinking, active, creative, independent thinking, striving for self-development. education, and a new way of thinking in making bold decisions allows you to manage.

Key words: *pedagogical technology, learning technologies, dialogue technologies, dialogue method in teaching, purposefulness, efficiency, result orientation*

“Texnologiya” termini (yunan. – “ustalıq”, “elm”) pedaqogikaya istehsalat sferasından gəlmiş və bütövlükdə təlim-tərbiyə prosesinə tətbiq edilən tamamilə qanuni bir hala çevrilmişdir. Müasir rus dilinin lüğəti “texnologiya”-nı hər hansı bir işdə, sənətkarlıqda və incəsənətdə tətbiq olunan üsulların məcmusu kimi müəyyən edir.

T.V. Maşarova təlimin təşkili metodlarının, üsullarının, vasitələrinin və formalarının yüksək variativliyi ilə şagirdin inkişafının müəyyən nəticəsinə nail olmaq üçün məqsədlərin (ümumi cəhətlərdən konkret) sisteminin qurulması texnologiyasını başa düşür.

Pedaqoji texnologiya – təlim prosesinin səmərəliliyini artırmaq, şagirdlərin planlaşdırılmış təlim nəticələrinin əldə olunmasını təmin etmək məqsədinə istiqamətlənmişdir. Əvvəlcə “pedaqoji texnologiya” termini yalnız tədris üçün istifadə edilmişdir və texnologiyanın özü texniki vasitələrlə təlim kimi başa düşülürdü. Hal-hazırda pedaqoji texnologiya “pedaqoji məsələlərin həllinə yönəlmiş pedaqoqun fəaliyyətinin ardıcıl əlaqələndirilmiş sistemi və ya əvvəlcədən layihələndirilmiş pedaqoji prosesin təcrübəsində planauyğun və ardıcıl təcəssümü kimi” kimi başa düşülür.

Məhz pedaqoji texnologiyaya xas olan əlamətlər bunlardır: diaqnostik məqsədyönlülük; səmərəlilik, nəticəyönlülük; iqtisadi cəhətcə sərfəlilik, qənaətyönlülük; alqoritmyönlülük; proyektyönlülük; bütövlülük; nəzarətyönlülük; korrektəyönlülük; əyanilik.

Əgər dialoqa bu nöqteyi-nəzərdən baxsaq, o, mövcud və geniş tətbiq olunan pedaqoji texnologiyalar kompleksinə (proqramlaşdırılmış təlim, problemlə təlim) tamamilə uyğun gəlir. Dialoqu yuxarıda göstərilən əlamətlər prizmasından nəzərdən keçirirsinizsə, o da pedaqoji texnologiyaya müraciət edə bilər.

İlk olaraq, təlimdə dialoq, qarşılıqlı əlaqə probleminə filosof və müəllimlər maraq göstərmişlər: dialoq ideyasını ümumilikdə Sokrat, M. Byçep, H. Gadamer, A. Kamyu, J.P. Sartr, M. Heidegger kimi alimlər inkişaf etdirmiş, istiqaməti dialoq strategiyasının humanist istiqamətini Platon, Y.A. Komenski, İ.H. Pestalotsi, J.J. Russo, V.A. Disterveq, K. D. Uşinski qeyd etmişdir.

Dialoq mədəniyyəti haqqında bütöv təsvir S.S. Averintsev, Q.S. Batişev, M. Baxtina, V.F. Berkov, V.S. Bybler, P.S. Qureviç, D.S. Li-xaçev və b. əsərlərində təqdim olunur.

Pedaqoq alimlər təlimdə dialoq modellərini və savadını digərini (V.A. Petrova, A.V. Murqa) anlamaq qabiliyyəti kimi tədqiq etmişlər.

Dialoqun pedaqoji aspektini müəllim və tələbələrin birgə yaradıcılıq forması kimi Q.M. Biryukova, M. S. Kaqan, S. V. Nilova nəzərdən keçirmişlər.

Son vaxtlar təhsil prosesində dialoqun qarşılıqlı təsirini müxtəlif aspektləri kifayət qədər fəal tədqiq edilməyə başlanmışdır: dərstdə dialoqun təşkilinin pedaqoji üsulları (Balakina L.L., 2000), onların ixtisasının artırılması prosesində müəllimlərin peşəkar ünsiyyətinin təşkili (Kazak T. T., 2002), ixtisasartırma prosesində pedaqoq təhsil fəaliyyətinin inkişafının təşkilati və pedaqoji əsasları (Qorovaya V. İ., 2005), şagirdlərlə inkişaf etməkdə olan pedaqoji dialoqa hazırlıq, sosial-mədəniyyət sahəsində mütəxəssisin dialoq mədəniyyətinin formalaşması (Üskova N. Q., 2003), təhsildə pedaqoji dialoq imkanları (Sedov V. A., 2002) və s.

İnformasiya texnologiyası, funksiyaları, elementləri, prinsipləri.

Təlimdə dialoq texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində ənənəvi təşəkkül tapmış, təlimat, şəxsi-özgəninkiləşdirilmiş, biristiqamətli təlim (ekstraksiya) modelindən və hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan keçid baş vermişdir.

Dialoq texnologiyalarının elementləri: məqsəd qoyuluşu və onların maksimum dəqiqləşdirilməsi; dialoqun gedişinin ciddi şəkildə zamanətli nəticələrə istiqamətləndirilməsi; cari nəticələrin qiymətləndirilməsi; müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün yönəlmiş öyrənmə korreksiyası nəticələrin yekun qiymətləndirilməsi.

Yeni anlayışların formalaşmasında pedaqoji dialoq texnologiyası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: idraki, kreativ, refleksiv.

Pedaqoji dialoq texnologiyalarının komponentləri:

– kommunikator – müəllim (dialoqun məna istiqamətini təyin edən, öyrədilən “məna vəzifəsini” qarşıya qoyan, müvafiq məna qəbulu yaradan və ya müəyyən məna daşıyan translyatordur);

– məna formalaşmasının motivasiyası və məqsədi (dialoqda öyrənilən şəxsin şəxsi mənanı verballaşdırmaq arzusunu yaratması lazımdır);

- məzmun (potensial sahəsində “kristallaşma” mənalı);
- kommunikasiya kodu (şifahi və ya yazılı dialoq);
- resepiant (qəbul edən) – şagird (onun motivasion-semantik xüsusiyyətləri);
- nəticə (tədris nəticəsinin səviyyəsinə uyğun olan bu dialoqda məna formalaşmasının xüsusiyyətlərini müəyyən edən əks əlaqə).

Dialoji texnologiyaların formaları.

Dialoq texnologiyaları arasında problemlə axtarış dialoqları, seminarlar-diskussiyalar, tədris diskussiyaları, evristik söhbətlər, konkret vəziyyətlərin təhlili yer alır.

Seminar-diskussiya (qrup şəklində diskussiya) iştirakçıların dialoq ünsiyyət prosesi kimi formalaşır ki, bu proses zamanı nəzəri və praktiki problemlərin müzakirəsi və həllində birgə iştirakın praktiki təcrübəsinin formalaşdırılması baş verir.

Müəllimin hərəkətləri: hər bir tələbənin müzakirəsində fəal iştirakını təmin edəcək hazırlıq işini təşkil etməlidir; seminarla baxılacaq problem və fərdi alt problemləri müəyyən edir; çıxışçılar və nətiqlər üçün əsas və əlavə ədəbiyyat seçir; tələbələrin kollektiv işlərdə iştirakının funksiyalarını və formalarını bölüşdürür; tələbələrə opponent kimi çıxışa hazırlayır; seminarın bütün işlərinə rəhbərlik edir; müzakirələri yekunlaşdırır; suallar soruşur, fərdi qeydlər edir, tələbə hesabatının əsas müddəalarını aydınlaşdırır; müzakirələrdəki əsas ziddiyyətləri qeyd edir.

Tələbə hərəkətləri: məruzələrdə və çıxışlarda öz fikirlərini dəqiq ifadə etməyi, öz nöqtəyi-nəzərini fəal müdafiə etməyi, tələbənin səhv mövqeyini inkar etməyi, etiraz etməyə əsaslandırılmasını öyrənir; öz fəaliyyətini qurmaq imkanı əldə edir ki, bu da onun intellektual və şəxsi fəallığının yüksək səviyyəsini, tədris idrak prosesinə qoşulmasını şərtləndirir.

Seminar-diskussiya “beyin fırtınası”nın və işgüzar oyunun elementlərindən ibarət ola bilər.

Birinci halda iştirakçılar tənqiddə məruz qalmadan mümkün qədər çox ideya irəli sürməyə çalışırlar, sonra isə əsas ideyalar seçilir, müzakirə edilir və inkişaf etdirilir, onların sübutlarının və ya təkzib edilməsinin imkanları qiymətləndirilir.

Digər halda seminar-diskussiya bir növ rollu “alət” əldə edir ki, bu da elmi və ya digər

diskussiyalarda iştirak edən insanların real mövqelərini əks etdirir. Məsələn, aparıcının, opponentinin və ya rəyçinin rolunu, məntiqini, psixoloqunu, eksperti və s. daxil etmək olar. Əgər tələbə aparıcı diskussiya seminarı kimi təyin olunursa, o, müəllimin diskussiyayı təşkil etmək üçün bütün səlahiyyətlərini alır: tələbələrdən birinə seminarın mövzusu üzrə məruzə etməyi tapşırır, müzakirənin gedişinə rəhbərlik edir, sübutların arqumentliyinə və ya təkzib edilməsinə, anlayışların və terminlərin istifadəsinin dəqiqliyinə, ünsiyyət prosesində münasibətlərin düzgünlüyünə və s. nəzarət edir.

Rəqib və ya rəyçi tədqiqatçılar arasında qəbul edilmiş opponentlik proseduru əks etdirir. O, yalnız məruzəçinin əsas mövqeyini əks etdirməli, bununla da onun anlayışını nümayiş etdirməli, zəif yerləri və ya səhvləri tapmalı, həm də öz həll variantını təklif etməlidir.

Məntiq çıxışçının və ya rəqibin mülahizələrində ziddiyyətləri və məntiqi səhvləri aşkar edir, anlayışların tərifini dəqiqləşdirir, sübutların gedişini və təkzib olunmaları təhlil edir. Psixoloq tələbələrin məhsuldar ünsiyyətinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin seminarla təşkilinə cavabdehdir – diskussiyalar, birgə hərəkətlərin razılaşdırılmasına, münasibətlərin xeyirxahlığına nail olur, diskussiyaların münasibətlərə çevrilməsinə yol vermir.

Ekspert diskussiyanın bütün məhsuldarlığını, irəli sürülən hipotezlərin və təkliflərin, aparılmış nəticələrin qanunauyğunluğunu qiymətləndirir və diskussiyanın bu və ya digər iştirakçısının ümumi qərarın tapılmasında əməyi barədə rəy verir.

Seminarın məqsədi və məzmunu ilə əsaslandırıldığı təqdirdə müəllim diskussiyaya hər hansı rol mövqeyini daxil edə bilər. Ancaq, əlbəttə ki, müəllimin xüsusi rolu vardır. O, hər bir tələbənin müzakirəsində fəal iştirakını təmin edəcək hazırlıq işi təşkil etməlidir. O, seminarla baxılacaq problemləri və ayrı-ayrı alt problemləri müəyyən edir; məruzəçilər və məruzəçilər üçün əsas və əlavə ədəbiyyat seçir; tələbələrin kollektiv işdə iştirakının funksiyalarını və formalarını bölüşdürür; tələbələrə rəqib roluna hazırlayır, məntiq; seminarın bütün işinə rəhbərlik edir; müzakirələr yekunlaşdırır.

Seminar-diskussiya zamanı müəllim suallar verir, ayrı-ayrı qeydlər edir, tələbənin məru-

zəsinin əsas müddəalarını dəqiqləşdirir, mülahizələrdə ziddiyyətləri qeyd edir.

Bu cür dərslərdə tələbələrlə ünsiyyətin etibarlı tonu, deyilən fikirlərə maraq, demokratiklik, tələblərdəki prinsiplilik vacibdir. Tədris müzakirələri (*lat. discussio – araşdırma*) – ictimai yığıncaqda, xüsusi söhbətdə, mübahisədə mübahisəli məsələlərin hərtərəfli müzakirəsidir. Başqa sözlə, diskussiya hər hansı bir məsələni, problemi kollektiv müzakirə etmək və ya məlumatları, ideyaları, fikirləri, təklifləri müqayisə etməkdən ibarətdir.

Diskussiyanın keçirilməsi məqsədləri çox müxtəlif ola bilər: təlim, diaqnostika, transformasiya, qurğuların dəyişdirilməsi, yaradıcılığın stimullaşdırılması və s.

Müzakirələr zamanı tələbələr ya bir-birini tamamlaya, ya da bir-birinə müqavimət göstərə bilərlər. Birinci halda dialoqun xüsusiyyətləri özünü göstərir, ikinci diskussiyada isə mübahisə xarakteri alır. Çünki bir məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlərin tutuşdurulması birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Müzakirənin effektivliyi aşağıdakı amillərdən asılıdır: təklif olunan problem üzrə tələbələrin hazırlanması (məlumatlandırılması və səriştəliliyi); semantik monotonluq (bütün şərtlər, definisiyalar, anlayışlar və s. bütün tələbələr tərəfindən eyni şəkildə başa düşülməlidir); iştirakçıların davranışının düzgünlüyü; müəllimin diskussiya aparmaq bacarığı.

Düzgün təşkil edilmiş diskussiya inkişafın üç mərhələsindən keçir:

Birinci mərhələdə tələbələr problemə və bir-birinə uyğunlaşırlar, yəni bu zaman qarşıya qoyulmuş problemin həllinə müəyyən qurğu hazırlanır. Bu zaman müəllim qarşısında (diskussiyanın təşkilatçısı) aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Müzakirə problem və məqsədləri formalaşdırmaq. Bunun üçün izah etmək lazımdır ki, müzakirə olunur, müzakirə nə verməlidir.

2. İştirakçıların tanışlığını keçirmək (əgər qrup bu tərkibdə ilk dəfə yığılırsa). Bunun üçün hər bir tələbədən özünü təqdim etməyi və ya "müsahibə" metodundan istifadə etməyi xahiş etmək olar, bu da ondan ibarətdir ki, tələbələr cütlüklərə bölünürlər və qısa tanışlıq (5 dəqiqədən çox olmayaraq) olur, sonra bir-birlərini təqdim edirlər.

3. Lazımi motivasiya yaratmaq, yəni problemi şərh etmək, onun əhəmiyyətini göstərmək, həll

olunmamış və ziddiyyətli məsələləri aşkar etmək, gözlənilən nəticəni (qərarı) müəyyən etmək.

4. Diskussiya rəqlamentini, daha doğrusu, çıxışların rəqlamentini təyin etmək, çünki ümumi rəqlament praktik məşğələlərin müddəti ilə müəyyən edilir.

5. Diskussiya aparmaq qaydalarını formalaşdırmaq, əsas prinsiplərdən hər kəs çıxış etməlidir. Bundan başqa, çıxış edənləri diqqətlə dinləmək, sözünü kəsməmək, öz mövqeyini təsdiqləmək, təkrar etməmək, şəxsi qarşıdurmaya yol verməmək, nəticələrin qərəzsizliyini qoruyub saxlamaq, çıxış edənləri sona qədər dinləməmək və mövqeyini anlamadan qiymətləndirmək lazımdır.

6. Bir dostluq atmosferi, eləcə də müsbət emosional fon yaradır. Burada müəllimə tələbələrə fərdi müraciətlər, söhbətin dinamik şəkildə aparılması, üz ifadələri və jestlərdən istifadə və əlbəttə ki, təbəssümlər kömək edə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, istənilən aktiv təlim metodunun əsası münaqişəsizlikdir!

7. Bunun üçün suallar və cavablar vasitəsilə anlayış aparatını, öyrənilən mövzunun işçi təyinatlarını dəqiqləşdirmək lazımdır. Anlayış aparatının sisteməti dəqiqləşdirilməsi tələblərdə qurğunu formalaşdıracaq, yalnız yaxşı anlaşılan terminlərlə əməliyyat aparmaq, az tonlu sözlər işlətməmək, arayış ədəbiyyatından sisteməti istifadə etmək vərdişi yaradılmalıdır.

İkinci mərhələ – qiymətləndirmə mərhələsi adətən müqayisənin, qarşıdurmanın və hətta diskussiya rəhbərliyinin düşünülməmiş halda şəxsiyyətlərin münaqişəyə çevrilə biləcəyi ideyaların qarşıdurması vəziyyətini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə müəllim ("dəyirmi masa"nın təşkilatçısı) qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Fikir mübadiləsinə başlamaq, bu da sözün konkret iştirakçılara təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Müəllimə sözü birinci götürmək tövsiyə edilmir.

2. Maksimum fikirlər, ideyalar, təkliflər toplamaq. Bunun üçün hər bir tələbəni fəallaşdırmaq lazımdır.

3. Mövzudan uzaqlaşmayın, bu da təşkilatçının bəzi sərtliyini, bəzən də avtoritarlığını tələb edir. Onları müəyyən edilmiş "məcraya" istiqamətləndirərək, rədd edənləri taktiki şəkildə dayandırmaq lazımdır.

4. Bütün iştirakçıların fəaliyyətinin yüksək səviyyəsini qoruyun. Bəzilərinin digərləri-

nin hesabına həddən artıq fəallığa yol verməmək, reqlamentə riayət etmək, uzanmış monoloqları dayandırmaq, iştirak edən bütün tələbələrini söhbətə bağlamaq.

5. Diskussiyanın növbəti mərhələsinə keçməzdən əvvəl söylənilən ideyaların, fikirlərin, mövqelərin, təkliflərin təhlili operativ şəkildə aparılmalıdır. Bu cür təhlil, ilkin nəticələr və ya xülasə müəyyən intervallarla (hər 10-15 dəqiqə) aralıq yekun vurmaqla aparılmalıdır. Aralıq nəticələrin yekunlaşdırılması tələbələrə müvəqqəti aparıcı rol təklif etməklə təlimat vermək çox faydalıdır.

Üçüncü mərhələ – konsolidasiya mərhələsi müəyyən vahid və ya kompromisli fikirlərin, mövqelərin, qərarların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu mərhələdə dərsin nəzarət funksiyası həyata keçirilir. Müəllimin həll etməli olduğu vəzifələri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Təhlil etmək və qiymətləndirmək, görülməyən müzakirə yekunlaşdırmaq nəticələri. Bunun üçün diskussiyanın başlanğıcında ifadə edilmiş məqsədi əldə edilmiş nəticələrlə müqayisə etmək, nəticə çıxarmaq, qərarlar qəbul etmək, nəticələri qiymətləndirmək, onların müsbət və mənfi cəhətlərini aşkara çıxarmaq lazımdır.

2. Diskussiya iştirakçılarına razılaşdırılmış fikrə gəlməyə kömək etmək, müxtəlif şərhlərin diqqətlə dinlənilməsi, qərarların qəbul edilməsi üçün ümumi meyllərin axtarışı yolu ilə nəyə nail olmaq olar.

3. İştirakçılar ilə birlikdə qrup qərar qəbul etmək. Burada müxtəlif mövqelərin və yanaşmaların vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

4. Son sözlə, qrupu bilişsel və praktiki əhəmiyyətə malik olan konstruktiv nəticələrə gətirmək.

5. İştirakçıların əksəriyyətində məmnunluq hissəsinə nail olmaq, yəni fəal iş görə bütün tələbələrə təşəkkür etmək, problemin həllində kömək edənləri ayırmaq.

“Dəyirmi masa” keçirilərkən tələbələr yalnız söylədikləri ideyaları, yeni məlumatları, fikirləri deyil, həm də bu ideya və fikir daşıyıcılarını, ilk növbədə, müəllimi qəbul edir, ona görə də əsas məsələləri konkretləşdirmək məqsədə uyğundur. “Dəyirmi masa”nın keçirilməsi prosesində müəllimin (təşkilatçının) malik olduğu keyfiyyət və bacarıqlar: yüksək peşəkarlıq, tədris proqramı çərçivəsində materialı yaxşı bilməsi; danışma mədəniyyəti və xüsusilə peşəkar ter-

minologiyaya sərbəst və səlahiyyətli sahiblik; ünsiyyət qabiliyyəti, daha dəqiqi, müəllimin hər bir tələbəyə yanaşma tapmasına, hər kəsi maraqlı və diqqətlə dinləməsinə, təbii olmağa, tələbələrə lazımi təsir üsullarını tapmağa, tələbkarlıq göstərməyə, pedaqoji takta riayət etməyə imkan verən kommunikativ bacarıqlar.

Hər hansı bir müzakirənin tərkib hissəsi sual və cavab prosedurudur. Bacarıqla qoyulmuş sual (sual, cavab və s.) əlavə məlumat əldə etmək, çıxışçının mövqeyini dəqiqləşdirmək və bununla da “dəyirmi masa”nın keçirilməsi taktikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Funksional baxımdan, bütün məsələlər iki qrupa bölmək olar:

– Cümlədə “li” hissəciklərinin olması qrammatik əlamətə malik olan ifadələrin həqiqiliyinin və ya yanlışlığının aydınlaşdırılmasına yönəldilmiş aydınlaşdırıcı (qapalı) suallar.

– Bizi maraqlandıran hadisələrin, obyektlərin yeni xüsusiyyətlərini və ya keyfiyyətlərini aydınlaşdırmağa yönəlmiş (açıq) suallar. Onların qrammatik əlaməti sual sözlərinin olmasıdır: nə, harada, nə vaxt, necə, niyə və s.

Diskussiya və informasiya mübadiləsinə sözün tam mənasında təşkil etmək üçün “dəyirmi masa” müəllimin monoloquna çevrilməsinə deyərək, məşğuliyyət diqqətlə hazırlanmalıdır.

Tələbələrin fəallığının nail olmaq üçün müəllim aşağıdakıları yerinə yetirməməlidir: müzakirəni tələbələrin yoxlama sorğusuna çevirmək; çıxışların gedisinə və vaxtından əvvəl öz fikirlərini bildirməyə dair mülahizələrə qiymət vermək; auditoriyanı lektorlu dilçiliklə boğmaq; auditoriyanı təlimatlandıran və bütün suallara yeganə düzgün cavabları bilən mentorun mövqeyini tutmalıdır; yadda saxlamaq lazımdır ki, aktiv formada keçirilən məşğələdə əsas fəaliyyət göstərən şəxs tələbədir: müəllimlərdən, mühazirəçi, diskussiya rəhbəri və onun daha səriştəli, lakin bərabərhüquqlu iştirakçısından deyil, tələbədən fəallıq gözləmək lazımdır.

“Dəyirmi masa”nın keçirilməsi zamanı işgüzar səs-küy, çoxsəsliklik hökm sürür ki, bu da bir tərəfdən yaradıcılıq və emosional maraq atmosferi yaradır, digər tərəfdən isə müəllimin işini çətinləşdirir. O, bu polifonikliyin arasında əsas sözü eşitməli, öz fikrini söyləməyə, mülahizələrini düzgün aparmağa imkan verməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: dialoq texnologiyasının başlıca didaktik dəyəri ondan ibarətdir ki, o, tələbənin təlim-tərbiyə prosesində yeni anlayışların formalaşması zamanı idrak fəaliyyətini, habelə yeni təfəkkür növü olan, özünütəhsilə can atan fəal, yaradıcı, müstəqil düşünən, cəsarətli qərarların qəbul edilməsində yeni təfəkkür tərzilə gələcək mütəxəssisləri idarə etməyə imkan verir.

Problemnin aktuallığı. Dialoq texnologiyası tələbənin təlim-tərbiyə prosesində yeni anlayışların formalaşması zamanı idrak fəaliyyətini, habelə yeni

təfəkkür növü olan, özünütəhsilə can atan fəal, yaradıcı, müstəqil düşünən, cəsarətli qərarların qəbul edilməsində yeni təfəkkür tərzilə gələcək mütəxəssisləri idarə etməyə imkan verir.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalə təlim prosesində dialoq texnologiyasından istifadə etməklə təlim prosesinin səmərəliliyini artırmaq, şagirdlərin planlaşdırılmış təlim nəticələrinin əldə olunmasını təmin etmək məqsədinə istiqamətlənmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalə təlim prosesində keyfiyyətin yüksəldilməsi, ixtisasının artırılması prosesində müəllimlərin peşəkar ünsiyyətinin təşkili işində dəyərlidir.

Ədəbiyyat:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989, 190 с.
2. Гузеев В.В. Лекции по педагогической технологии. М.: Знание, 1992, 60 с.
3. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования, игры и дискуссии – Рига: Пед. Центр «Эксперимент», 1995, 176с.
4. Машарова Т.В. Педагогические теории, системы и технологии обучения: Учебное пособие. Киров: Изд-во ВГПУ, 1997, С. 157.

E-mail: *melikmelikov1960@mail.ru*

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., dos. T.N. Ağayeva,*
ped.ü.fəls.dok., dos. S.R. Aslanova

Redaksiyaya daxil olub: 17.10.2011.

UOT 371

Esmira Vahid qızı Cəfərli
pedaqogila üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti

MÖVZUNUN YENİ TƏLİM SİSTEMİNDƏ QOYULUŞU VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Эсмира Вахид гызы Джафарлы
доктор философии по педагогике
Гянджинский Государственный Университет

ПОСТАНОВКА И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ТЕМЫ В НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Esmira Vahid Jafarli
doctor of philosophy in pedagogy
Ganja State University

INVESTMENT AND TOPICAL ISSUES OF THE TOPIC IN A NEW TRAINING SYSTEM

Xülasə. XX əsrin 50-60-cı illərində ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin politexnik hazırlığına ciddi diqqət yetirilirdi və tədris planında təsbit olunmuşdu. Yeni təhsil konsepsiyasında da bu məsələ yeni forma və məzmununda öz əksini tapmışdır. Riyaziyyat təlimində funksional asılılıq ideyası ibtidai siniflərdə qeyri-aşkar şəkildə öyrədilir, əsas təhsil pilləsində bu anlayış formalaşdırılır və orta təhsil pilləsində inkişaf etdirilir.

Açar sözlər: *idrak, təfəkkür, modelləşdirmə, təlim, evrestika, alqoritm*

Резюме. В 50-60-е годы XX века в общеобразовательных школах серьезное внимание уделялось политехнической подготовке учащихся, что было закреплено также в учебной программе. В новой концепции образования этот вопрос также нашел свое отражение в новой форме и содержании. В обучении математике идея функциональной зависимости преподается в начальных классах неоднозначно, это понятие формируется на уровне базового образования и развивается на уровне среднего образования.

Ключевые слова: *познание, мышление, моделирование, обучение, эвристика, алгоритм*

Summary. In the 50-60s of the XX century, a serious attention was paid to the Polytechnic training of students in general schools and was fixed in the curriculum. This issue is reflected in the new concept of education in its new form and content. The idea of functional asceticism in mathematics training is taught non-explicitly in primary classes, this concept is formed at the basic level of education and is developed at the secondary level.

Kew words: *cognition, thinking, modeling, training, evrestika, algorithm*

Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil konsepsiyasında deyilir: “Yeni təhsil sisteminin formalaşdırılması əldə olunan müsbət ənənələrə əsaslanarsa da, bugünkü dünyanın tələblərinə cavab verməli, zamanəmizin düşüncə tərzinə uyğun olmalıdır. Təhsilin bilavasitə inkişafyönümlü bir proses kimi stimullaşdırılması, təhsil ala-

nın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur”.

Yeni təhsil konsepsiyasında irəli sürülən tələblərin reallaşdırılması müasir ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat təliminin metodik sistemində ciddi yeniliklərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Hər bir məktəblinin riyaziyyatdan əldə

etdiyi nəzəri biliklər, praktik bacarıq və vərdişlər gələcəkdə ona peşə seçməyə imkan verməlidir.

Əlbəttə, riyaziyyat həyatı elmdir, riyazi biliklər hökmən praktik tətbiqlərini tapmalıdır. Milli kurikulumda riyaziyyat fənnindən əsas təhsil pilləsi üçün ümumi təlim nəticələri üzrə şagird:

- ölçmə və hesablama vasitələrindən istifadə edir, şifahi və ya yazılı şəkildə dəqiq və ya təqribi hesablama aparır;

- müstəvi və sadə fəza fiqurlarının xassələrini praktik həndəsə məsələlərinin həllində tətbiq edir, sadə həndəsi qurumları və ölçmələri aparmağı bacarır;

- statistika və ehtimal əsasında hadisənin baş vermə mümkünlüyünü proqnozlaşdırır.

Yuxarıda sadalanan təlim nəticələri şagirdlərin riyazi hazırlığının həyatiliyini göstərir. Şagirdlərin ölçmə, qurma və hesablama vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün ölçmə işləri (həm də yer üzərində), qurma işləri, modellərin hazırlanması, miqyas, plançəkmə işləri və digər müvafiq praktik işlər yeni təhsil konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Hazırda informatika fənninin tədrisi ilə əlaqədar şagirdlərin informasiya texnologiyaları və kommunikasiyaları ilə tanış edilməsi müasir məktəblinin riyaziyyatdan, informatikadan praktik bacarıq və vərdişləri həm məzmunu, həm də həcmi etibarilə xeyli artmış və bu da riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsi imkanlarını xeyli artırır. Riyazi biliklərin həyatı tətbiqləri şagirdlərdən həm ölçmə, qurma – grafik vərdişlərini tələb edir, həm də hesablamalarda təqribi qiymətin müəyyən edilməsi qaydalarını bilməyi tələb edir. Kəmiyyətin təqribi qiyməti anlayışı hələ ibtidai siniflərdə praktik fəaliyyət prosesində özünə yer tapır. V-VI siniflərdə isə təqribi ədədlər üzərində əməllərin icrası və ədədlərin yuvarlaqlaşdırılması qaydaları öyrədilir. Təqribi hesablamalara aid biliklər orta təhsil pilləsində genişləndirilir və dərinləşdirilir.

Məktəb riyaziyyat kursunda tədris məsələləri həm həcmə, həm də didaktik funksiyasına görə mühüm rol oynayır. Riyazi məsələ təlim prosesində müxtəlif didaktik funksiyalara malik ola bilər; məsələ tədris vasitəsi ola bilər və ya məsələ tədris obyekti ola bilər; məsələ həlli prosesində şagird yeni bilik – qayda, üsul, yanaşma ilə tanış ola bilər. V-VI siniflərdə məsələ həllinə geniş yer vermək lazımdır. Çünki II-IV siniflərdə şagirdlər 2-3 əməlli və bəzi hallarda 4 əməlli

məsələlər həlli və onların bəzi tipləri ilə tanış olmuşlar. V-VI siniflərdə rəşional ədədlər hesabına aid biliklər müxtəlif tipli və çətinlik dərəcələri müxtəlif olan məsələləri həll etməyə imkan verir. Şagirdlərə təqdim olunan məsələlərin hər biri müəyyən informasiya daşıyır.

Didaktik məqsədləri məktəbdə riyaziyyat təlimi məqsədləri ilə müqayisə etdikdə, məlum olur ki, məsələ həlli vasitəsilə reallaşdırılan məqsədlər ümumi məqsədlərlə üst-üstə düşür.

Riyazi biliklərin həyatda, praktikada tətbiq edilməsinin ən mühüm vasitəsi – tədris məsələsidir. Məsələnin məzmununda gündəlik real həyatı obyektlər, hadisələr öz əksini tapmalıdır. Bu işin reallaşdırılmasında həm dərsləyin, həm də müəllimin böyük rolu vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimin imkanları daha genişdir. Çünki real həyatda yeni-yeni obyektlər, tikintilər meydana gəlir. Onların riyazi məzmununu əks etdirən məsələlər:

- riyazi biliyin tətbiq olunduğu obyekt kimi;
- şagirdləri yeni informasiya ilə tanış edən obyekt kimi funksiyalara malik olur.

Məktəb riyaziyyatı kursuna "Statistika və ehtimal nəzəriyyəsi elementlərinin" daxil edilməsi bütün siniflər üzrə (I-XI siniflərdə) müvafiq məsələlərin həll edilməsi zərurətini yaradır. Məsələlər həlli vasitəsilə fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması imkanı da artır.

Yeni təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün müəllimlər kifayət qədər müasir tələblərə cavab verən riyazi-metodiki hazırlığa malik olmalıdırlar.

Təlimin keyfiyyətinə təsir edən tədbirlərdən biri də təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilir. Ənənəvi qiymətləndirməyə (ilkin, cari, yekun) uyğun olaraq: diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmələr tətbiq olunur. Hər ikisində də mahiyyət eynidir. Qabaqcıl riyaziyyat müəllimləri şagirdlərin riyaziyyata marağını artırmaq üçün məsələlər həlli vasitəsilə onun həyatı tətbiqlərini göstərirlər. Yalnız həyatilik kəşb edən riyazi biliklər şagirdlərin marağına səbəb olur.

İnkişafetdirici məsələlər – şagirdlərin riyazi və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməklə onlarda tədqiqatçılıq, yaradıcı qabiliyyətləri formalaşdırır.

Məlumdur ki, tədrisin əsas təşkili forması dərslərdir. Dərsin düzgün təşkili, mərhələlərinin məzmunca intensivləşdirilməsi, vaxtdan səmərəli

istifadə olunması şagirdlərin müvəffəqiyyəti üçün çox mühümdür. Dərsin strukturunu müəyyən edərkən sinfin səviyyəsi, tədris olunacaq mövzunun xarakteri nəzərə alınmalıdır. Hazırda inkişafetdirici təlim şəraitində dərsin strukturunda dəyişikliklərlə yanaşı, şagirdlərin məqsədli şəkildə xırda qruplara ayrılması, onlara müvafiq tapşırıqların verilməsi iş təcrübəsindən istifadə olunur.

Riyaziyyat dərsinin səmərəliliyi onun elmi-metodik və təşkili cəhətdən düzgün qurulmasından asılıdır. Müasir təlim metodlarından tez-tez tətbiq olunan diferensiasiyalı təlim metodudur ki, eyni bir sinfin şagirdləri bilik səviyyəsinə görə qruplara ayrılır və hər qrup öz səviyyəsinə müvafiq tapşırıq alır. Burada “şagird-müəllim” əlaqəsi tətbiq olunur.

Yeni təlim metodlarından ən çox tətbiq olunan interaktiv metodudur. Bu metodun mahiyyəti diferensiasiyalı təlim metoduna yaxın olsa da, tətbiqi və dərsin təşkili cəhətdən fərqlənir. “İnteraktiv” – sözü eyni bir dərstdə bilik səviyyələri müxtəlif olan şagirdlərin fəallaşdırılması mənasını verir: “inter” – müxtəlif, “aktiv” – fəallaşdırmaq kimi başa düşülür.

İnteraktiv təlim – inkişafetdirici təlim hesab olunur və şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün inkişafetdirici (düşündürücü, məntiqi, ehtimal xarakterli tədqiqat, axtarış tələb edən) məsələlərdən istifadə olunması yaxşı nəticə verir. Şagirdlərin dərsə marağını artırmaq üçün məzmunu həyatdan götürülmüş məsələlərdən istifadə etmək lazımdır. Dərstdə hər bir mərhələ konkret məqsədə xidmət etməlidir. Bu mərhələləri konkret olaraq aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- 1) yeni materialın şərh və onun nəzəri əsaslarının mənimsənilməsi;
- 2) yeni biliyin möhkəmləndirilməsi;
- 3) praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- 4) təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Riyaziyyatdan şagirdlərin riyazi hazırlıq səviyyəsini qaldırmaq üçün ən mühüm tədbirlərdən biri biliyin sistemativ qiymətləndirilməsidir. Çünki biliklərin yoxlanmasını təlimin ümumi vəzifələri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Hər riyaziyyat dərslərində müəllim şagirdin bilik, bacarıq və vərdişlərini yoxlamaq imkanına malikdir.

Bu mərhələlər daxilində əlaqələrin yaranması, yəni – illüstrativ və texniki vasitələrdən istifadə edilməsi, motivasiyanın tətbiq edil-

məsi, “şagird-şagird”, “şagird-müəllim”, “müəllim-şagird” münasibətlərindən istifadə edilməsi dərsin müvafiq mərhələlərində həyata keçirilir.

Elektron vasitələrindən istifadə olunan dərslərdə müəllim situasiyadan asılı olaraq, orijinal dərs strukturlarından istifadə edə bilər. Elektron dərslərdən, elektron yazı mərhələlərindən istifadə edilməsi ənənəvi dərslərin strukturunda dəyişiklikləri zəruri edir.

Dərsin motivasiya mərhələsi – şagirdlərdə yeni biliyə ehtiyacın, tələbatın yaradılması və yeni biliyin zəruriliyinin əsaslandırılması kimi müəyyənləşdirilir.

Dərsin mərhələlərindən biri – ev tapşırıqlarının yoxlanmasıdır. Təcrübədə bunu müxtəlif formalarda həyata keçirirlər:

- frontal yoxlama;
- fərdi yoxlama;
- seçmə yolu ilə yoxlama.

Tapşırığın aid olduğu mövzunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, yuxarıdakı formalardan birini tətbiq etmək olar.

Şagirdlərə müstəqil iş verərkən, diferensiasiya prinsipini tətbiq etmək daha məqsədəuyğundur.

Şagirdlərin qiymətləndirilməsində test tapşırıqlarından da istifadə etmək olar.

Yeni təhsil konsepsiyasında şagirdin idrak fəallığının gücləndirilməsi ön plana çəkilir. Bu isə dərstdə evristik yanaşmanın tətbiqini zəruri edir. Dərstdə müəllimin şərh, nümayiş və ya illüstrasiyanın tətbiq edilməsi şagirdi fəallaşdırmaq üçün kifayət etmir. Problem xarakterli məsələlər təqdim etməklə şagirdi düşünməyə, axtarışa cəlb etmək lazımdır. Müəllim şagirdin müstəqil fəaliyyətinə nəzarət etməlidir. Şagird verilən tapşırıq üzərində düşünməli, onu həll etməyin yollarını və vasitələrini müəyyən etməyə çalışmalıdır. Şagird həll edəcəyi məsələnin tipini müəyyən etdikdən sonra həll yolunu axtarmalıdır. Bütün hallarda məsələnin həlli yolu ya konkret sadə məsələnin həllindən başlanır, ya da kəmiyyətlər arasındakı asılılıqdan istifadə edərək, müvafiq tənlik qurub, onu həll etməlidir.

Riyazi biliklərin şüurlu sürətdə mənimsənilməsi və möhkəm bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında sistemativ təkrarın aparılması olduqca vacibdir.

Riyaziyyatda təkrarın aparılması ayrı-ayrı düstur, qayda, tərifi və teoremlərin, məsələ həlli

üsullarını sadəcə yada salmaq məqsədini daşımır. Sisteməlik təkrar yeni biliklər və keçmiş biliklər arasında şüurlu surətdə məntiqi əlaqələrin bərpa edilməsi, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi, öyrənilmiş biliklərin sistem şəklində əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Müəllimlər iş təcrübələrində təkrara kifayət qədər yer versələr də burada müəyyən nöqsana yer verirlər: hər dərsdə məqsədsiz və yersiz təkrara vaxt ayrılması lazımı səmərəni vermir.

Məktəbdə riyaziyyat təlimi keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biri – şagirdlərin yazı işlərində və şifahi nitqlərində səhvlərin təhlili və aradan qaldırılmasından ibarətdir. Yazı işlərinin yoxlanmasında meydana çıxan səhvlərin təsnif edilməsi, onları doğuran səbəblərin müəyyən edilməsi və təlim prosesində onların aradan qaldırılması riyaziyyat təlimi keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Şagirdin səhvlərini müəllim sadəcə düzəldə bilər və ya onu düzəltməyin yolunu göstərə bilər, ya da ki, “səhvi aradan qaldırmaq üçün nəyi bilmək lazımdır?” – kimi istiqamətləndirici göstərişlərdən istifadə edə bilər.

Səhvlərin düzəldilməsinə aid tapşırıqların həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Özünü-

yoxlama, özünə nəzarət şagirdləri daha məsuliyyətli olmağa məcbur edir.

Şagird biliyinin düzgün qiymətləndirilməsi şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Məktəbdə riyaziyyat təliminin keyfiyyəti, ilk növbədə, müəllimin elmi-metodik hazırlığından asılıdır. Riyaziyyat müəllimi hazırlığının iki tərəfi var:

1. Müəllimin riyaziyyatdan elmi hazırlığı;

2. Müəllimin riyaziyyatın tədrisinə dair nəzəri hazırlığı;

Riyaziyyat təlimində məsələni həll etməyi bacarmaq işin az bir hissəsidir. Məsələləri aidiyyəti üzrə təsnif etmək, həyati obyekt və hadisələrlə bağlı məsələlər tərtib etmək, məsələ həlli təliminə dair metodiki aspektləri müəyyən etmək müəllimin əsas vəzifəsidir.

Problemin aktuallığı. Məktəbdə riyaziyyat təlimi keyfiyyətinə təsir edən amillərin tətbiqidir.

Problemin elmi yeniliyi. Yeni təhsil konsepsiyasında irəli sürülən tələblərin reallaşdırılması üçün şərait yaratmaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məsələləri aidiyyəti üzrə təsnif etmək, həyati obyekt və hadisələrlə bağlı məsələlər tərtib etmək.

Ədəbiyyat:

1. Adigözəlov A.A. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. – Bakı: ADPU, 2010.
2. Tahirov B.Ö. və b. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. – Bakı, 2007.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008.

E-mail: esmiraceferli@gmail.com

Rəycilər: dos. Ü.Q. Əfəndiyev,

dos. S.M. Zeynallı

Redaksiyaya daxil olub: 10.10.2022.

UOT 371

Nərmin Ələddin qızı Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Pedaqogika kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-9902-5747>

TƏLƏBƏLƏRDƏ TƏLİM BACARIQLARININ İNKİŞAFI TEXNOLOGİYALARI

Нармин Аледдин гызы Гусейнова
преподаватель кафедры Педагогики
Азербайджанского Университета Языков

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ОБУЧАЮЩИХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ

Narmin Aladdin Huseynova
teacher of the department of Pedagogy
Azerbaijan University of Languages

TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF LEARNING SKILLS IN STUDENTS

Xülasə. Məqalədə təlim bacarıqlarının mahiyyəti, motivasiya, düzgün sual verə bilmək bacarığı, əzm-karlıq və diqqətin konsentrasiyası bacarığı, öyrənmək bacarığı, maraqlı olmaq bacarığı, ünsiyyət, liderlik bacarıqları şərh olunmuşdur. Bu kimi bacarıqların formalaşdırılması üçün çevik, güclü, əhatəli təlim proqramı seçilməlidir. Həmçinin müəllimlərdən peşə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində texnologiyanın mənimsənilməsi, tədris məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, kooperativ öyrənmədən istifadə, tələbələrin təcrübəsinin soruşulması, peşəkar inkişafın təmin olunması texnologiyaları və imkanları kimi məsələlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: tədris proqramı, bacarıqlar, texnologiyalar, karyera, müəllim

Резюме. В статье описывается сущность навыков, мотивация, умение задавать правильные вопросы, способность к настойчивости и концентрации внимания, способность к обучению, способность быть любознательным, коммуникабельным, обладать лидерскими качествами. Для развития таких навыков следует выбрать гибкую, надежную, всестороннюю программу обучения. Также в статье отражены такие вопросы, как овладение технологиями, определение образовательных целей, использование кооперативного обучения, опрос студентов об опыте, технологиях и возможностях профессионального развития.

Ключевые слова: учебная программа, навыки, технологии, карьера, преподаватель

Summary. The article describes the essence of skills, motivation, the ability to ask the right questions, the ability to persevere and concentrate, the ability to learn, the ability to be inquisitive, communication skills, leadership qualities. To develop such skills, a flexible, reliable, comprehensive training program should be chosen. The article also reflects issues such as mastering technology, setting educational goals, using cooperative learning, asking students about experience, technology and professional development opportunities.

Key words: curriculum, skills, technology, career, teacher

Fəaliyyət qabiliyyətinin inkişafına yönəlmiş müasir didaktik anlayışların mərkəzində bilik və ya bilik əldə etmək bacarığı dayanır. Ən sadə hərəkətlərin avtomatlaşdırılmış icrası bacarıqdır və bacarıqlar vasitəsilə həyata keçirilən

hərəkətlərin özü əməliyyatlara çevrilir və daha mürəkkəb hərəkətlərin elementlərini təşkil edir. Mürəkkəb hərəkətləri yerinə yetirmək üçün tələbə bilik və bacarıqları necə tətbiq etməyi öyrənməlidir. Təlim bacarıqlarının inkişafı unikal eh-

tiyacların və gözlənilən nəticələr üzərindən aparılır. Bunun üçün tələbələrin bacarıq çatışmazlıqlarını müəyyən etmək lazımdır.

Ümumi təlim bacarıqlarının öyrənilməsi texnologiyası bir neçə mərhələdən ibarətdir:

- təlim bacarıqları zəif inkişaf etmiş tələbələrin müəyyən edilməsi üçün tapşırıqların verilməsi;

- tələbə təqdimatının izlənilməsi zamanı əsas məlumatların, fikirləri vurğulanması, eləcə də oxumaq və anlamaq, plan tərtib etmək, mətnin konturunu tərtib etmək, xülasə tərtib etmək və s. nəzərə alınması;

- biliklərin təqdimatı zamanı çeviklik, ləkoniklik, aydınlıq, ardıcılıq, səlislik, sisteməliklik və s. kimi bacarıqların dəyərləndirilməsi.

Tələbələrin təlim bacarıqları diaqnostik qiymətləndirildikdən sonra onun inkişaf texnologiyaları və mexanizmləri tətbiq olunmalıdır.

Təlim bacarıqlarının inkişafı üçün tələbələrə ilk növbədə təlim bacarıqlarının mahiyyəti açıqlanmalıdır:

1. Bunun üçün tələbələrdə ilk növbədə *motivasiya* formalaşmalıdır:

- özünüz üçün yeni bir şey öyrənmək istəyi;
- yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq arzusu;
- prestijli bir təşkilatda işə və yüksək maaşa sahib olmaq arzusu;
- tanışlıq dairəsini genişləndirmək istəyi;
- cəmiyyətdə özünü təsdiqləmək və yüksək status almaq arzusu.

Məsələn, ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyanı necə artırmaq olar? Təsəvvür etmək olar ki, insan artıq məqsədinə nail olub və ingilis dilini mükəmməl bilir. Bu baxımdan onun qarşısında hansı perspektivlər açılib? Bu, maraqlı və yüksək maaşlı işdir, karyera nərdivanını sürətlə yüksəltmək, yeni tanışlıqlar, maraqlı səyahətlər, istənilən ölkədə özünü rahat hiss etmək imkanındır və s.

2. Təlim bacarıqları zəif inkişaf etmiş tələbələrdə bu kimi problemlərin aradan qaldırılması yollarından biri də *duzgun sual verə bilmək bacarığının* formalaşdırılmasıdır. Bilik öyrənmə bilmək öz növbəsində sual verə bilmək bacarığı deməkdir. İstənilən bilik sualdan başlayır, sualın həlli biliyə gedən yoldur.

Düzgün sual vermək həm tədris, həm də peşəkar fəaliyyət üçün əsas bacarıqdır, intellektual problemlərin həllinə kömək edir, həmçinin insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırır. Tələbənin sorğu-sual zamanı idrak fəaliyyəti onun tərəfindən təhsilin məzmununun mənimsənilməsini təmin edir, müstəqil bilik əldə etmək bacarığını inkişaf etdirir, çünki tələbələrin suallarında təhsil problemlərinin həllinə qeyri-standart yanaşmalar, müstəqil problem qoyma təzahür edir. Sosial və biznes sferasında uğur bilavasitə düzgün sual vermək bacarığı ilə bağlıdır, çünki məharətlə istifadə olunduqda sual məlumat əldə etməyin ən məhsuldar üsuluna çevrilir.

Dərslərdə tələbələrə, əsasən, cavab olaraq, tədris mətni haqqında müəyyən bir fikrin təkrarlanmasını tələb edən suallar verilir, yəni, mətnlərin məzmununu əsaslı şəkildə dərk etməyə yönəlmiş suallar, lakin onların mənası belə sorğu-sual məşqləri nəticəsində avtomatik bacarıqlar inkişaf etdirir, yəni, reproduktiv fəaliyyət prosesində şüur mərkəzinin iştirakı olmadan formalaşır və bu cür bacarıqlar, məlum olduğu kimi, şüurlu şəkildə idarə edilə və özbaşına təkrarlana bilməz.

Auditoriyada tələbələrə tanış, məlum hadisələr daxilində ziddiyyətləri üzə çıxaran suallar verilməlidir. Daxili zərurət və bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq imkanı axtarış düşüncəsinin ən güclü mühərriklərindən biridir. Xarici dil dərslərində veriləcək suallar:

- səbəb-nəticə əlaqələrini qurmaq;
- bir neçə imkandan birinin seçilməsini əsaslandırmaq;
- bilik bazasından seçimlər etmək.

Belə sualların köməyi ilə şagirdlərin zehni axtarışı aktivləşir, onların köməyi ilə müəllim tələbələrin fikirlərini təkcə yeni biliklərin kəşfinə deyil, həm də yeni fəaliyyət üsullarına yönəldə bilər. Müəllimin peşə vəzifəsi sual vermək bacarığı üzərində işləyərkən öyrənmə fəaliyyətini elə təşkil etməkdir ki, tələbə öz nitqində daxili aləmini ifadə etmək üçün reallaşan ehtiyacı müəyyənləşdirsin. Bunun üçün:

- tələbələr öyrənilən materialda şəxsi problemləri və düşüncələri ilə təmasda olan dönmüşü görmə qabiliyyəti inkişaf etdirilməli;
- tələbələrə özləri haqqında düşünməyi öyrənməli;
- ən sadə, aşkar şeylərdə belə problemləri görmək qabiliyyəti formalaşmalıdır.

Sual verməyi öyrənmək, tələbənin sorğu-sual idrak fəaliyyətini təşkil edən, təhsilin məzmununun mənimsənilməsinə təmin edən müəllimin məqsədyönlü hərəkətləri sistemidir. Bu sistem təhsil fəaliyyətinin aşağıdakı əsas mərhələləri vasitəsilə həyata keçirilir:

1. Bacarıq, nitq aktı qabiliyyətinə çevrilmə prosesi üçün motivasiyanın formalaşması;

2. Nitq aktının hərtərəfli həyata keçirilməsi vasitəsi kimi müvafiq dil vərdislərinin və nitq bacarıqlarının formalaşdırılması;

3. Əqli və nitq fəaliyyəti bacarıqlarının inkişafı üçün linqvistik, nitq və məzmun dəstəyi kimi əldə edilmiş biliklərdən istifadə edilməsi;

4. Əqli və nitq fəaliyyətinin digər subyektlərin şəxsi təcrübəsindən əldə edilən yeni məlumatlarla zənginləşdirilməsi və sorğu-sual prosesinin daxili məntiqinin dərk edilməsi.

Mərhələlərin bu ardıcılığı müvəqqəti deyil, səbəb-nəticə xarakterlidir, mərhələlər arasında daxili əlaqə mövcuddur. Hər bir mərhələ mütləq əvvəlkindən irəli gəlir və sonrakı mərhələnin zəruriliyini və mümkünlüyünü yaradır.

3. Müasir bir tələbə üçün *əzmkarlıq və diqqətin konsentrasiyası bacarığı* çox lazımdır. Məşhur deyimdə deyildiyi kimi, səy göstərmədən hətta gölməçədən balıq tutmaq olmaz. Tələbə bütün mühazirələrdə iştirak etmək, nəzəri materialı diqqətlə dinləmək, dəftərdə özü üçün qeydlər aparmaq, seminar və testlərə hazırlaşmalıdır ki, əzmkarlıq və diqqət inkişaf etsin. Psixoloqlar xüsusi məşqlər etməyi tövsiyə edirlər, çünki insan orqanizmi eyni məlumatlara reaksiyaların davamlı və müntəzəm təkrarlanması ilə tədricən düzgün cavab verdişini inkişaf etdirir. Diqqəti tapşırığa cəmləməyi bacarmaq və lazım gələrsə, diqqəti tez bir zamanda digərinə keçirə bilmək vacibdir.

4. *Öyrənmək* hər kəsdə olmayan bir keyfiyyətdir. Oxumaq və öyrənmək arasında vəhdət yaradılmalıdır. Oxuyaraq, təcrübə qazanaraq öyrənmək olar. Əgər nəyisə öyrənməyirsən, demək, artıq ona sahiblənirsən, yiyələnirsən, özünü küləşdirirsən.

Ona görə öyrənmə çox vaxt şəxsi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Öyrənmə prosesi də fərqli şəkildə baş verir. Bəzən kimsə məlumatı oxuyur lakin xatırlamır, kimsə ilk dəfə oxuyur kimi xatırlayır, kimsə əvvəlcə yazıb, sonra materialı oxuyur. Bəzi insanlara dinlədikləri müha-

zirəni yaddaşlarında bərpa etmək üçün qısa qeydlər aparmaq məcburiyyətində qalır və s. Lakin bununla belə, müstəqil və çalışqan tələbələr öyrənmə ilə bağlı problemləri olmadığını söyləmək olar.

5. *Savadlılıq* yazıb-oxumağı bacarmaq deməkdir. Çoxları bunu əsas problem olaraq düşünür, çünki hər kəs birmənalı olaraq yazıb-oxumağı bacarır, lakin söhbət burda savadlı yazıb-oxumaqdan gedir. Çünki, heç bir ciddi və özünə hörmət edən təşkilat qrammatik səhvlərə yol verən işçini saxlamaq istəməz.

Savadlılığın artırılması üçün əlavə bədii kitabların oxunması məsləhətlidir, daha çox klassik ədəbiyyat, eləcə də yazı bacarıqlarının inkişafı mütləqdir.

6. Hərtərəfli dünyagörüşü və ya başqaları üçün *marafqlı olmaq bacarığı* gələcək liderin vacib xüsusiyyətidir. Belə tələbələr təkcə tədris proqramının tövsiyə etdiyi ilkin mənbələri deyil, həm də kurikulumdan kənar və əlaqəli fənlər üzrə ədəbiyyatı öyrənməlidir. Bu kateqoriyalı gənclərin fəaliyyətinin motivi yeni məlumatlar, biliklər öyrənmək istəyidir. Tələbələr sağlamlıq maraqları idarə etməlidir. Statistikaya görə, bu keyfiyyət akademik performansın ayrılmaz və kəfiyyət qədər əhəmiyyətli hissəsidir. Bu, mürəkkəb problemləri, o cümlədən biznesdə həll etməyə imkan verən zəka ilə eyni vacib xüsusiyyətdir.

Ağır arqumentlərlə tamamlanan tənqidi təfəkkür tələbəyə çoxsaylı çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəlməyə imkan verir. Belə bir insanı manipulyasiya etmək çətinidir. O, həmişə öz imkanlarını, eləcə də təhsil aldığı müddətdə alınan məlumatların etibarlılığını və inandırıcılığını qiymətləndirə biləcək. Bu, tələbənin əqli yetkinlik səviyyəsini müəyyən edən xüsusi bir sənəstə növüdür.

7. Xarici dildə dərslər tələbələr arasında *ünsiyyət* dərsləridir. Onlar öz düşüncə və hisslərini ingilis dilində çatdıraraq aktiv ünsiyyət texnikasına yiyələnirlər. Qarşılıqlı anlaşmanın dərəcəsi və qrupdakı psixoloji ab-hava, eləcə də öyrənmə nəticələri belə ünsiyyətin nə dərəcədə bacarıqla qurulmasından asılıdır. Ünsiyyət bacarıqları təkcə tələbə mühitində deyil, həm də gələcək işçi kimi də zəruridir. Bu, dinləmək və əlaqə qurmaq, çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq və lazım gələrsə, nailiyyətlər əldə etmək qabiliyyətidir.

8. *Liderlik* keyfiyyətləri gələcəkdə uğurlu karyeranın açarıdır. Dərslərdə və dərsləndən kənar

fəaliyyətlərdə öndə olun. Lider öz inamı və enerjisi ilə başqalarını da son məqsədə, müəyyənləşdirilmiş hədəflərə doğru apara bilər. Aydın və səriştəli nitq, gözəl davranış, özünə inam, motivasiya kimi cəhətlər liderlik bacarığını formalaşdırır.

Təbii ki, bu kimi bacarıqların formalaşdırılması ali təhsil müəssisəsində çalışan müəllimlərdən də yüksək hazırlıq tələb edir. Dünyanın tanınmış şirkətləri məhz müəllim bacarıqlarının inkişafı istiqamətində yeni layihələr həyata keçirir. Qualify UK şirkəti müəllimlik bacarıqlarını təkmilləşdirməyin faydalarını eləcə də istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Müəllimlərdə tədris bacarıqlarının formalaşdırılması tələbələrə diqqətdə saxlamağa, onları interaktiv inkişafa yönləndirməyə kömək edəcək. Hər hansı bir mövzunu seyrli şəkildə canlı və həyəcanlı mühazirəyə çevirmək müəllimlərdən tədris bacarığı tələb edir. Şirkət müəllimlərə tədris bacarıqlarını inkişaf etdirməyin yollarını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir (3, s.1):

Texnologiyaları mənimsəyin:

Texnologiya məhsuldarlığın ümumi səviyyəsində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə nail olmaq üçün ayrılmaz hissəsi olan dəyişikliklərə səbəb oldu. İnternet öz tədris bacarıqlarını artırmaq istəyən hər kəs üçün sonsuz təhsil resurslarına malikdir. Təhsil proqramları və əl cihazları kimi rəqəmsal dəstəklə təlim vasitələri tələbələrin motivasiyasını və fəallığını artırmağa kömək edə bilər.

Tədris məqsədlərini müəyyənləşdirin:

Məzmun/dərs sonunda tələbələrinizin yerinə yetirə bilməli olduğu bəzi müşahidə edilə bilən fəaliyyətləri yazın. Tədris məqsədlərini yadda saxlamaq auditoriya və auditoriyadankənar fəaliyyətlərin və testlərin qurulmasını asanlaşdırmaq üçün sübut edilmiş bir yoldur. Tələbələr onlardan nə tələb olunduğunu açıq şəkildə bildikdə, gözləntilərinizi qarşılamaq üçün ayağa qalxacaqlar.

Kooperativ öyrənmədən istifadə edin:

Şagirdlərinizi komandalara bölün. Hər bir komandanın üzvləri üz-üzə qarşılıqlı əlaqə, müsbət qarşılıqlı asılılıq və fərdi hesabatlılığa malik olmalıdır. Əməkdaşlıq yolu ilə tədris olunan tələbələr daha analitik, yenilikçi, yaradıcı və

tənqidi olmağa meyillidirlər və öyrənilən materialları ənənəvi şəkildə öyrədilmiş tələbələrlə müqayisədə daha yaxşı başa düşürlər.

Tələbələrin təcrübəsini soruşun:

Auditoriyada həmişə qabaqcıl və daha az hazırlıqlı tələbələriniz olacaq. Onlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir kateqoriya üzrə onlar bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Onlardan öyrənmə qüsurları barədə soruşmaq tədris metodunun inkişafı yolunda bir addımdır. Onların zəif və güclü sahələri haqqında soruşun, lakin bu məlumatı həmişə məxfi saxlamağa çalışın. Daha sonra onlara əlavə təlim materialları verə bilərsiniz.

Peşəkar inkişafın təmin olunması:

Peşəkar inkişaf – nəzəri və praktiki biliklərin artırılması, cəmiyyətin tələbatlarına uyğun olaraq yeniliklərin öyrənilməsi və yayılması istiqamətində mütəxəssislərin bacarıqlarının təkmilləşdirilməsidir.

Müəllimlərdə peşəkar inkişafın təmin olunması Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda və digər hüquq normativ sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Bunun üçün fərdi tərəqqi, eləcə də rollara və vəzifə öhdəliklərinə əsaslanan istifadəçi qruplarını izləmək lazımdır. Bacarıqların inkişafı üçün çevik, güclü, əhatəli təlim proqramı seçilməlidir (1, s.1).

Müəllimlik xüsusi bir çağırışdır. Gələcək nəsillərin formalaşmasında çoxlu peşəkarlar imtiyazlı deyil. Müəllimlər təkcə tələbələrinə öyrətmək deyil, həm də onları həvəsləndirmək və ruhlandırmaq gücünə malikdirlər. Yuxarıdakı tövsiyələrə əməl etməklə siz müəllimlik bacarıqlarınızı təkmilləşdirə və tələbələrinizin gələcəyə daha yaxşı hazır olmasını təmin edə bilərsiniz.

Problemin aktuallığı. Tələbələrdə biliklərin təkmilləşdirilməsi və bacarıqların inkişafı ali təhsil müəssisələrinin bazar tələbatlarına uyğun kadr hazırlamaq problemi kimi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim bacarıqlarının inkişafı istiqamətində motivasiya, düzgün sual verə bilmək bacarığı, əzmkarlıq və diqqətin konsentrasiyası bacarığı, öyrənmək bacarığı, maraqlı olmaq bacarığı, ünsiyyət, liderlik bacarıqları şərh olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən gənc tədqiqatçılar faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. URL: <https://president.az/az/articles/view/9779>
2. Teaching and Learning STEM. URL: <https://www.engr.ncsu.edu/stem-resources/>
3. Tu pregunta: Cuáles son las 5 competencias en educación? URL: <https://unate.org/educacion/tu-pregunta-cuales-son-las-5-competencias-en-educacion.html>
4. Tips to develop modern teaching skills. URL: <https://www.igualifyuk.com/library/teacher-training-section/tips-to-develop-modern-teaching-skills/>
5. 3 Key Study Skills That Every Student Should Have. URL: <https://world-schools.com/three-key-study-skills-that-every-student-should-have/>
6. Навыки, которыми должен обладать студент. URL: <https://www.wallstreetenglish.ru/blog/navyki-kotorymi-dolzhen-obladat-student/>

E-mail: nnarminhuseynova@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. V.P. Bəşirov*
ped.ü.fəl.dok. S.V. Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022.

**TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES**

UOT 371

Bəhrüz Ərzuman oğlu Cabbarlı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosenti

Aynur Etibar qızı Abdullayeva

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

**SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN KİÇİK YAŞLI
MƏKTƏBLİLƏRİN TƏRBİYƏ İŞİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Бахруз Эрзуман оглы Джаббарлы

доктор философии по педагогике, доцент

Азербайджанской Государственной Академии Физического Воспитания и Спорта

Айнур Этибар гызы Абдуллаева

диссертант по программе доктора философии

Институт Образования Азербайджанской Республики

**ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С
ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ**

Bahruz Erzuman Jabbarli

doctor of philosophy in pedagogy, associate professor

at Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports

Aynur Etibar Abdullayeva

doctorial student in the program of doctor of philosophy

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**THE CHARACTERISTICS OF EDUCATIONAL WORK OF YOUNG
SCHOOLCHILDREN WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES**

Xülasə. Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin ailədə və məktəbdə təlim-tərbiyə işini düzgün qurmaq üçün valideynlərin sinif rəhbəri ilə, müəllimlərlə, psixoloq və defektoloqlarla əlbir işi mühüm məsələlərdəndir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim-tərbiyə işini effektiv qurmaq üçün ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması əsas amillərdən biridir. Bunun üçün müəllim aşağıdakı problem xarakterli məsələləri həll etməyə çalışmalıdır:

- ✓ onun şəxsi fikir və tövsiyələrinin dərk edilməsi üçün şagirdlərə geniş imkanlar yaradılmalıdır;
- ✓ tədris-təlim prosesində məlumatların tam və aydın tərzdə qavranılması üçün şagirdlərdə bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir;
- ✓ şagirdlərin böyüklərin nitqini tam başa düşməsi təmin olunmalıdır.;
- ✓ verbal və qeyri-verbal nitq arasındakı uyğunluq gözlənilməli və inkişaf etdirilməlidir.

Şagirdlərin davranışını idarə etmək müəllim üçün vacib məsələdir. Uşağın davranışına təsir edəcək üsullardan biri də modelləşdirmədir. Modelləşdirmə prosesi uşağa gördüklərini öyrətməkdir. Odur ki, müəllim modelləşdirmə üsulundan səmərəli istifadə etməlidir. Modellər xüsusilə faydalıdır, çünki modeli müşahidə edərkən davranışı təkrarlamağı öyrənən şagird bu prosesdən vərdislər haqqında çox informasiya qazanır.

Açar sözlər: *tərbiyə, məktəb, təhsil, inklüziv, valideyn*

Резюме. Одним из важных вопросов является сотрудничество родителей с классным руководителем, учителями, психологами и дефектологами, чтобы правильно наладить обучение и воспитание младших школьников с ОВЗ в семье и в школе.

Формирование культуры общения является одним из основных факторов для эффективной организации воспитательной работы у младших школьников с ограниченными возможностями здоровья. Для этого учителю следует попытаться решить следующие проблемные вопросы:

- ✓ должен создавать широкие возможности для понимания учащимися его личных мнений и рекомендаций;
- ✓ в учебно-воспитательном процессе у учащихся должны формироваться умения для полного и ясного понимания информации;
- ✓ следует следить за тем, чтобы учащиеся полностью понимали речь взрослых;
- ✓ следует ожидать и развивать согласованность между вербальной и невербальной речью.

Управление поведением учащихся является важным вопросом для учителя. Одним из способов воздействия на поведение ребенка является моделирование. Моделирование учит ребёнка тому, что он видит. Поэтому учителю следует эффективно использовать метод моделирования. Модели особенно полезны, потому что учащийся, который учится воспроизводить поведение, наблюдая за моделью, получает в этом процессе много информации о навыках.

Ключевые слова: *воспитание, школа, образование, инклюзивный, родитель*

Summary. One of the important issues is the cooperation of parents with the head of the class, teachers, psychologists and speech pathologists in order to properly establish the training and education of young schoolchildren with disabilities in the family and at school.

Forming a culture of communication is one of the main factors in order to effectively establish educational work in young schoolchildren with limited health opportunities. For this, the teacher should try to solve the following problematic issues:

- ✓ should create ample opportunities for students to understand his personal opinions and recommendations;
- ✓ In the teaching-learning process, students' skills should be developed in order to fully and clearly understand the information;
- ✓ It should be ensured that students fully understand the speech of adults.;
- ✓ Consistency between verbal and non-verbal speech should be expected and developed.

Managing students' behavior is an important issue for the teacher. One of the ways to influence a child's behavior is modeling. The process of modeling is teaching the child what he sees. Therefore, the teacher should effectively use the modeling method. Models are especially useful because the learner who learns to replicate the behavior while observing the model gains a lot of information about habits from this process.

Key words: *upbringing, school, education, inclusive, parent*

Respublikamızda “İnklüziv təhsil lahiyyəsi”nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il, 20 Nəli qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud olan) uşaqların təhsili”nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda 60 minə yaxın sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq var. Onlardan 1105-i xüsusi məktəblərdə, 2664-ü xüsusi internat məktəblərində, 7750-si evdə, 268-i isə inklü-

ziv təhsil alır. Əlil uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunması üçün valideynlər arasında maarifləndirmə işi aparmaq lazımdır. Çünki valideynlərin bəzisi əlilliyi olan övladlarını təhsilə cəlb etmirlər. Lakin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunmasının bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, həmin uşaqlar inklüziv siniflərdə təhsil almaqla cəmiyyətə adaptasiya prosesini sürətləndirərək həyatda qarşıya qoyduqları məqsədə doğru inamla addımlaya bilirlər.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar müəyyən bir işdə zəif iştirak edir, utanır, yaxud iştirak etməkdən çəkinirlər. Bu cür uşaqlar tipik uşaqlarla sosial ünsiyyətə vadar edən davranışa tam şəkildə yiyələnməkdə çətinlik çəkirlər. Sosial davranışların tərbiyəsi üçün pedaqoq və psixoloqlar sistemli iş aparmalıdırlar. Məsələn üçün:

- dostluq əlaqələrini elə möhkəmləndirmək lazımdır ki, uşaqlar böyüklərə müraciət etmək yerinə, birbaşa bir-birlərinə müraciət etsinlər;
- müstəqilliyə həvəsləndirmək;
- özünə inam hisslərini gücləndirmək;
- özünə inam və qarşılıqlı münasibətlərini yaratmaq;
- emosiyalarını ifadə etməyə kömək etmək və s.

Məktəbdə sağlamlıq imkanları məhdud olan belə uşaqlara yanaşma fərqli olduğu kimi, ailədə də bu cür uşaqlara münasibətlər fərqlidir. Bunun üçün bu cür uşağa anasının, atasının, bacı və qardaşının, ailənin digər üzvlərinin münasibətlərini də araşdırmaq lazımdır. Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərdə özünəqapanma, digər sağlam uşaqlardan qaçmaq, onlara yovuşmamaq, bir sözlə, psixologiyasında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Uşağın ailənin üzvlərinə və özünə münasibəti də dəyişir. Nəticədə belə uşaqlarda əsəbilik, psixi pozğunluq halları yaranır. Belə uşağın ailədə təlim-tərbiyəsi sahəsində ciddi çətinliklər meydana çıxır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin ailədə və məktəbdə təlim-tərbiyə işini düzgün qurmaq üçün valideynlərin sinif rəhbəri ilə, müəllimlərlə, psixoloq və defektoqlarla əlbir işi mühüm məsələlərdəndir. Belə uşağı olan valideynlər üçün təcrübəli və bu sahədə ixtisaslaşmış müəllimlər pedaqoji və psixoloji mövzularda mühazirələr, elmi-praktik konfranslar təşkil etməlidir. Bu işi sistemli həyata keçirmək üçün müəllim öz sinfində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sağlamlıq vəziyyətini, psixologiyasını, ailə vəziyyətini dərinlən öyrənməlidir. Valideynlərlə qrup halında işlərlə yanaşı, fərdi olaraq da məqsədyönlü işlər aparılmalıdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin ailədə təlim-tərbiyə imkanları genişdir. Məktəb belə uşaqların valideynləri ilə məqsədyönlü iş aparmalı, onların psixologiyasında yaranan neqativ halların aradan qaldırılması və cəmiyyətdə özünə yer tutması sahəsində

valideynlərin, ailənin imkanlarından səmərəli istifadə etməlidir. Təhsil sahəsində İslahat Proqramının prinsipləri təhsiləyə şəxsiyyət kimi münasibət bəsləməyi, onun təlim-tərbiyə prosesində əsas subyektdə çevrilməsini, hər bir uşağa demokratik yanaşmağı tələb edir. Buna görə də sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərə təhsil almaq imkanı yaratmaq, onların ailələrinə dəstək vermək dövrün, zamanın və demokratik cəmiyyətin tələbidir.

Uşaqların emosional inkişafı üçün düzgün rəftar önəmlidir. Dinimizdə də belə bir deyim var: “Kimin övladı varsa, onunla övlad kimi rəftar etməlidir. Övladlar arasında ayrı-seçkilik salınmamalıdır”. Ailəçi münasibətləri elə tənzimləmək lazımdır ki, heç kim zədə almasın.

Sağlamlıqda problem olan uşağın yaxşılaşmasında əsas yük valideynlərin üzərinə düşür. Bunu nəzərə alaraq göstərmək olar ki, uşağın valideynləri ilə əməkdaşlıq; valideynlərlə münasibətin qurulması; müəllimlərin valideynləri dəstəkləməsi; onların başa düşüləcək əsaslı şəkildə öyrədilməsi və sosial-emosional yardım edilməsi; tərəf müqabilliyi, görüşlərin təşkili, valideynlərin təlimə həvəsləndirmək məsələsini önə çəkmək; valideynlərin hüquq və vəzifələrini demək; onlarla səmərəli əməkdaşlığın yaradılmasına nail olmaq və s. Məlumdur ki, uşaq ailədə həm fiziki, həm də sosial sahədə inkişaf edir. Bu səbəbdən inklüziv təhsildə müəllimlərin ailə mühitinə təsir edən sahələri öyrənməli və bunları öz işlərində nəzərə almalıdırlar.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilər üçün, birinci növbədə, yaxşı mühit yaratmalı, ailənin maraq və qayğılarını nəzərə almaq, onlarda uşağın sağlamlığına olan marağı göstərmək, ən nəhayət, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın böyüməsini və inkişafını nəzərə almaq lazımdır. Valideynlərə, müəllimlərə və tərbiyə-təhsil müəssisəsinə təqdim ediləcək mövcud ədəbiyyatda 4 məsələ göstərilir: sosial və emosional yardım: informasiya mübadiləsi; valideynlərin və uşaqlarının təlimində iştirak etməyə həvəsləndirilməsi; uşaq və valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması və s.

Çox vaxt valideynlərin həddindən artıq məhəbbəti, nəvəziş və himayəçiliyi nəticəsində uşaqlarda özünəxidmət vərdislərinin formalaşması gecikir, onlar müstəqil yerimirlər, az hərəkətdə olurlar, təlimə və ətrafda baş verənlərə la-

qeyd qalırlar. Valideynlər bilməli və nəzərə almalıdırlar ki, müəyyən edilmiş inkişaf pozulması və bundan sonra təşkil edilmiş uyğun tərbiyə və təlim heç vaxt uşağa lazımi dərəcədə reabilitasiyanı və sosial adaptasiyanı təmin etmir.

Var gücləri ilə uşaqlarını çətinliklərdən qoruyan, məsuliyyətdən azad edən valideynlər yaddan çıxarmamalıdır ki, uşaqlar böyük həyata qədəm qoyacaq, onlar işləməli, sevməli, ailə qurmalı, uşaq böyütməli və istər-istəməz insanlarla ünsiyyətdə olmalıdırlar. Tərbiyənin və təlimin ilk mərhələsində belə uşaqlarda özünəxidmət vərdişlərini formalaşdırmaq çox vacibdir, çünki bu vərdişlər gələcək pedaqoji tərbiyə və təlimin əsaslarından biridir. Çox vaxt valideynlər diqqətsizlikdən uşağın intellektual inkişafını ləngidir, həm də onun gələcəkdə reabilitasiyasına və sosial adaptasiyasına maneə olur.

Sağlamlığı məhdud olan uşaqlar tez yorulur, onların diqqəti yayınır, iş zamanı müxtəlif neqativ davranış xüsusiyyətləri özünü büruzə verir. Belə halların aradan qaldırılması, qarşısının alınması, həmçinin işgüzarlıq müddətini və səviyyəsini artırmaq üçün valideyn müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə etməli və onları tez-tez dəyişməlidir.

Ümumiyyətlə, sağlamlığı məhdud olan uşaqlar tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqlar on-

ların həddən artıq yorulmasına və ya qıcıqlanmalarına gətirib çıxarmamalıdır. Odur ki, istirahət dəqiqələri hər hansı tapşırığın yerinə yetirilməsindən sonra aparılrsa yaxşıdır. Bu həm də görülmüş işin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir, onlara özünəinam vərdişlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyə işinin səmərəli təşkili üçün, ilk öncə, müəllim həmin uşaqlar üçün xüsusi strategiya formalaşdırmalıdır.

Problemə aktuallığı. Son dövrdə inklüziv təhsildən inklüziv cəmiyyətə doğru inamlı addımlar atılır. Dövlət səviyyəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların təhsilinə, asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinə, tərbiyə işinin xüsusiyyətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün genişmiqyaslı proqramlar və layihələr həyata keçirilir.

Problemə elmi yeniliyi. Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyə işinin xüsusiyyətləri araşdırılmış konkret olaraq hansı qurumların və şəxslərin işə cəlb olunması müəyyənləşdirilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyə məsələlərinə kompleks yanaşılmalıdır. Bu baxımdan prosesdə aiddiyyəti tərəflər öz işlərinin səmərəliliyi üçün strateji fəaliyyət planını tərtib edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı // Azərbaycan müəllimi. – 2013, 25 oktyabr. 12 s.
2. Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramının (2005-2009-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri: 3 fevral 2005-ci il, № 20

E-mail: bahrüz.jabbarlı@sport.edu.az
veliyeva_86aynur@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., prof. Q.M. Cəfərov,*
ped.ü.fəl.dok., prof. N.B. Məcidov

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2022.

UOT 371

Риза Алихан оглы Халилов

*доктор философии по филологии,
декан факультета психологии Бакинского филиала
Московского Государственного Университета им. М.В. Ломоносова*

Бочкарева Людмила Петровна

*доктор философии по психологии, доцент,
Пензенский казачий институт технологий (филиал)*

Шабнам Чингиз гызы Рагимова

*Пензенский филиал Московского государственного университета технологий
и управления им. К.Г. Разумовского (ПКУ)*

НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ОСНОВА ГАРМОНИЧНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Rıza Əlixan oğlu Xəlilov

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti Bakı filialının Psixologiya fakültəsinin dekani*

Boçkareva Lyudmila Petrovna

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
K.G. Razumovski adına Moskva Dövlət Texnologiya
və İdarəlarəetmə Universitetinin Penza filialının dosenti*

Şəbnəm Çingiz qızı Rəhimova

*K.G. Razumovski adına Moskva Dövlət Texnologiya
və İdarəlarəetmə Universitetinin Penza filiali*

MƏNƏVİ TƏRBIYƏ ŞƏXSİYYƏTİN AHƏNGDAR İNKİŞAFININ ƏSASI KİMİ

Rıza Alikhan Khalilov

*doctor of philosophy in philology,
dean of the faculty of psychology at the Baku branch of
Moscow State University. Named M.V. Lomonosov*

Bochkareva Lyudmila Petrovna

*doctor of philosophy in psychology, associate professor
Penza Cossack Institute of Technology (branch)*

Shabnam Chingiz Rahimova

Penza Cossack Institute of Technology

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION AS A BASIS FOR THE HARMONIOUS DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Xülasə. Məqalədə şəxsiyyətin harmonik inkişafında mənəvi-əxlaqi tərbiyənin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, tərbiyənin əsas vəzifələrindən biri yetişməkdə olan insan şəxsiyyətinin humanist yönümünü formalaşdırmaqdır.

Açar sözlər: tərbiyə, şəxsiyyət, mənəviyyat, mənəvi tərbiyə, inkişaf, özünütərbiyə, humanizm

Резюме. В статье говорится о важности духовно-нравственного воспитания человека для его гармоничного развития, как личности. Авторы приходят к выводу, что одна из центральных задач воспитания состоит в том, чтобы сформировать у растущего человека гуманистическую направленность личности.

Ключевые слова: воспитание, личность, духовность, духовное воспитание, нравственность, развитие, самовоспитание, гуманизм

Summary. The article deals with the importance of spiritual and moral education of a person for his harmonious development. The authors come to the conclusion that one of the central tasks of education is to form a humanistic orientation of personality in a growing person.

Key words: upbringing, personality, spirituality, spiritual education, morality, development, self-education, humanism

Из всех проблем, с которыми сталкивались люди в ходе истории человечества, наиболее запутанной является загадка природы самого человека. В каких разнообразных направлениях велись поиски, какое множество концепций было выдвинуто, но ясный и точный ответ пока нам до сих пор неизвестен. Существенная трудность заключается в том, что между людьми существует очень много различий [1].

Основная цель сегодняшней психологии личности – объяснить с позиций науки, почему люди ведут себя так, а не иначе. Термин «личность» имеет несколько различных значений. Ее изучением занимается особый подраздел в структуре академической психологии, который охватывает широкий спектр разных теоретических представлений. Наука о личности – персонология – это дисциплина, стремящаяся заложить фундамент для лучшего понимания человеческой индивидуальности путем использования разнообразных исследовательских стратегий.

Слово личность в английском языке происходит от латинского «persona». Первоначально это слово обозначало маски, которые надевали актеры во время театрального представления в древнегреческой драме. По сути, этот термин изначально указывал на комическую или трагическую фигуру в театральном действии. Таким образом, с самого начала в понятие «личность» был включен внешний, поверхностный, социальный образ, который индивидуальность принимает, когда играет определенные жизненные роли – некая «личина», общественное лицо, обращенное к окружающим.

Личность рассматривалась как сочетание наиболее ярких и заметных характерис-

тик индивидуальности. Так, о человеке можно сказать, что он – «общительная личность» или «робкая личность», имея в виду, что робость или дружелюбие являются его наиболее характерными чертами. В подобных примерах мы наблюдаем отождествление личности с тем внешним социальным впечатлением, какое индивидуум производит на окружающих при взаимодействии с ними. Однако психологи, изучающие личность, не употребляют характеристики в оценочном значении, то есть не делят личности на хорошие и плохие.

Воспитание растущего человека как формирование развитой личности составляет одну из главных задач современного общества.

Преодоление отчуждения человека от его подлинной сущности, формирование духовно развитой личности в процессе исторического развития общества не совершается автоматически. Оно требует усилий со стороны людей, и эти усилия направляются как на создание материальных возможностей, объективных социальных условий, так и на реализацию открывающихся на каждом историческом этапе новых возможностей для духовно-нравственного совершенствования человека. В этом двуедином процессе реальная возможность развития человека как личности обеспечивается всей совокупностью материальных и духовных ресурсов общества.

Однако наличие объективных условий само по себе еще не решает задачу формирования развитой личности. Необходима организация систематического, базирующегося на знании и учете объективных закономерностей развития личности процесса воспитания, который служит необходимой и всеобщей формой этого развития. Целевая уста-

новка воспитательного процесса состоит в том, чтобы каждого растущего человека сделать «борцом» за человечность, что требует не только умственного развития детей, не только развития их творческих потенций, умений самостоятельно мыслить, обновлять и расширять свои знания, но и развития образа мышления, развития отношений, взглядов, чувств, готовности к участию в экономической, социальной, культурной и политической жизни, личностно-общественного становления, развития многообразных способностей, центральное место, в которых занимает способность быть субъектом общественных отношений, способность и готовность участвовать в социально необходимой деятельности.

Ребенок постоянно включен в те или иные формы общественной практики; и если отсутствует ее специальная организация, то воспитательное воздействие на ребенка оказывают наличные, традиционно сложившиеся ее формы, результат действия которых может оказаться в противоречии с целями воспитания.

Исторически сформировавшаяся система воспитания обеспечивает присвоение детьми определенного круга способностей, нравственных норм и духовных ориентиров, соответствующих требованиям конкретного общества, но постепенно средства и способы организации становятся непродуктивными.

И если данному обществу требуется формирование у детей нового круга способностей и потребностей, то для этого необходимо преобразование системы воспитания, способной организовывать эффективное функционирование новых форм воспроизводящей деятельности. Развивающая роль системы воспитания при этом выступает открыто, делаясь объектом специального обсуждения, анализа и целенаправленной организации.

Формирование человека как личности требует от общества постоянного и сознательно организуемого совершенствования системы общественного воспитания, преодоления застойных, традиционных, стихийно сложившихся форм. Такая практика преобразования сложившихся форм воспитания немыслима без опоры на научно-теоретическое

психологическое знание закономерностей развития ребенка в процессе онтогенеза, ибо без опоры на такое знание существует опасность возникновения волюнтаристского, манипулятивного воздействия на процесс развития, искажения его подлинной человеческой природы, техницизм в подходе к человеку.

Суть подлинно гуманистического отношения к воспитанию ребенка выражена в тезисе его активности как полноправного субъекта, а не объекта процесса воспитания. Собственная активность ребенка есть необходимое условие воспитательного процесса, но сама эта активность, формы ее проявления и, главное, уровень осуществления, определяющий ее результативность, должны быть сформированы, созданы у ребенка на основе исторически сложившихся образцов, однако не слепого их воспроизведения, а творческого использования.

Следовательно, важно так строить педагогический процесс, чтобы воспитатель руководил деятельностью ребенка, организуя его активное самовоспитание путем совершения самостоятельных и ответственных поступков. Педагог-воспитатель может и обязан помочь растущему человеку пройти этот – всегда уникальный и самостоятельный – путь морально-нравственного и социального развития. Воспитание представляет собой не приспособление детей, подростков, юношества к наличным формам социального бытия, не подгонку под определенный стандарт. В результате присвоения общественно выработанных форм и способов деятельности происходит дальнейшее развитие – формирование ориентации детей на определенные ценности, самостоятельности в решении сложных нравственных проблем. “Условие эффективности воспитания – самостоятельный выбор или осознанное принятие детьми содержания и целей деятельности”.

Как указывал Л.С. Выготский, “учитель с научной точки зрения – только организатор социальной воспитательной среды, регулятор и контролер ее взаимодействия с каждым учеником” [2].

Показательно, что накопительница психологического опыта-литература устами виднейших своих представителей многократно

провозглашала эту истину. Так, Л.Н.Толстой полагал, что признание права “другого” не просто на участие в “борьбе за существование”, а на событие с самим собой и, более того, утверждение собственной жизнью бытия этого “другого” становится осуществлением разумения в межличностных отношениях и в итоге единственным критерием нравственного прогресса. “...Допустив только возможность замены стремления к своему благу стремлением к благу других существ, – писал он в трактате “О жизни”, – человек не может не видеть и того, что это – то самое постепенное, большее и большее отречение его личности и перенесение цели деятельности из себя в другие существа и есть все движение вперед человечества” [1].

На рубеже XX столетия великий русский писатель поставил перед всем человечеством чрезвычайно простой и одновременно архисложный вопрос: что же происходит с человеком в современном мире? Почему простые и ясные основы его жизни (труд, забота о ближнем, любовь к природе и бережное к ней отношение, сострадание к человеку и др.) вдруг начинают терять для него весь свой смысл и значение? Что же такое эта самая “цивилизованность” современного человека, если благодаря ей он утрачивает целостность нравственного сознания и начинает стремиться к самым варварским формам саморазрушения, зачастую сам не замечая этого? При этом писатель как предчувствовал, какие чудовищные формы примет в “массовом” сознании обывателя XX столетия эта “эмансипированная” стихия “животности” [3].

Солидаризируясь с великим писателем в понимании целей воспитания, среди которых главной он считал формирование потребности принести благо другому, однако, можно не согласиться с ним в суждении о возможных путях достижения этой цели. Л.Н.Толстой, как известно, отводил основную роль нравственному просвещению, разделяя в этом взгляды просветителей XVIIIв. Данное положение позднее подверглось критическому переосмыслению, когда разрыв между реальным поведением индивида и обнаруживаемым им знанием нравственных норм и императивов действия стал очевидным для философов и педагогов фактом.

Просветительская ориентация в педагогике уступила место более реалистичной, хотя никто не отрицал важность нравственного просвещения и знания как такового в процессе духовного развития личности.

Главная цель развития личности – возможно более полная реализация человеком самого себя, своих способностей и возможностей, возможно более полное самовыражение и самораскрытие. Но эти качества невозможны без участия других людей, они невозможны путем противопоставления себя людям, они абсолютно невозможны в изоляции и противопоставлении себя обществу, без обращения к другим людям, предполагающего их активное соучастие в этом процессе.

Таким образом, основными психологическими качествами, лежащими в основании развитой личности, являются активность, стремление к реализации себя и сознательное принятие идеалов общества, превращение их в глубоко личные для данного человека ценности, убеждения, потребности.

Рост круга потребностей, закон возвышения потребностей, развитие потребностно – мотивационной сферы определяют характер формирования конкретных черт и качеств личности. К таким конкретным чертам личности, которые формируются в процессе воспитания, относятся: ответственность и чувство внутренней свободы, чувство собственного достоинства (самоуважение) и уважение к другим; честность и совесть; готовность к социально необходимому труду и стремление к нему; критичность и убежденность; наличие твердых, не подлежащих пересмотру идеалов; доброта и строгость; инициативность и дисциплинированность; желание и (умение) понимать других людей и требовательность к себе и другим; способность размышлять, взвешивать и воля; готовность действовать, смелость, готовность идти на определенный риск и осторожность, избегание ненужного риска.

Названный ряд качеств не случайно сгруппирован попарно. Этим подчеркивается, что нет качеств «абсолютных». Самое лучшее качество должно уравнивать противоположное. Каждый человек обычно стремится найти социально приемлемую и лично для

него оптимальную меру соотношения этих качеств в своей личности. Только при таких условиях, найдя себя, сложившись и сформировавшись как целостностная личность, он способен стать полноценным и полезным членом общества. Как говорил Ф.М. Достоевский: «Человек не из одного побуждения состоит – человек это целый мир».

Психологические качества взаимосвязаны, интегрированы в единой личности. Ядром личности, детерминирующим все ее частные проявления, служит мотивационно – потребностная сфера, представляющая собой сложную и взаимосвязанную систему стремлений и побуждений человека.

Одна из центральных задач воспитания состоит в том, чтобы сформировать у растущего человека гуманистическую направленность личности. Это значит, что в мотивационно – потребностной сфере личности общественные побуждения, мотивы социально полезных деятельностей должны устойчиво преобладать над эгоистическими мотивами. Чтобы ни делал, о чем бы ни думал подросток, в мотив его деятельности должно входить представление об обществе, о другом человеке.

Актуальность исследования. Каждый индивид на протяжении своей жизни задумывается о том, что как вырастить гармоничную личность или как стать личностью с внутренней гармонией. Ведь без гармонии человек не может стать счастливым. В своей статье мы благодаря историческим фактам доказываем, что только через духовно-нравственное воспитание человек может стать по-настоящему гармоничной развитой личностью.

Научная новизна проблемы. Определяется тем, что проблема самосознания личности в окружающем ее мире – это проблема, волную-

щая человека на протяжении всей его истории. Каждая эпоха конструировала свою картину мира, формируя тем самым отличные друг от друга социально-политические модели и культурно-исторические пласты. Желая понять настоящее, мы всегда обращаемся к опыту прошлого. Научная мысль XX века вызвала необычайный эффект в человеческом мышлении и в отражении его в жизни, быте и идеалах человека. Коренным образом изменилось представление о Вселенной. Начались кардинальные изменения в человеческом сознании, в восприятии им окружающего мира. Бурный рост прикладных наук оказал большое влияние на трансформацию гуманитарных дисциплин, большинство из которых на пороге XXI столетия стремилось к синтезированию опыта естествознания и гуманитарных наук. Начало XX века было благодатной почвой, на которой произрастал нигилизм и отчаяние людей, чьи идеалы и ценности остались в далеком XVIII веке и не прижились в условиях иррационального и непостижимого XX столетия. И сегодня став свидетелем революционных научных открытий, мы приходим к пониманию того, что человечество подверглось серии технологических потрясений. Смена религиозной парадигмы парадигмой научной, вызвала основную причину разрушения эсхатологической модели мира, существовавшей на протяжении многих тысячелетий в человеческой истории. Цель данной научной статьи – доказать, что гармоничное развитие личности не может быть без духовно-нравственного воспитания и гуманистических качеств.

Практическая значимость проблемы. Практическая значимость проблемы определяется тем, что ее материалы и выводы могут быть использованы в научной, преподавательской, лекционной работе, в базовых курсах по педагогике и психологии.

Литература:

1. Жарковская Т.Г. Возможные пути организации духовно-нравственного образования в современных условиях. Изд-во МГУ, – 2003. – С. 9-12.
2. Маллаев Дж.М. Методические материалы по курсу «духовно-нравственное воспитание личности на основе ОЧЦ». – Махачкала, – 2004.
3. Темплтон Д. Вся мировая психология за 90 минут., – Минск: Изд-во Современный литератор, – 2004. – С. 6

E-mail: cosmism108@gmail.com
mila58reg@yandex.ru
ragimova333@yandex.ru

Рецензенты: док.филос.по пед., доц. **Н.Ш. Мурадова,**
док.филос.по псих. **Л.Г. Иманова**
Redaksiyaya daxil olub: 17.10.2022.

UOT 371

Zenfira Said qızı Qədirova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

MƏKTƏBLİLƏRƏ AŞILANMASI VACİB OLAN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN MƏZMUNU

Зенфира Саид гызы Гадирова

старший преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СОДЕРЖАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ВАЖНЫХ ДЛЯ ПРИВИТИЯ ШКОЛЬНИКАМ

Zenfira Said Kadirova

head teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

THE CONTENT OF NATIONAL AND MORAL VALUES THAT ARE IMPORTANT TO INSTILL IN SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Müəllif yazdığı məqaləsində məktəblilərə aşılanması vacib olan milli-mənəvi dəyərlərdən bəhs etmiş, bu sahədə Azərbaycan Prezidentinin təhsillə bağlı verdiyi fərmanların, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanun və qərarların, Gənclər siyasətinin əsas prinsiplərini göstərmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərin iki istiqamətinin izahını vermişdir. Verilmiş qərarların gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin aşılanmasında nə kimi rol oynadığından bəhs etmişdir.

Açar sözlər: *demokratiya, dəyər, prinsip, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, humanitar, region, ləyaqət, mənəviyyat*

Резюме: В статье автор рассказал о национальных и нравственных ценностях, которые важно прививать школьникам, в этой области он указал указы Президента Азербайджанской Республики об Образовании, Законы и принятие Милли Меджлисом постановления, также отмечены основные принципы молодежной политики. В статье также изъяснены два направления национальных и нравственных ценностей. Подчеркнута роль данных решений в привитии молодежи национальных и нравственных ценностей.

Ключевые слова: *демократия, ценность, принцип, патриотизм, азербайджанство, гуманизм, регион, достоинство, нравственность*

Summary. In the article, the author talked about the national and moral values that are important to be instilled in schoolchildren, in this field, he pointed out the decrees issued by the President of the Republic of Azerbaijan on education, the laws and decisions adopted by the Milli Majlis, and the main principles of youth policy. He explained the two directions of national and moral values. He talked about the role of the given decisions in inculcating national and moral values in the youth.

Key words: *democracy, value, principle, patriotism, azerbaijaniism, humanitarianism, region, dignity, spirituality*

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik yolu ilə irəlilədiyi, demokratik, hüquqi sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, onun şagirdlərə aşılanması çox böyük aktuallıq kəsb edir. Milli soykökə qayıdış, milli özünüdərk ailədə uşaqların tərbi-

yəsindən başlayaraq, məktəbəqədər müəssisələrdə və orta məktəblərdə davam etdirilməlidir. Bu iş elə təşkil olunmalıdır ki, məzmununda bir system yaradılsın. Buradan belə bir sual doğur. Bəs məktəbliləri hansı milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etmək lazımdır?

1980-ci ildə “Kəşkül” qəzetində maraqlı bir yazı dərc edilmişdir. Müasir dövrdə Şərq-Qərb mədəniyyəti arasında mübarizə getdiyi bir vaxtda bu yazı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada milli-mənəvi dəyərlər haqqında maraqlı faktlar verilmişdir.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz böyük bir dəryanı, ümmanı xatırladır. Bunun hamısını birdən aşılamaq mümkün deyildir. Lakin şagirdlərin yaşına, biliyinə və fərdi xüsusiyyətlərmə uyğun olaraq onlara ən vacib olan milli-mənəvi dəyərləri aşılamaq vacibdir. Gərək məktəbin, dövlətin, ailələrin arzu və istəkləri nəzərə alınaraq tərbiyə sahəsində yeni konsepsiya yaradılsın. Burada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təhsillə əlaqədar fərmanları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunları və qərarları, Təhsil nazirinin əmrləri və digər hüquqi normativ sənədlərdə irəli sürülmüş tələblər, müddəalar, göstərişlər istiqamət üçün əsas götürülməli, onlara istinad olunmalıdır.

Qanunda gənclərin hansı prinsiplər əsasında tərbiyə olunması öz əksini tapmışdır. “Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə” bizim məramımıza uyğun olduğundan və digər tələblər də burada birləşdiyindən üzərində daha geniş dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq. Bəzən tərbiyəçilər beşə fikir irəli sürürlər ki, mənəvi dəyər bütün millətlərdə eynidir. Bir halda ki, onun adı “dəyərdir”, nə üçün onu milli adlandırmaq, lakin elə milli-mənəvi dəyərlər var ki, o, bir xalqa, bir millətə şamil edilə bilməz, başqa xalqlarda da vardır. Doğrudur, dünyəvilik kəsb edən dəyərlər var, lakin bir millətin adı ilə bağlı olan dəyərlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan dəyərlər arasında Çin səddi çəkmək doğru deyildir. Millilikdən dünyəviliyə, dünyəvilikdən isə milliliyə keçid həmişə olmuşdur. Hər ikisi bir-birini zənginləşdirir, daha da dəyərli edir. Milli-mənəvi dəyərlərin mənbələri çoxşaxəlidir. Bunlar türk-oğuz, Alban-Arran, Avesta və Qurani-Kərimin əhatə etdiyi tarixi, mədəni, bədii, dini nümunələrdir. Etnopedaqoji nümunələr də bu dəyərlərin içərisində özünəməxsus yer tutur.

Milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılması iki istiqamətdə nəzərdə tutulmuşdur. Birincisi, milli-mənəvi dəyərlərdən orta məktəblərdə şagirdlərə öyrədilməsi vacib sayılan biliklərin

həcmi və məzmununu müəyyənləşdirmək. Xüsusilə, humanitar fənlərin (ədəbiyyat, tarix) tədrisində bu məsələlərin yerini və məzmununu aydınlaşdırmaq. İkincisi, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyə prosesində bu dəyərləri aşılamağın imkanlarını, yollarını, forma və metodlarını işləyib hazırlamaq. Hər an dəyişən müasir dünyamızda milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında gənclərin tərbiyəsi aktualıq kəsb edir. Şərq-Qərb sivilizasiyasının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən isə açıq və gizli mənəvi mübarizələrin getdiyi bir zamanda soykökünə qayıdışın, özünüdərkən böyük əhəmiyyəti vardır. Orta məktəblərdə aparılan sorğular onu göstərir ki, milli-mənəvi dəyərlər çox zəngindir, şagirdlərin buna böyük marağı və həvəsi var. Son dərəcə təsir edici gücə malikdir.

Buna görə də həmin dəyərləri məqsədyönlü seçmək lazımdır. Seçərkən isə mütərəqqi ideyalar aşılayanlar üzərində dayanmaq, onların həcminə diqqət yetirmək vacibdir. Seçmə müəyyən ardıcılıqla, konsentrik, sadədən mürəkkəbə prinsipi gözlənilməklə orta məktəb şagirdlərinə aşılması sistemi yaradılmalıdır. Bu həcm humanitar fənlərin tədris proqramları və tərbiyə proqramının materiallarına uyğunlaşdırılmalıdır. Materiallar üzvi surətdə bir-birilə əlaqələndirilməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər əks olunmuş materialların məzmununa gətirilməsi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- tərbiyə proqramının sisteminə görə seçmə;
- tədris proqramının mövzusuna uyğun seçmə;
- kursa görə seçmə;
- tərbiyənin məqsədinə görə seçmə;
- yaşa uyğun seçmə;
- regiona və yerli şəraitə uyğun seçmə;
- adət-ənənələrə uyğun seçmə.

Məktəblinin dünyagörüşündə islam dəyərləri də xüsusi rol oynayır. Buna görə də seçmədə diqqətli olmaq lazımdır ki, dini dəyərlər əvəzinə fanatizm məktəbə ayaq açmasın. Bəzən orta məktəb proqram və dərslərləri haqqında hansısa bir diletant çıxışı hər şeyi alt-üst edir. Mahiyyətinə varmadan, hətta “Qurani-Kərim”i oxumayan, islamın tələblərini bilməyən, özü heç bir şəriət qanunlarına əməl etməyən adamlar da dinin məktəbə gəlməsini təklif edirlər. Lakin onlar bu məsələnin mahiyyətinə bələd olsalar

təkliflərində ölçü-biçini gözləyərlər. Bütün bunlara baxmayaraq, biz milli-mənəvi dəyərlərin yuxarıda verdiyimiz prinsiplərə uyğun gələnlərini seçməyə çalışacağıq. Ən çox mənəviyyatı zənginləşdirən, davranışı tənzimləyən, tərbiyəyə daha çox xeyir verən elementləri daxil edəcəyik.

Milli-mənəvi dəyərlərin məktəblilər üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, orta məktəbin humanitar fənlərinin tədrisində aşılana biləcək məzmunun tarixini şərti olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişik:

- islamaqədərki milli-mənəvi dəyərlərimiz;
- islamdan sonrakı milli-mənəvi dəyərlərimiz.

İslamaqədərki milli-mənəvi dəyərlərimiz öz əksini əsasən etnopedaqoji materiallarda tapmışdır. Atalar sözləri və məsəllərdə, tapmacalarda, nağıllarda, zərb-məsəllərdə, əfsanələrdə, dastanlarda və sairədə özünü qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyatın tədrisi prosesində bu materiallardan istifadə etməklə uşaqlarda milli-mənəvi dəyərlərə məhəbbət hissi aşılamaq mümkündür. Bununla yanaşı, “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün tarix proqramının məqsədində yazılır: “Azərbaycan xalqının və digər xalqların dininə, dilinə, mədəniyyətinə, tarixi inkişafının müxtəlif məqamlarına maraq yaratma, öz ölkəmizin və bütün bəşəriyyətin mədəniyyətini qorumağa və yaşatmağa çalışmaq hissi aşılamaq”. Tarix dərslərində qədim türk-oğuz xalqının abidələri haqqında məlumat verilərək milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılamağı imkanları vardır. VII sinfin proqramında verilir: “Türklər haqqında ilk əfsanələr, Göytürklər və Azərbaycan. Türklər Çin ərazisində... Bilgə xaqan. Gül Təkin...”

Proqramda türklərin məskunlaşması, adət-ənənələrinin qorunması verilməklə yanaşı, həm də sonrakı dövrlərdə yazının meydana gəlməsi, tarixin yazıya alınması məsələsi də öz əksini tapmışdır: “Türk xalqlarının mədəniyyəti. Maarif və elm. V-XI əsrlərdə maarif. Məktəb və mədrəsələr. Yazı. İlk türk əlifbası. Orxon – Yenisey abidələri. Gültəkin yazıları. Ədəbiyyat. Xalq dastanları. “Oğuz xaqan” dastanı. “Boz qurd”. “Satik Burğa xan” dastanları. Balasaqunlu “Kutadqu Bilik” əsəri. Əhməd Yasəvi: “Divani-Hikmət”. Aşıq yaradıcılığı”.

Tarix proqramında türk xalqlarının islamaqədərki inancları, inancaları, dini baxışları da

öz əksini tapmışdır: “Din. Türklərin dini inancları və mifik görüşləri”. “Göy tanrı dini”.

Azərbaycanın tarixi abidələrinə, milli adət-ənənələrinə, bayramlarına da proqramda yer ayrılmışdır. “Azərbaycan ərazisindəki ən məşhur abidələr: Azıx, Aveydağ, Qazma mağaraları, Qaya rəsmləri, Qobustan, Gəmiqaya rəsmləri, Xudafərin körpüsü”.

Xalqımızın min ildən artıq qoruyub saxladığı və ləyaqətlə gələcək nəsillərə ötürdüyü Novruz bayramı haqqında proqramda müəyyən tələblər irəli sürülmüşdür. Proqramda göstərilir: “Novruz bahar bayramıdır. Novruz bayramı ilə qədim insanların məşğuliyyəti arasında əlaqə. Novruz bayramına hazırlıq və onun keçirilməsi. Səməni. Novruz bayramının keçirilməsinin əhəmiyyəti.”

Proqram dərslük müəllifinə imkan verir ki, məsələnin mahiyyətini daha dərinləndirən və hərtərəfli açsın. Ümummilli mədəniyyətimizdə Alban mədəniyyəti xüsusi yer tutur. Bu baxımdan tarix proqramının tərtibçiləri bu məsələni də yaddan çıxarmayıblar. Onlar Albaniyanın mədəniyyətinə yer verməklə yanaşı bu məsələni xüsusilə “xırdalamışlar”. “Albanların dini görüşləri. Dini təsəvvürlər, el adəti və mərasimləri. (29)

Proqramda şagirdlərə aşılmalı dini görüşlər, təsəvvürlər arasında Zərdüştlük də xüsusi yer tutur. “Mərkəzi Asiya-Qədim Türkünstan dövlətləri” mövzusunda “Mədəniyyət. Dini təsəvvürlər”. Zərdüştlükdə Xeyir və Şərin mübarizə aparması məsələsi də öz əksini tapmışdır.

Orta məktəbin tarix proqramında islam dininin, əxlaqının yaranmasına da yer verilmişdir. “Ərəblər V-VII əsrlərin əvvəllərində. Ərəblərin yaşadığı ərazi. Ərəbistanın təbiəti. İctimai quruluşu. Əhəlinin məşğuliyyəti. Köçəri bədəvilər və onların adətləri. Ərəblərdə əyanların meydana gəlməsi. Əyanlar ərəb tayfalarını birləşdirməyə çalışırlar. Ərəb tayfalarının birləşməsi prosesi və onun səbəbləri.

İslam dininin meydana gəlməsi. Məhəmməd peyğəmbər (s). İslam dövlətinin yaradılması. İlk ərəb xəlifələri. “Qurani-Kərim” islam dininin müqəddəs kitabıdır. Yaxşı olardı məzmununa əsas dini cərəyanlardan, islam əxlaqından, Məhəmməd peyğəmbərin (s) kəlamlarından, hədislərindən, islam xəlifələrindən, Azərbaycanda islamın yayılmasından da müəyyən tələblər verilə idi.

Ən başlıcası isə, dörd səmavi kitab: “Zəmbur”, “İncil”, “Tövrat” və “Qurani-Kərim”in yaranması göstərilseydi, şagirdlərin müqayisə etmək imkanı olardı. Doğrudur, dövlət rəsmi olaraq dini bayramlarımızı – “Qurban” və “Ramazan” bayramlarını, Orucluğu, kədərli günlərimizdən olan Aşurani, Məhəmməd peyğəmbərin (s) mövludunu və başqa ayinlərimizin keçirilməsinə icazə vermiş və ölkəmizdə dindarlarımız bu hadisələri qeyd edirlər. Tədris proqramlarının məzmununda da bu məsələyə yer ayrılırsa daha effektiv olardı. Belə ki, islam dinində qadına, uşağa, ataya, anaya, yetimə, kimsəsizə, xəstəyə münasibət, öz evində və qonaq getdiyin evdə davranış mədəniyyəti, uşağın davranış mədəniyyəti, Vətəni sevməyin imandan olması, xəstələrə qayğı göstərilməsi, xeyir işlər görülməsi məsələsi və s. əks olunarsa proqram daha təkmil alınardı.

Bu baxımdan ali məktəblər üçün tərtib olunmuş “Mənəviyyat” kursunun proqramı xüsusi diqqəti cəlb edir. Proqramda mənəviyyat məsələsinə əxlaqi keyfiyyətlər aid edilir. İnsanların mənəvi simasını təşkil edən xarakterik xüsusiyyətlərə aşağıdakılar şamil edilir: məqsəd ardıcılığı və prinsiplilik, təşəbbüskarlıq və müstəqillik, insaniyyət və xeyirxahlıq, işgüzarlıq və təkidlilik, qətilik, cürətilik, cəsarət, dəyanət, mətanət və mərdlik, yüksək mənəvi keyfiyyətləri adətə çevirmək, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük, doğruluq, yoldaşlıq, dostluq, həmrəylik, humanistlik, mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması.

Mənəviyyatın strukturuna mənəvi həyatı, elmi, fəlsəfəni, incəsənəti, əxlaqı, hüququ, dini, siyasi şüuru, ideologiyani, milli-mənəvi ruhu daxil etmişlər.

Cəmiyyətimiz mənəvi sərvətlər deyərkən aşağıdakıları aid edirlər: elmi sərvətlər, estetik sərvətlər, dini sərvətlər, əxlaq normaları, milli-mənəvi dəyərlər. Mənəvi istehsal. Mənəvi istehsalın maddi istehsaldan fərqi. Mənəvi tələbatlar, mənəvi maraq, mənəvi fəaliyyət, mənəvi sərvətlərin yaranmasında nəsillərin varisliyi. Mənəviyyat və estetika. İnsanın gerçəkliyə estetik münasibəti. İncəsənətin funksiyaları: idrak funksiyası, bədilik funksiyası, tərbiyəvi funksiya. İncəsənətin hendonik (həzz) funksiyası. Sənətkarlıq və yaradıcılıq.

Proqramda dinin mahiyyəti və mənəvi funksiyası, tarixdə yaranmış dünya dinləri (iudaizm, xristianlıq, islam, buddizm və s.) milli

dinlər, dində elm, təhsil, tərbiyə məsələləri, mənəviyyatın formalaşmasında dinin yeri, dinin əxlaqi məzmunu, islam dinində əxlaqi tələblər, vicdan azadlığı məsələlərinə xüsusi yer ayrılır.

Tədqiq edilən proqramlarda milli-mənəvi dəyərlərin yaranması və inkişafı, prinsip və kateqoriyaları, strukturu, əsas cəhətləri və xüsusiyyətləri haqqında biliklərin verilməsi ardıcılığı öz yerini tapmalı idi. Proqramlarda, həmçinin milli mənəviyyatın, insan davranışının ən mühüm daxili tənzimləyicisi olan əxlaqın ictimai həyatda, məişətdə və ailədə xüsusiyyətləri haqqında məsələlərə də yer verilməli idi. Doğrudur, “Mənəviyyat” proqramında “Məişətdə və ailədə insanların mənəvi xüsusiyyətləri” bölməsində bu məsələ əks olunmuşdur: “İnsanların məişətdə mənəvi xüsusiyyətləri. Yoldaşlıq və dostluq hissi. Məhəbbət, nigah və ailənin insan mənəviyyatında mövqeyi və xüsusiyyətləri. Ailədə əxlaqi münasibətlər.”

Ailə uşaqların tərbiyəsində əvəzsiz rol oynadığı üçün bu istiqamətdə işin aparılması məktəbin “Tərbiyə proqramı”nda xüsusi yer tutmalıdır.

Proqramın məzmununa cəmiyyətdə yaranan mənəvi sərvətlərlə yanaşı, həm də dinin mənəvi funksiyası: dində elm, təlim-tərbiyə məsələləri, mənəviyyatın formalaşmasında mənəvi sərvətlərin yeri məsələsi də daxil edilməlidir. Bu materiallar gənclərin milli mənsubiyyətinə, vətəninə, milli adət və ənənələrinə, tarixinə, dininə, dilinə dərin məhəbbət və ehtiram hissini aşılanmasına yönəldilməlidir.

Proqram materiallarının əsas məzmununu və başlıca qayəsini uzun illər ərzində xalqımızın, habelə mütərəqqi bəşəriyyətin əldə etdiyi mənəvi sərvətlər təşkil etməlidir. Əgər bütün proqramlar bu məzmununda verilsə, şagirdlərə milli-mənəvi dəyərləri aşılamaq imkanları daha geniş olar.

Təlimdə elə sistemli iş aparılmalıdır ki, şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlər üzrə biliklər asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, bəsitdən aliyə doğru gedə bilsin.

Təlim-tərbiyə işi elə şəkildə aparılmalıdır ki, şagirdlərdə dünyagörüşün formalaşmasına gətirib çıxarsın. Yarımçıq, birtərəfli əxlaqi dəyərlər aşılanmamalıdır. Çox təəssüf ki, sovet hakimiyyəti illərində məktəblilərin tərbiyə işi bu şəkildə aparılmışdır. 70 il ərzində Şeyx Nizami, Mövlanə Füzuli, Seyid Nəsimi, Sufi Nəbatı birtərəfli tədris olunmuşdur. Onların İslam dininə, onun üləmalarına, mütərəqqi təriqətlərinə, də

yərlərinə həsr olunmuş əsərləri tədris olunmamışdır. Hətta Şeyx Nizami Gəncəvinin poemalarının əvvəllərində yüksək sənətkarlıqla işlənmiş müraciət, nət parçaları da ixtisar olunaraq tədrisə gətirilmişdir.

Hazırda çap olunmuş və qüvvədə olan ədəbiyyat proqramında isə islam dəyərlərinin məzmununu açan materiallar öz əksini tapmışdır. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat proqramının əhatə etdiyi kurs imkan verir söyləyək ki, şagirdləri milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etməyə imkan verən müəyyən məzmun vardır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik yolu ilə irəlilədiyi, demokratik, hüquqi sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda

milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, onun şagirdlərə aşılması çox böyük aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Hal-hazırda gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipi əsasında, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunması ilə əlaqəli amillər, təşkilati-pedaqoji amillər ön plana çıxarılmış və bu sahədə qazanılacaq uğurlar haqda məlumatlar verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərinin proqramlarında şagirdləri milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etməyə imkan verən müəyyən məzmun vardır ki, bu da fənn müəllimlərinin dərsi səmərəli təşkil etmələrinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. İsmixanov M, Bəxtiyarova R. Məktəbin idarə edilməsi: Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 235. s.
2. İlyasov M.İ. Peşəyönümün əsasları. Bakı: Mütəcim, 2011, 324 s.
3. Ağayev Ə.Ə., Talıbov Y.R., Eminov A. İsayev İ.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2006, 184 s.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 448 s.

E-mail: apizema@mail.ru

Rəyçilər: ped. ü.fəl.dok., prof. İ.N. İsayev
ped.ü.fəl.dok., dos. H.A. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2022.

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

UOT 159.9

Yasin İsa oğlu Cəfərov
kimya elmləri doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Gülmarə Şamil qızı Dürüskəri
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

Kəzban Mahir qızı Mustafayeva
Bakı Dövlət Universiteti

TƏLƏBƏLƏRİN ELMİ TƏDQİQATLARA VƏ LABORATORİYA İŞLƏRİNƏ
İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ PSIXOLOJİ DƏSTƏK

Ясин Иса оглы Джафаров
доцент, доктор химических наук
Бакинский Государственный Университет

Гюльнара Шамиль гызы Дюрюскари
доктор философии по химии,
Бакинский Государственный Университет

Казбан Махир гызы Мустафаева
Бакинский Государственный Университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА
НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ЛАБОРАТОРНЫЕ РАБОТЫ

Yasin İsa Jafarov
doctor of chemical sciences, associate professor
Baku State University

Gulnara Shamil Duruskari
doctor of philosophy in chemistry
Baku State University

Kazban Mahir Mustafayeva
Baku State University

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR DIRECTING STUDENTS TO SCIENTIFIC
RESEARCH AND LABORATORY WORK

Xülasə. Məqalə tələbələrin elmi tədqiqatlara və laboratoriya işlərinə istiqamətləndirilməsinə psixoloji dəstək mövzusunə həsr olunmuşdur. Elmin səciyyəvi xüsusiyyəti onun müşahidələrə uyğunlaşan nəzəriyyələr və qanunlar yaratmasıdır. Psixoloqlar anlayışımızı işıqlandırmaq və ətrafımızdakı dünyanı yaxşılaşdırmaq üçün öyrəndiklərini tətbiq edərək, beynin funksiyası, ətraf mühitlə davranış arasındakı əlaqələri araşdırırlar. Tədqiqat işinin məqsədi tələbələri müxtəlif yollarla düşünməyə, hiss etməyə və hərəkət etməyə nəyin səbəb olduğunu anlamağa kömək etmək, şəxsiyyətə və cəmiyyətə təsirini başa düşmək üçün psixoloji təsirləri təsnif etməyə imkan vermək, inkişafın, məktəbin, ailənin, həmyaşıdların, ümumilikdə cəmiyyət olaraq bizə necə təsir etdiyini anlamağa kömək etmək, fərdlərin və qrupların təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün effektiv üsulları inkişaf etdirməyə kömək etməkdir. Məqalədə, həmçinin müəllim - tələbə münasibətinin düzgün formalaşmasının təhsilə təsirindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *praktiki işlər, pedaqoji yanaşma, psixoloji dəstək, elmə maraq, özünü inkişafətdirmə*

Резюме. Статья посвящена теме психологического сопровождения при направлении студентов на научно-исследовательскую и лабораторную работу. Характерной чертой науки является то, что она создает теории и законы, которые соответствуют наблюдениям. Психологи изучают связи между работой мозга, окружающей средой и поведением, применяя полученные знания для улучшения нашего понимания и улучшения окружающего мира. Цель исследовательской работы – помочь учащимся понять, что заставляет их думать, чувствовать и действовать по-разному, позволить им классифицировать психологические влияния, понять их влияние на личность и общество, понять, как развитие, школа, семья, сверстники и общество в целом влияют на нас, заключается в том, чтобы помочь отдельным лицам и группам разработать эффективные методы повышения качества их образования. Также в статье говорится о влиянии правильного формирования отношений учитель-ученик на образование.

Ключевые слова: *практическая работа, педагогический подход, психологическая поддержка, интерес к науке, саморазвитие*

Summary. The article is devoted to the topic of psychological support for directing students to scientific research and laboratory work. A characteristic feature of science is that it creates theories and laws that fit observations. Psychologists study the connections between brain function, environment, and behavior, applying what they learn to illuminate our understanding and improve the world around us. The purpose of the research paper is to help students understand what makes them think, feel and act in different ways, to allow them to categorize psychological influences to understand their impact on personality and society, to understand how development, school, family, peers, and society in general affect us, the article is aimed to help individuals and groups develop effective methods to improve the quality of their education. The article also talks about the impact of the correct formation of the teacher-student relationship on education.

Key words: *Practical work, pedagogical approach, psychological support, interest in science, self-development*

Qədim və zəngin tarixə və müxtəlif istiqamətlərə malik olan kimya elmi öz inkişafını insanın elmi axtarışlarında, kəşflərində tapır. Elmi araşdırmaların, kəşflərin müəllifi olan insan isə bu fəaliyyətə özünün tam hazır olduğuna əmin olmalıdır. Bu əminliyi onda tələbəlik illərində formalaşdırən professional pedaqoq olur. Tələbədə digər elmi bacarıqlarla bərabər, psixoloji dəstək, elmi araşdırmalara marağın yaradılması pedaqoqun bilavasitə elmi və pedaqoji istedadından asılıdır. Elmi araşdırmamızda pedaqoq tərəfindən tələbəyə olunan psixoloji dəstəkdən söhbət gedir. Tələbədə elmə marağın formalaşdırmağın psixoloji aspektləri verilir. Bu yolla pedaqoq həm də cəmiyyət üçün yararlı, sağlam, perspektivli gənc nəslin yetişməsində böyük rol

oynayır. Tələbədə elmi işə həvəsin yaradılması, bu istiqamətə cəlb etməyin yollarının öyrənilməsi pedaqoqun peşəkarlığından xəbər verir. Məhz elmi-tədqiqat işləri aparan tələbələr öz potensiallarını qoruyub saxlayırlar, bu işə onlarda gələcək fəaliyyət sferalarında tam yetkin şəxsiyyət kimi formalaşmalarına yardım edir.

Elm həyatımızda müstəsna rol oynayır, dünyagörüşümüzü formalaşdırır, həyatımızı daha dəyərli edir və hətta bizə yeni maraqlar bəxş edir [1].

Kimyanın çoxşaxəli elmi istiqamətləri artıq ali təhsilin ilk pillələrindən tələbəni gələcək fəaliyyətini kimyanın hansı istiqaməti üzrə davam etdirməsi üzərində düşünməyə vadar edir. Həyatın mövcudluğu boyunca kimyanın mövcudluğu inkaredilməzdir, məhz buna görə də hə-

yatın inkişafı kimya elminin inkişafını tələb edir. Ortaya belə bir sual çıxıb bilər: kimya yox idi, həyat mövcud deyildimi? Əlbəttə, mövcud idi. Amma, insan həyatı təkamül yolu keçir, həyat bir yerdə dayanmır, zaman ilə öz axarında davam edir. Və zamanla davam edən həyat özü ilə inkişaf da tələb edir. İnkişaf edən insan həyatın daha optimal tərəflərinə üstünlük verir, daha yaxşı yaşayışa meyl edir. Bu inkişaf isə birbaşa elmə bağlıdır. Elmin bütün sahələri insana xidmət edir. Xüsusilə təbiət elmləri bir-birilə əlaqəli və birbaşa insan həyatı ilə bağlı sahələrdir. Bu elmlər arasında isə kimyanın rolu əvəzolunmazdır. Kimya elmi inkişaf etdikcə, insan üçün zəruri olan digər sahələr də inkişaf edir və nəticədə əldə olan nailiyyətlər məhz yenə də insanın özünə xidmət edir. Deməli, insan öz elminin bəhrəsini özü görür. Buna görə o, bir yerdə dayanmır, öz həyat tərzini yaxşılaşdırmaq üçün daim düşünür, yollar axtarır, ixtiralar edir. Kimya elminin də müxtəlif sahələri üzrə olunan ixtiralar insanın birbaşa həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Universitetə qədəm qoyan tələbə müxtəlif pillələrdə kimyanın ayrı-ayrı bölmələri ilə tanış olur, bu elmin nə qədər maraqlı və həyatı əhəmiyyətli olmasının şahidi olur. Artıq ilk təhsil illərindən tələbədə kimyanın hansı sahəsinə istiqamətlənəcəyi, əlbəttə ki, tədrisi həyata keçirən müəllimin də peşəkarlığından birbaşa asılıdır. Öz sahəsinə sevdiren pedaqoq tələbəni bu sahənin dərinliklərinə baş vurmağa vadar edir. Burada, əlbəttə, müəllimin həm elmi, həm pedaqoji peşəkarlığı mühümdür. Pedaqoq tələbədə elmin bu sahəsinə inam və maraq yaratmalıdır. İnəm isə o zaman yaranır ki, tələbə öz gözünün şahidi olur. Yəni baş verən kimyəvi proses tələbənin gözləri qarşısında olur. Burada artıq paralel olaraq maraq formalaşır. İnəm, maraq və əlbəttə ki, mütəmadi zəhmət və fəaliyyət mütləq arzu olunan nəticəyə gətirib çıxarır.

Motivasiya hər bir elmin əldə edilməsində həlledici rol oynayır. Dünya ədəbiyyatı və bu sahədə aparılan araşdırmalar bizi belə bir qənaətə gətirir. Məsələn, Kavas (2011), Tuan, Chin and Schiehin (2005) fikirləri dediklərimizin sübutudur. Onlar bizə elmi sahədə uğur qazandıran amilləri göstərirlər. Bundan əlavə, akademik uğur qazanmış tələbələr ən mühüm missiyanı yerinə yetirə bilirlər [2].

Maraq və məşğulluq tələbələrin həyatında zəruri rol oynayır. Buraya onların akademik seçimi də daxildir. Deməli, erkən yaşlarından elmə müsbət münasibət bəsləyənlər çox vaxt eyni yolu davam etdirməyə razı olurlar. Ümumi bir fakt göstərək: tələbə təbiət elmlərini seçmir, çünki hesab edir ki, bu sahədə yüksək qiymət almaq mümkün deyil. Beləliklə, bu cür düşünülmüş seçimlər insanların artıq hərəkətlərinin ağırlığını başa düşdüyü yeniyetməlik dövründə formalaşır. O zaman tələbə ilə müəllim arasında əlaqə qənaətbəxş olarsa, uğurlu nəticə gözləmək olar. Bu sahədə çoxlu tədqiqatlar aparılıb, lakin onlardan yalnız bir neçəsində müsbət nəticə əldə edilib. Məqsəd bu konstruksiyaların, alətlərin mənsəyinə diqqət yetirmək və gələcək tədqiqatlar üçün onları inkişaf etdirməkdir. [3].

Amerika Assosiasiyası ilə Məktəblərdə və Təhsildə Psixologiya Koalisiyası PK-12 siniflərində psixoloji prinsiplərdən hansının ən təsirli olacağını müəyyən etməyə çalışmışdı. Onların prioritet olaraq götürdükləri 4 prinsip vardır:

1) İlk öncə, professorlar tələbələri həvəsləndirməli, onların özlərini bacarıqlı və müstəqil hiss etmələrinə şərait yaratmalıdırlar. Bu, onlara qiymət üçün oxumaq əvəzinə, bilik və bacarıqlarını zənginləşdirməyə imkan verir.

2) Hər bir tələbə başqalarından üstün olmağa çalışır. Bu, tamamilə normaldır. Müəllim fərdi şəkildə öz rəyini bildirməli və şagirdi digərləri ilə deyil, keçmiş fəaliyyəti ilə müqayisə etməlidir.

3) Ümumi bir hal – müəllimin gözləntiləri şagirdin gələcək tərəqqisinə böyük təsir göstərir. Müəllim müsbət nəticə gözləyirsə, nəticə çox vaxt uyğun gəlir. Eyni mexanizm əksinə işləyir. Ona görə də müəllimlər hər zaman ən yüksək nəticə əldə etmək üçün hər bir şagirdə müsbət münasibət formalaşdırmağa çalışmalıdırlar.

4) Təəssüf ki, problem çox vaxt təkcə tələbə ilə müəllim arasındakı münasibətlərə əsaslanmır. Problem çox vaxt tələbə və ya müəllim deyil, məqsədin özüdür. Çünki məqsəd növü tələbənin akademik performansında böyük rol oynayır. Məs: qısamüddətli hədəflər tələbələr üçün uzunmüddətli hədəflərdən daha əlçatandır. Səbəb olduqca sadədir: tələbələrin əksəriyyəti uzaq gələcək haqqında konkret düşünə bilmirlər. Nəticədə müəllimlər şagirdlərə böyük hədəflərə çatmaq üçün kiçik hədəflərdən istifadə etməkdə köməkçi olurlar [4].

Müəllimlər şagirdə münasibəti dəyişməlidirlər. Onlar bəzi əsas müəllim sitatlarını: “Mən tələb edirəm”, və ya “Sən etməlisən”, “Sən bunu edəcəksən” kimi terminləri “Ümid edirəm ki, bacararsan”, “Əminəm ki, bu səndə alınacaq” və s. kimi daha yumşaq mesajlarla ifadə etməyə çalışmalıdırlar. Onlar tələbə motivasiyasını artırmalıdırlar. Bu motivasiya tələbələrini öyrənmə yolunda yanlış yola getməkdən xilas edir [5].

Elm hər bir tələbənin həyatında unikal dəyişiklik etdiyi üçün tələbənin tədqiqatında düzgün istiqamət yaratmaq lazımdır. Tələbənin yeni bir şeyi anlamaq və araşdırmaq sevgisini belə qoruya bilərik.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, pedaqoq şagirdlərin təhsil alması üçün sağlam mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu, çox vaxt tələbələrin təbii maraqlarını, müstəqilliklərini, dəyərlərini dəstəkləməklə həyata keçirilir. Bu yolla pedaqoqlar tələbələrini gələcək üçün öz məqsədlərini formalaşdırmağa yönəldə bilərlər. Beləliklə, şagirdə həyatının müəllifi olmaq şansı verən pedaqoq, şübhəsiz ki, onların öyrənmə həvəsini də artırma bilirlər [6].

Hələ ötən əsrin 60-cı illərində akademik D.A. Epstein kimyada qabiliyyət deyilən məvhumun mövcudluğu məsələsini qaldırdı [7]. O, kimyəvi qabiliyyətlərin “kimyəvi əllər” və “kimyəvi baş” kimi iki vacib komponentin birləşməsində mövcud olduğunu iddia etdi. Ona görə də əvvəlcə “kimyəvi baş”ın nə olduğunu başa düşməlisiniz və daha sonra “kimyəvi əllər”ə olan tələbləri müəyyənləşdirməlisiniz. Bu yolla “kimyəvi baş”ı təyin etmək üsullarını təkmilləşdirmək və “kimyəvi əlləri” “kimyəvi olmayan əllər”dən ayırmaq mümkündür.

Gənclərin elmə cəlb edilməsi probleminin obyektiv öyrənilməsi, tələbələrin elmi karyerasının inkişafı imkanları ilə bağlı elmi işə motivasiyasının öyrənilməsi üçün sosioloji sorğudan istifadə etməklə kiçik tədqiqat aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri aşağıda göstərilmişdir.

Universitetdə elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyi ilə bağlı suala 250 respondentdən yalnız 5%-i elmi fəaliyyətlə məşğul olmağı xoşladığını və bunu öz təşəbbüsü ilə etdiyini bildirib. Tələbələrin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin şəxsi motivasiyası aşkar edilmişdir. Tələbələrin elmi fəaliyyətlə məşğul olmasının səbəbləri seçdikləri ixtisas üzrə daha dərin və daha yaxşı bilik, ba-

carıq və vərdişlər əldə etməkdir; intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək istəyi; hər hansı bir elmi problemin işlənilib hazırlanmasında öz marağının olması; tələbə elmi konfranslarında kurs və diplom layihələrinin hazırlanmasında aparılan tədqiqatların nəticələrinin aprobasiyası. Təhlil nəticəsində elmi tədqiqatla məşğul olmayan tələbələrin bu fəaliyyət növündə iştirak etməmələrinin səbəbləri ilə bağlı təqdimatları aşkar edilib. Əsas səbəblər bunlardır: elmi-tədqiqat işləri ilə bağlı məlumatın olmaması (22%), universitetdə elmi-tədqiqat işlərinin maraqsız təşkili (24%), marağın olmaması (16%), istək, maddi həvəs (13%) və vaxt (25%).

Göründüyü kimi, elmə maraq göstərən tələbələrin sayı azlıq təşkil edir. Bunun da müxtəlif səbəbləri göstərildi. Lakin göstərilən səbəblərə baxmayaraq, tələbələrdə elmi araşdırmalara olan həvəsi artırmaq, sağlam gənc nəslin yetişməsi üçün bütün mövcud imkanlardan istifadə etmək lazımdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, tələbələrin əksəriyyəti öz peşə sahələrində dərinləşmədən yalnız nəzəri biliklərə əsaslanırlar. Beləliklə, məqsədimiz hər bir tələbənin daxilində fərdi tədqiqat, səriştələr, elmi problemləri fərdi şəkildə həll etmək və müstəqil qərarlar vermək bacarığı yaratmaqdır. Biz bu cür metodologiyaları inkişaf etdirməyə çalışırıq. Beləliklə, ali təhsilin əsas məqsədi qabiliyyəti, istəyi, səyi, marağı təmin edən təlimin məzmununu qiymətləndirməkdir.

Növbəti tədqiqatda tələbələrin kimya təhsilinə və tədqiqatına az cəlb olunmasının səbəblərini tapmağa cəhd edilmişdir. Xüsusi tədris yanaşması ilə uyğun modul tapmaq üçün say göstərilmişdi. Məqsəd tələbələrdə müstəqillik, səriştə, daxili motivasiya formalaşdırmaq və müxtəlif tədris kontekstlərində öyrənciləri, onlarda motivasiyanı və ruhu müqayisə etməkdir. Bu modulda tədris yanaşması diqqətlə qurulmuş təlim modullarına əsaslanır. Hər bir iş daxili motivasiya və inam, səbir, müstəqillik, özünü təmin etmək ehtiyaclarını stimullaşdırmaq üçün tələbələrin planladığı, işlədiyi, yerinə yetirdiyi, mübahisə etdiyi və öz münasibətini göstərdiyi həyat təcrübələrindən başlayır. Bütün bu keyfiyyətlər tələbələrin gələcək karyeralarına da böyük təsir göstərir. Beləliklə, əminliklə qeyd olunur ki, layihə öz gözləntilərini həyata keçirmişdir [8].

Digər bir araşdırma, tələbələrin elmə cəlb edilməsində, onların daxili və xarici motivasiyasında kompüter stimulyasiyası üzrə təlimat paketinin və kompüter təlimi təlimat paketinin rolunu müəyyən etməyə həsr edilmişdir. Bu şəkildə dərəcə alanlar ənənəvi üsullarla məşğul olanlara nisbətən daha yüksək xarici və daxili motivasiyaya malikdirlər. Beləliklə, nəticələr kompüter stimulyasiyasının və kompüter dərslisinin öyrənmə nailiyyətlərini artırdığını göstərir. Bu, nisbətən yeni bir araşdırma olsa da, öz bəhrəsini vermişdir [9].

Tələbələrin mövqeyi ilə kimyaya olan motivasiyası arasında qarşılıqlı əlaqənin vacibliyini vurğulamaq üçün oxşar tədqiqat aparılmışdır. Şübhəsiz ki, bu iki sahə faktoru arasında bir əlaqə mövcuddur və keyfiyyətli təhsilə və tədqiqata təsir göstərir. Məs: tələbə özünü yaxşı və inamlı hiss etdikdə daha uğurlu olur, bu mübahisəsizdir. Bu məlumat kimyaya marağı artırmaq üçün müəllimlərin öz tədris metodlarını və yanaşmalarını yeniləməkdə xüsusilə faydalıdır [10].

Şagirdlər bir vacib faktı başa düşməlidirlər ki, yeniliyi öyrənmək və araşdırmaq yüksək bal toplamaqdan daha vacibdir. Burada gender faktoru da böyük rol oynayır. Müşahidələr zamanı belə bir fərq aşkar edilmişdir: qız tələbələr oğlanlardan daha çox kimya imtahanlarından və ballardan narahat idilər. Ancaq oğlanların motivasiyası qadınlara nisbətən daha yüksək idi. Beləliklə, bu araşdırma bizə hər iki cinsin hər bir üzvünün elmi araşdırmalara və tədqiqatlara cəlb edilməsi haqqında dəyərli fikirlər verdi [11].

Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, məktəb mühiti şagirdlərin kimya fənni üzrə müsbət nailiyyətlərində böyük rol oynayır. Buraya vaxt, mükafatlandırma kimi amilləri daxil etmək olar. Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilirik: hökumət və bütün təhsil orqanları təkmilləşdirilməli və tələbələr keyfiyyətli təhsil üçün mühit və şəraitlə tam təmin etməlidirlər [12].

Hər bir kimyaçı düşüncənin üç qızıl səviyyəsini tarazlıqda saxlamağı bacarmalıdır. Bu səviyyələr bunlardır: makro və maddi, submikro atom və molekulyar, simvolların və riyaziyyatın təsviri istifadəsi. Bu qabiliyyət öyrənciyə deyil, tədqiqatçılara məxsusdur. Buna görə də tələbələr hər üç səviyyədə ideyalarla tanış etmək üçün məşqlər keçirilir. Beləliklə, onlar təhsildə yanlış təsəvvürlərdən qurtula və bu üç səviyyəni

daimi olaraq tarazlıqda saxlaya bilirlər. Bu məqalə mövzunu tələbələrimizlə səmərəli şəkildə bölüşmək yollarını tapmaq üçün psixoloji yanaşma, konsepsiyaların inkişafı və yeni ideyaların imkanlarını axtarmaqda kömək edir [13].

Tədris prosesində tələbələrdə müşahidə olunan hal odur ki, tələbə gördüyü işin nəticəsinin əhəmiyyəti ilə daha çox maraqlanaraq, bu sahəyə meyl göstərir.

Üzvi kimya kursunda tələbələrin bir qisminin bu sahəyə xüsusi maraq göstərdiyi müşahidə olunmuşdur. Laboratoriyada aparılan sintezə diqqət yetirən tələbələr sintezin nə məqsədlə aparıldığını, hansı mərhələlərdən keçəcəyini, alınan birləşmənin təxmini hansı sahədə istifadə olunacağını, sintezin hansı ilkin maddələr əsasında qoyulduğu və s. kimi onları maraqlandıran ardıcıl sualların verilməsi artıq onlarda elmi işlərə marağın yaranmasının ilkin göstəriciləri idi. Pedaqoq tərəfindən verilən sualları təmkinlə, ətraflı şəkildə cavablandırmaq, onlarda aparılan praktiki işə marağı daha da artırmaq, görülmə işlərdə bilavasitə iştirak etməyə şans vermək, tələbələrdə onların bu sahəyə meyillənməsinə psixoloji dəstəkdir. Tələbəyə inanmaq və eyni zamanda, onda özünə inam formalaşdırmaq pedaqoqun peşəkarlığından asılıdır. Həm kimyanın müəyyən sahəsinə yönləndirmək, həm də bu sahədə nailiyyətlərin əldə olunmasına yardımçı olmaq isə pedaqoqun elmi fəaliyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Təcrübə nəticələrinin bəzən arzuolunmaz istiqamətdə getməsi tələbədə ruh düşkünlüyü yaradır. Psixoloji cəhətdən hazırlıqlı pedaqoq bunun da öhdəsindən uğurla gəlir. Həmçinin təcrübə işlərinə meyl göstərən tələbə, həm də elmi cəhətdən tam hazırlıqlı olmalıdır. Gördüyü işləri nəzəri cəhətdən araşdırılmalı, məqsədyönlü sintezin nəticələrini elmi cəhətdən izah edə bilməli, onları əsaslandırılmalı, alınan birləşmələrin elmi yeniliyini ortaya qoymağı bacarmalıdır. Bu vərdislər tələbədə tədrisən formalaşır və müəyyən zamandan sonra onun kəfiyyət qədər təcrübə bacarıqlarına, elmi biliklərə yiyələndiyinin şahidi olursan. Bu bacarıqlar onlarda özünə inamı formalaşdırır. Tələbədə bacarıqları formalaşdırmaq üçün həm də onlarda gördükləri işə stimulyat yaratmaq lazımdır. Görülmə işlərin nə qədər doğru, əhəmiyyətli və cəmiyyətə yararlı olduğuna inandırmaq lazımdır. Onun əlinin və beyninin məhsulunun cəmiyyət

üçün əhəmiyyətinin olması özü də bir stimül mənbəyidir. Pedaqoqun tələbədə yaratdığı bu-günkü təcrübə və maraq sabah bir alimin, cəmiyyətə yararlı şəxsiyyətin yetişməsinə gətirib çıxarır. Elmə dərinlən yiyələnən tələbə özü də gələcəkdə savadlı kadrların yetişməsində müstəsna rol oynayacaq. Tələbə ilə işləyən müəllim aşağıdakı mühüm şərtləri yerinə yetirməlidir:

1. Tələbəyə inanmalı və onu gördüyü işin öhdəsindən mütləq gələcəyinə inandırmalıdır. Göstərilən bu psixoloji dəstək tələbəyə onun daxili potensialını üzə çıxarmağa yardımçı olacaq. Mənəvi cəhətdən ruhlandırılan tələbə məqsədinə çatmaq üçün bütün imkanlarını ortaya qoyacaq.

2. Tələbənin gördüyü işin əhəmiyyətini vurğulamalıdır. Məqsədsiz və əhəmiyyətsiz iş ruh düşkünluğunə səbəb ola bilər. Bəzən istədiyi nəticəni əldə edə bilməyən tələbə, işinin əhəmiyyətini bildikdə o, daha çox öz işi üzərində dayanır, müxtəlif variantlardan istifadə edir, bir sözlə, arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün bütün potensialını ortaya qoyur. Bu isə onda zəhmətə aludəlik, düzgün yolda inadkarlıq, elmə həvəs və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır.

3. Tələbəyə individual-psixoloji yanaşma olmalıdır. Müəllim tələbəyə praktiki bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək etməli, onu kimyəvi laboratoriyada işləmək üçün təhlükəsizlik tədbirləri ilə tanış etməli və yalnız bundan sonra işə başlanılmalıdır. Başladığı işin öhdəsindən gələcəyinə inam yarandıqda, mövcud olan psixoloji gərginlik aradan qaldırılır, irəli sürülən elmi ideyalar öz bəhrəsini verir.

4. Alınan nəticələrin analizində, onların quruluşunun təyində, həmçinin praktiki əhəmiyyətinin öyrənilməsində tələbə bilavasitə iştirak etməlidir. Əks təqdirdə tələbənin bütün praktiki fəaliyyəti yarımçıq hesab olunur. Əldə olunan nəticələrin vizual müşahidəsi nəticələrin yadda qalanlığına, onların elmi izahının daha dəqiq verilməsinə xidmət edir.

Məhz bu mərhələləri keçmiş tələbə, artıq yetkin, fərdi elmi fəaliyyətə yönləndirilə bilər.

Təcrübələr zamanı tələbələr elmi müzakirələr, təcrübə bacarıqları, bəzən şəxsi ideyalarını ortaya qoymaları onlarda "Gələcəyin alimi" cizgilərini görməyə imkan verir. Bir alimin yetişməsində universitet təhsili mühüm rol oynayır. Elmə marağın aşılması, kiçik elmi müzakirələrin aparılması, onlarda özgüvən formalaş-

dırılması və digər xüsusiyyətlərin yaranmasında yetkinlik dövrünün təhsil və tərbiyəsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Bir elmi şəxsiyyətin yetişməsi üçün bütün meyarlar vahid şəkildə olmalıdır. Tələbədə özünə inam formalaşdırılmalı, gördüyü işin məqsəd və əhəmiyyətini ona anlatmalı, o, bütün praktiki proseslərin gedişini vizual olaraq izləməli və öz nəticələrini elmi cəhətdən şərh etməli, öz elmi düşüncələrini ortaya qoymağı bacarmalıdır.

Cəmiyyətdə bu cür gənclərin yetişdirilməsi müəllimin ən ümdə vəzifəsidir. Yaxşı müəllim-tələbə münasibəti sağlam cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tələbəyə şəxsiyyət kimi yanaşmaq, onun elmi bacarıqlarına inanmaq və bu bacarıqları nümayiş etdirməsinə şərait yaratmaq, tələbəyə psixoloji dəstək olmaq və əldə olunan nəticələrdə onların da çox böyük rolunun olmasını vurğulamaq, məhz keyfiyyətli təhsildən və müəllimin pedaqoji ustalığından xəbər verir.

Elmi-tədqiqat işi tələbələrdə öz elmi bacarıqlarını ortaya qoymağa, onların individuallığını əks etdirməyə, etdikləri kəşflərin cəmiyyət və bəşəriyyət üçün önəmini təcəssüm etdirməyə, önəmli sosial kadrların yetişməsinə, həmçinin cəmiyyətdə şəxsiyyətin yetişməsinə və gələcək sivil nəslin bünövrəsinin qoyulmasına zəmin yaradır.

Tələbələrdə şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında onların elmi yaradıcılığının böyük əhəmiyyəti var. Müxtəlif elmi istiqamətlərin araşdırılması, müxtəlif biliklərə yiyələnmək istəyi, elmi axtarışlar onlarda yüksək təfəkkürün formalaşmasının əsasını qoyur. Məhz bu keyfiyyətlər tələbələrdə düşünmə qabiliyyəti, müəyyən qərarların qəbul edilməsində aktivliyin göstərilməsi, prosesin mahiyyətinə varmaq və öz fikir və mülahizələrini sərbəst şəkildə izah etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Beləliklə də, müasir mütəxəssisə labüd olan ən önəmli keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət yetişir. Dünyəvi praktika göstərmişdir ki, bu cür gənclərin say üstünlüyünə malik cəmiyyəti olan dövlət daha qüdrətli, daha sivil və sağlam bir dövlətdir.

Tələbələrdə kimyəvi biliklərin bütövləşməsində, onlarda kimya elminə həvəsin artırılmasında, kimyəvi təfəkkürün formalaşmasında, kimyəvi dilin inkişafında, təcrübə aktivliyin, həmçinin mənəvi keyfiyyətlərin artırılmasında elmi işlərin çox böyük əhəmiyyəti var. Kimyada

abstrakt fikirlərin təcrübədə öz təsdiqini tapması təhsilin inkişafının bir qoludur. Sistemə kimyəvi təcrübələrin aparılması nəinki kimyəvi biliklərə yiyələnməyi təmin edir, həmçinin tələbələrə sərbəst və aktiv vərdişlər formalaşdırır. Kimyəvi təcrübələr həm biliklərin mənimsənilməsi vasitəsi, həm əyanilik vasitəsi, həm də bir metodik üsuldur.

Problemə aktuallığı. Bizim öz peşəkar bacarıqlarını müstəqil şəkildə təkmilləşdirməyi bacaran mütəxəssislərə ehtiyacımız var. Tələbələrin kimyəvi tədqiqatlara marağının psixoloji aspektlərinin

müəyyən edilməsi kimyaçının peşəkar səriştəsinin formalaşmasında ən vacib mərhələdir.

Problemə elmi yeniliyi. Tələbəyə edilən elmi-psixoloji dəstək, göstərilən etimad və inam onda özgüvən formalaşdırır. Elmi-psixoloji cəhətdən düzgün yanaşma həm də cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət yetişməsinə gətirib çıxarır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Kimya üzrə aparılan elmi tədqiqatların, praktiki işlərin tədrisdə əhəmiyyətli təsiri vardır. Məqsəd kimya elmini tam mahiyyəti ilə öyrənməyə aşılamaq, elmi sevdirmək, onun sosial həyatda aparıcı rolunu vurğulamaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Pattnaik C., Chakradeo C. A. & Banerjee S. (2016). Methods of teaching science. M.A. Education Paper-V.
2. Chan Y. L., Norlizah C. H (2017). Students' motivation towards Science Learning and Students' Science Achievement. International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development.
3. Potvin P., Hasni A. (2014). Interest, motivation and attitude towards science and technology at K-12 levels: a systematic review of 12 years of educational research. Studies in science education.
4. (2016). Using psychology principles to motivate your students. Northcentral University. <https://www.ncu.edu/blog/using-psychology-principles-motivate-your-students#gref>
5. Lucariello J., Graham S., Nastasi B., Dwyer C., Skiba R., Plucker J., Pitoniak M., Brabeck M., DeMarie D. & Pritzker S. (2015). Top 20 principles from psychology for PreK-12 teaching and learning. American Psychological Association.
6. Johnson D. (2017). The Role of Teachers in Motivating Students to Learn. BU Journal of Graduate Studies in Education.
7. Epstein D.A (1963). Formation of chemical abilities of students. (Vols. 106-116). Questions of psychology.
8. Vaino K., Holbrook J. & Rannikmäe M. (2012). Stimulating students' intrinsic motivation for learning chemistry through the use of context-based learning modules. Chem. Educ. Res. Pract.
9. Gambari I. A., Gbodi B. E., Olakanmi E. U. & Abalaka E. N. (2016). Promoting Intrinsic and Extrinsic Motivation among Chemistry Students using Computer-Assisted Instruction. Contemporary Educational Technology.
10. Woldeamanuel M. M., G/Selassie G. (2019). Motivation and attitude towards learning chemistry. The systemic approach to teaching and learning.
11. Meydan E. (2021). Investigating Secondary School Students' Motivation for Chemistry Class in Terms of Various Variables. International Journal of Progressive Education
12. Marimuthu, T., Suresh, B. (2017). A review of the study on interest in learning chemistry in higher secondary schools. International Journal of Development Research.
13. Bazhenov R. I. (2019). Arranging Student Scientific Research as an Educational Technology: The Experience of Regional Universities of Russia. Research Article.

E-mail: gduruskari@mail.ru

Rəyçilər: kimya ü.f.əl.dok. **E.Z. Hüseynov,**
psixol.ü.f.əl.dok., dos. **Y.Ə. Vəliyev**
Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2022.

UOT 159.9

Solmaz Qüdrət qızı Həsənlı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRDƏ SOSIAL YALNIZLIQ PROBLEMİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Солмаз Гудрат ызы Гасанлы
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ОДИНОЧЕСТВА У ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ

Solmaz Kudrat Hasanlı
PhD in pedagogy, associate professor
of Azerbaijan State Pedagogical University

WAYS TO OVERCOME THE PROBLEM OF SOCIAL LONELINESS IN TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE

Xülasə. Məqalədə günümüzün əsas sosial-psixoloji problemlərindən olan yeniyetmə və gənclərdə sosial-yalnızlıq probleminin mahiyyəti açıqlanmış və geniş təhlil olunmuşdur. Məqalədə problemin əsas cəhətləri analiz edilmiş və praktik psixoloqlar üçün gərəkli tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *yeniyetmə, gənc, sosial yalnızlıq, sosial yalnızlığın səbəbləri, sosial yalnızlığın aradan qaldırılması yolları*

Резюме. В статье раскрывается и широко анализируется сущность проблемы социального одиночества у подростков и молодежи, которая является одной из основных социально-психологических проблем современности. В статье проанализированы основные аспекты проблемы и даны необходимые рекомендации для практикующих психологов.

Ключевые слова: *подросток, молодежь, социальное одиночество, причины социального одиночества, пути устранения социального одиночества*

Summary. In the article, the essence of the problem of social loneliness in teenagers and young people, which is one of the main social-psychological problems of today, is explained and extensively analyzed. The main aspects of the problem were analyzed in the article and the necessary recommendations were given for practicing psychologists.

Key words: *teenager, youth, social loneliness, causes of social loneliness, ways to eliminate social loneliness*

Günümüzdə sosial yalnızlıq sadəcə bizim deyil, bütün toplumların ən önəmli psixo-sosial problemlərindən biridir. Bu problemin yeniyetmə və gənclər arasında daha çox yayılması da məsələni daha dərin araşdırılması və həll yollarının ortaya qoyulmasını vacib edir. Yalnızlıq problemi olan insanlar güvənsizlik və bunun nəticəsində həddən artıq əsəbilik, stress kimi bir

vəziyyət yaşayırlar. Xüsusilə belə yeniyetmə və gənclərə sosial aktivlik təlimləri verilməli, onlar sosial fəaliyyətlərə yönləndirilməlidirlər. Bu məqsədlə psixoloji söhbətlərdən geniş istifadə olunmalıdır.

Boşanmış ailəyə sahib uşaqlar üzərində aparılan araşdırmalar ata, ana və uşaq arasındakı bağlılığın zədələnməsi nəticəsində uşaqların

həddən artıq stress və yalnızlıq hissi yaşadıklarını göstərir. Belə ailələrdə uşaqlar daxili, psixoloji ziddiyyətlər yaşayır və sosial münasibətlərdən özlərini uzaq tutaraq yalnızlaşırlar. Ailələr bu mövzuda da məlumatlandırılmalıdırlar. Bəzən isə valideynlər övladlarına həddən artıq qoruyucu yanaşdıqlarından, onlarda lazımi sosial bacarıqlar formalaşmaya bilər. Bu səbəblə ailənin bu mövzuda da məlumat sahibi olması lazımdır.

Yalnızlıq problemi olan yeniyyət və gənclərlə psixoloji yardım işi adətən üç istiqamətdə aparılmalıdır:

1. Yeniyyət və gənclərin ailələri ilə psixoloji maarifləndirmə işi;
2. Pedaqoji kollektivlə psixoloji yardım işi;
3. Yeniyyət və gənclərlə psixoloji yardım və korreksiya işi.

Yalnızlıq problemi yaşayan yeniyyət və gənclərə ailələrin, müəllimlərin, bu işlə əlaqədar şəxslərin yanaşma tərzində olduqca önəmlidir. Belə ki, psixoloji yardım fəaliyyəti çərçivəsində bəzi cəhətləri göz önündə tutaraq lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu fəaliyyətlər, əsasən, aşağıdakılardır:

- Valideynlər yaxınları ilə zaman keçirmələri üçün onları həvəsləndirməlidirlər;
- Kompüter və internetdən istifadəni azaltmaq məqsədilə onlar müxtəlif fəaliyyətlərə yönləndirilməlidirlər;
- Kompüter və internet oyunları yerinə dostları ilə birlikdə paylaşım içində ola biləcəkləri fəaliyyətlərə cəsarətləndirməlidirlər;
- Özünə güvən hissini qazanmaq məqsədilə müxtəlif qrup fəaliyyətlərinə qoşulmalarına dəstək olmaq lazımdır;
- Yeniyyət və gənclərin digər insanlarla tanış ola biləcəyi mühit yaratmaq lazımdır. Məsələn, sinifdə və ya hər hansı bir qrupda müxtəlif fəaliyyətlərə yönləndirilmələri, birgə fəaliyyətlərini təşkil etmək onların yalnızlığa meylinin qarşısını almağa imkan yarada bilər. Belə yeniyyət və gənclərin məktəbdə təşkil olunan müzakirə və disputlarda iştirak etmələri, onların müzakirələrdə iştirakının stimullaşdırılması xüsusi önəm daşıyır;
- Yeniyyət və gənclərin maraq dairələrinin genişləndirilməsinə imkan yaratmaq lazımdır. Onların çevrələrindəki digər insanlarla ortaqlıq maraq dairələrinin olmasını görmələri və

onlarla bu maraq dairələrinə uyğun fəaliyyətlərə qoşulması yeniyyət və gənclərdə sosial münasibət qurmağa meyli artıracaq və bu prosesi asanlaşdıracaqdır. Eyni zamanda, maraq istiqamətində müəyyən sosial fəaliyyətlərdə iştirak etmək onların həmin fəaliyyətlərdə aktivliyini təmin edəcəkdir. Bu da yeniyyət və gənclərin özlərinə inam və güvənin formalaşmasına yardım edəcəkdir;

- Yalnızlıq problemi olan yeniyyət və gənclərin öz hüquqlarını qorumaq kimi davranışa yiyələnməsi çox vacibdir. Belə ki, yeniyyət və gənclərin çoxu özünümüdafiə bacarığının olmaması səbəbindən sosial münasibətlərdən qaçırırlar. Sosial mühitdə digər insanlar tərəfindən daima əziləcəyini düşünən yeniyyət və gənc yalnızlığa meyl edir, həddən artıq stress yaşayır, depressiyaya düşür və hətta intihara belə yönəlir. Onlarda öz hüquqlarını qoruma bacarığının formalaşdırılması onların sosial münasibətlərini asanlaşdırır və eyni zamanda, emosional baxımdan böhran yaşamalarının və özlərini sosial mühitdən təcrid etmələrinin qarşısını alır;

- Psixoloqlar yeniyyət və gənclərə ünsiyyət sərhədlərini düzgün müəyyənləşdirərək sağlam sosial münasibətlər qura bilmək bacarığını aşılamalıdırlar;

- Psixoloqlar tərəfindən yeniyyət və gənclər cəmiyyətdə rəğbət duyulan insanların davranışlarını müşahidə etməyə yönləndirilməli və bu davranışlarla bağlı qeydlər aparmaları istənilməli və daha sonra bu qeydlər psixoloqla birlikdə təhlil olunmalı, bu insanların bir model olaraq nümunə götürülməsi təmin edilməlidir.

Yuxarıda sadalanan fəaliyyətlər doğru təşkil edilərsə, yeniyyət və gənclərin yalnızlıq probleminin qarşısını alaraq özünə və cəmiyyətə faydalı bir insan kimi formalaşmasına kömək etmək mümkündür. Lakin yeniyyət və gənclərdə yalnızlıq problemini təhlil edərkən psixoloqun bilməsi lazım olan bəzi cəhətlər də vardır.

Yalnızlıq hissi yaşayan yeniyyət və gənclərə psixoloji yardım göstərmək məqsədilə əvvəlcə psixoloq yeniyyət və gənclərdəki yalnızlıq hissənin xroniki, yoxsa vəziyyətə bağlı olub-olmadığını öyrənmək üçün araşdırma aparmalıdır.

Təbiidir ki, yalnızlıq problemi yeniyyət və gəncləri risk qrupuna daxil edir. Çünki sosial mühitdən özünü tamamilə təcrid edən, özünə

qapanan, yüksək səviyyədə sosial fobiyası olan yeniyetmə və gənclərin ağır depresiyalara düşməsi və nəticədə intihara yönəlməsi bu davranış xüsusiyyətlərini riskli davranış kateqoriyasına aid edir. Lakin hər yalnızlıq əlaməti də intiharla nəticələnəcək deyə bir yanaşma düzgün deyil. Təbii ki, bəzi istisnalar vardır və psixoloqlar bunları dərinlən təhlil etməlidirlər.

Mütəxəssisləri belə bir sual maraqlandırmışdır ki, intellektual potensialı yüksək olan insanların asosial olma ehtimalı hansı səviyyədədir? Çünki müşahidələr yüksək idrak potensialına sahib yeniyetmə və gənclərin sosial mühitdən özlərini təcrid etdiklərini, sosial münasibətlərdən uzaq durduqlarını göstərir.

London School of Economics professorlarından Satoşi Kanazava İngiltərədə 18-22 yaş arası 15197 gəncdən toplanan faktları təhlil edir. Bu gənclərin yaşadıkları yerdəki əhali sıxlığına, məmnuniyyət səviyyələrinə və IQ nəticələrinə görə analizi aparıldı. Bu araşdırma ortaya çıxardı ki, kiçik yaşayış yerlərində yaşayanlar daha rahat və xoşbəxtdirlər. Bu zaman ortaya digər bir sual çıxdı. Görəsən bunun gənclərin insanlararası ünsiyyətlərə daha həvəsli olması ilə bir əlaqəsi varmı?

Bu məsələnin araşdırılması kiçik yaşayış məskənlərində yaşayan gənclərin insanlarla ünsiyyətə daha çox meyilli olduğunu göstərmişdir. Bu araşdırma ilə belə bir fikir öz təsdiqini tapır ki, insanlararası münasibətlərin normal səviyyədə qurulması və ünsiyyətə meyilli olmaq gənclərin ünsiyyət tələbatını ödədiyi üçün onlar psixo-emosional baxımdan özlərini daha rahat hiss edirlər. S.Kanazava bu mərhələdə daha bir faktı üzə çıxarır. Onun araşdırma apardığı insanlar içərisində iki qrup vardı ki, bunlar istisnadır. Birinci qrup evli insanlar, ikinci qrup isə intellektual potensialı yüksək olan gənclərdir. Yəni evli və daha çox intellektual potensiala sahib olan gənclərin digər insanlarla ünsiyyəti öz-özlüyündə azalır. Amma, buna baxmayaraq, gənclər özünü xoşbəxt və rahat hiss edir.

Bəs bu iki qrup niyə istisnadır? Ailələrin sosial olaraq yalnız olmalarını anlamaq mümkündür. Bu insanlar ünsiyyət ehtiyaclarını artıq öz həyat yoldaşları ilə təmin etdiklərindən digər sosial münasibətlərə daha az ehtiyac duyurlar. Təbii ki, həyat yoldaşları ilə ünsiyyəti zəif olanların sosial mühitə yönəldikləri görülür.

İntellektual potensialı yüksək olan insanlar niyə asosial olurlar? Bunun ümumiyyətlə iki səbəbi var. Birincisi, zehni səviyyəsi yüksək olan insanlar “digər insanlarla” keçirilən zamanı hədəflərinə çatmağa mane olan, onların zamanını alan bir “maneə” olaraq görürlər. Onlar digər insanlarla daha az ünsiyyətdə olur və ünsiyyətdə olduqları insanların da hədəflərinə çatmaqda yardım edəcək insanlar olmasına diqqət edirlər. Onlar bir növ daha az ünsiyyətdən daha çox “qazanç” əldə etmək istəyirlər. Elə bu səbəbdən də böyük alim A.Eynşteyn: “Səmərəli fəaliyyətin ən böyük düşməni ziyarətlər və telefondur,” – demişdir.

İkinci səbəb, problem həll etmək bacarığı ilə bağlıdır. S.Kanazavanın Savanna nəzəriyyəsinə görə, intellektin funksiyası sosiallaşma ilə bərabər yeni adaptasiya problemlərini həll etməkdir. Yəni zehni səviyyəsi yüksək olan insanların yeni problemləri həll etmə bacarığı daha asandır. Amma zehni səviyyəsi aşağı olan insanlar problemləri həll etməkdə çətinlik çəkirlər, problemləri həll etmək üçün digər insanlara daha çox ehtiyac hiss edirlər. İntellektual səviyyəsi yüksək olan insanlar isə problemləri həll etmək üçün digər insanlardan daha az yardım istəyirlər və daha az ünsiyyətə girmə ehtiyacı hiss edirlər. Buna görə də onlar daha çox yalnızdırlar.

Öz zehni xüsusiyyətlərinə görə daha az ünsiyyət qurmağı, yalnızlığı seçən bir yeniyetmə və ya gənci sosial olması üçün sosial fəaliyyətlərə məcbur etmək onda dəyərsizlik hissi yaradır. Bu da öz növbəsində, narahatlıq mənbəyidir. Ailə, eyni zamanda, geniş sosial mühit yeniyetmə və gənci olduğu kimi qəbul etdiyi zaman o, öz fərdi psixoloji xüsusiyyətindən dolayı az ünsiyyət qurarsa da o, az ünsiyyətə baxmayaraq, özünü xoşbəxt sayır. Narahat olmaq, yeniyetmə və gənci bu səbəbdən ittiham etmək doğru deyildir. Yəni belə yeniyetmə və gəncləri həqiqətən psixososial yardıma ehtiyacı olan asosial, yalnız yeniyetmə və gənclərdən ayırmaq lazımdır.

Psixoloqun yeniyetmə və gənclərə psixoloji yardımının səmərəliliyi problemin səbəblərini düzgün müəyyən etməsindən çox asılıdır. Onlar haqqında ilkin informasiyanın toplanması zamanı psixoloq yeniyetmə və gəncin fəaliyyət və inkişafına mane olan amillərin müəyyən edilməsinə xüsusilə həssaslıq göstərməlidir. Belə səbəblər sırasında utancaqlıq və qapalılığın, ümumiyyətlə, sosial fobiyanın təsiri olduqca bö-

yükdür. Belə problemləri olan gənclər daima həyəcanlı görünür, həyatlarında baş verən dəyişikliklərə çətinliklə alışır, yeni şəraitdə və yad adamların əhatəsində həddən artıq həyəcan və qorxu hissi yaşayırlar. Bu da onlarda dərin psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Sosial fobiya yeniyyət və gənc olduğu qrupda o qədər də nəzərə çarpmır, fəal həmyaşıdlarının təsirinə asanlıqla düşür, onlardan qorxur. Bu cəhət neqativ həmyaşıl qruplarına düşən yeniyyət və gənclərdə bir çox mənfi davranış xüsusiyyətlərinin formalaşmasına, hətta zərərli vərdişlərin yaranmasına da gətirib çıxarır.

Bir çox valideynlər, eyni zamanda, ətrafdakı insanlar yanlış olaraq utancaqlığı yeniyyət və gəncin yaxşı tərbiyə olunmasının əlaməti hesab edir, onun daxili həyəcanının, qorxusunun, narahatlığının səbəblərini anlamırlar. Psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sosial fobiya yeniyyət və gəncin yalnız emosional deyil, həm də intellektual aləminin inkişafını blokada alır. Təbii olaraq belə yeniyyət və gənclərdə özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi qeyri-adekvat olur. Sosial fobiya yeniyyət və gənclər sonrakı sosial həyatlarında da, şəxsi həyatda və peşəkar fəaliyyətdə də işgüzar əlaqələr yaratmaqda çətinlik çəkir, ünsiyyətdən qaçırırlar.

Sosial fobiya yeniyyət və gənclərə daha çox avtoritar valideynlərin olduğu ailələrdə rast gəlinir. Nəticədə uşaq, yeniyyət və gənclər hər addımda müstəqil hərəkət etməkdən qorxur, onda təşəbbüskarlıq inkişafdan qalır. O, səhv edərək danlanacağından və ya cəza alacağından qorxur. Bu isə yeniyyət və gəncdə fəaliyyətdən qaçma simptomunun yaranmasına səbəb olur. Yaşlıların, sosial mühitin yeniyyət

və gəncin bacarıqsız, fərsiz və qabiliyyətsiz olması haqqındakı rəyi onda dərin sarsıntı yaradır, psixoloji müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasına mane olur.

Sosial fobiyanın simptom komplekslərinə aid edilən əlamətlərdən biri həddən artıq qorxu və utanma hissidir. Sosial fobiyanın mexanizmi ondan ibarətdir ki, yeniyyət və gənc problem və münaqişələrin yaranmasına səbəb olmaqdan ehtiyat edir, xoşagəlməz hallara qarşı gözləmə mövqeyində olur və belə situasiyalardan qaçır.

Sosial yalnızlıq, psixoloji yardım fəaliyyətlərin dəqiq və doğru olaraq həyata keçirilməsi ilə aradan qaldırılması o qədər də çətin olmayan bir problemdir. Lakin, təəssüf ki, bəzən yeniyyət və gənclərə zamanında gərəkli yardımın göstərilməməsi xoşagəlməz halların, hətta suisid hadisələrinin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Problemin aktuallığı. Günümüzdə texnologiyanın sürətli inkişafı, sosial münasibətlərin azalması yalnızlaşan insan tipinin meydana gəlməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində bir çox sosial-psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Problemin günümüzün reallığında elmi təhlili və gərəkli tövsiyələrin irəli sürülməsi məqalənin aktuallığını təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yeniyyət və gənclərdə yalnızlıq probleminin elmi baxımdan təhlili verilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bu elmi ümumiləşdirmələr əsasında problemin analiz edilməsi elmi yeniliyi müəyyən edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikir və təkliflərdən məktəb psixoloqları faydalanmaqla yeniyyət və gənclərdə yalnızlıq problemi ilə bağlı elmi məlumatlar və praktik əhəmiyyətli tövsiyələr əldə edərək günümüzdə bu problemi yaşayan insanlara gərəkli psixoloji yardım göstərmə imkanına sahib olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Cabbarova L.M. Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri psixol.ü.fəls.dok. ... dis. Bakı, 2002.
3. Demir A. Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1990.
4. Корчагина С.Г. Психология одиночества. Москва, 2008.
5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
6. Weiss, R.S. Loneliness: The experience of emotional and social isolation. Cambridge, 1973.

E-mail: solmazhasanli@hotmail.com

Rəyçi: psixol.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2022.

UOT 159.9

İlhamə Həmid qızı Sultanova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5485-7830>

TAKSONOMİYA KONSEPSİYALARININ İNKİŞAF TARİXİ

Ильхама Гамид гызы Султанова

доктор философии по психологии,

Бакинский Государственный Университет

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КОНЦЕПЦИИ ТАКСОНОМИИ

Ilhama Hamid Sultanova

PhD in Psychology, Baku State University

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF TAXONOMY

Xülasə. Məqalədə təlim məqsədləri taksonomiyasının inkişaf tarixindən bəhs edilir. Göstərilir ki, təlim məqsədlərinin taksonomiyasının yaradılması məqsədi ilə ilk dəfə Tayler cəhd etmişdi. Lakin onun axtarışları uğurlu olmamışdır. Təhsil sahəsində ilk uqurlu taksonomiya XX əsrin ortalarında psixoloq Benjamin Blum tərəfindən yaradılmışdır. 1956-cı ildə ilk taksonomiya nəşrindən sonra təhsil məqsədləri təsnif etmək üçün pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, 19-dan çox alternativ sistemlər yaradılmış və bizim zamanımızda ən azı 30 belə təhsil taksonomiya sistemi məlumdur. Bu illər ərzində nəinki idrak, həm də emosional və psixomotor sahələrdə taksonomiyalar yaradıldı. Bütün bu taksonomiyalar inkişaf yönümlü idi, ən yaxşı halda ikitərkibli (təhsil+inkişaf) taksonomiyadır. Dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycan psixoloqu Ə.Əlizadə müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan üçtərkibli taksonomiya yaratmışdı. Üçəm taksonomiyasında idraki sfera ilə yanaşı şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutan mədəniyyət taksonundan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *taksonomiya, təlim məqsədləri, konsepsiya, koqnitiv, emosional, psixomotor*

Резюме. В статье рассматривается история таксономии целей обучения, показано, что Тайлер впервые попытался создать таксономию целей обучения. Однако его поиски не увенчались успехом. Первая успешная таксономия в сфере образования была создана психологом Бенджамином Блюмом в середине 20 века. После публикации первой таксономии в 1956 г. педагогами и психологами проводились исследования по классификации образовательных целей, было создано более 19 альтернативных систем, и в наше время известно не менее 30 таких образовательных таксономических систем. С годами были созданы таксономии не только в когнитивной, но и в эмоциональной и психомоторной областях. Все эти таксономии были ориентированы на развитие, в лучшем случае двухкомпонентная (образование+развитие) таксономия. Впервые в мировой психопедагогике азербайджанский психолог А.Ализаде создал трехкомпонентную таксономию, основанную на принципах современной педагогической теории. В тройной таксономии, наряду с когнитивной сферой, использовался таксон культуры, предполагающий формирование учащегося как личности.

Ключевые слова: *таксономия, образовательные цели, концепт, когнитивный, эмоциональный, психомоторный*

Summary. The article discusses the history of the taxonomy of learning objectives. It is shown that Tyler tried for the first time to create a taxonomy of learning objectives. However, his search was not successful. The first successful taxonomy in the field of education was created by the psychologist Benjamin Blum in the middle of the 20th century. After the publication of the first taxonomy in 1956, studies were conducted by pedagogues and psychologists to classify educational goals, more than 19 alternative systems

were created, and at least 30 such educational taxonomy systems are known in our time. Over the years, taxonomies were created not only in the cognitive, but also in the emotional and psychomotor domains. All these taxonomies were development-oriented, at best a two-component (education+development) taxonomy. For the first time in world psychopedagogy, Azerbaijani psychologist A. Alizadeh created a three-component taxonomy based on the principles of modern educational theory. In the triple taxonomy, along with the cognitive sphere, the culture taxon was used, which implies the formation of the student as a personality.

Key words: *taxonomy, educational goals, concept, cognitive, emotional, psychomotor*

Ötən əsrin ortalarından etibarən dünyada təhsil sahəsinə dair elmi araşdırmalarda diqqət məktəblilərin əldə edəcəkləri təlim nəticələrinin müxtəlif növlərini aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə və ayırmağa çalışdıqları təhsil məqsədləri sistematikaların tədqiqinə yönəlmişdir. Elmi təhsil nəzəriyyələrinin və digər sahələrin inkişafı ilə şagirdlərin təhsil prosesi zamanı əldə etməli olduqları getdikcə daha aktual və müasir hədəfləri tətbiq etməyə başladıkları taksonomiyaya modelləri dəyişdi. Əvvəlcə təhsil məqsədləri üçün taksonomiyalar məktəb və universitet imtahançıların işini asanlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Onların yaranmasından uzun müddət sonra təsnifatın faydasını təhsil sisteminin digər işçiləri də gördülər. Tədrisən sistematikadan təhsil proqramlarının və standartlarının yaradıcıları, sonra isə tədqiqatçılar, məktəb rəhbərləri və nəticədə gündəlik sinif işində müəllimlər istifadə etməyə başladı.

Təlim məqsədlərinin şəbəkəsinin, sisteminin yaradılması sahəsində ilk addımı ABŞ-da Çikaqo universitetində təhsil sahəsində ekspert olmuş, qiymətləndirmə üzrə mütəxəssis, B.Blumun müəllimi Ralf Tayler atmışdı. Tayler məqsədləri konkretləşdirmək üçün iki ölçülü metod təklif etdi ki, bu üsula aşağıdakılar daxildir: 1) tələbələrin formalaşdırılmalı olduğu davranış (hərəkət) növü; 2) bu davranışın (hərəkətin) formalaşacağı fənnin məzmunu. Təlim məqsədləri iki mərhələdə müəyyən edilir: 1) bütün bölmənin məqsədləri müəyyən edilir; 2) tədris prosesinin cari fraqmentinin (dərsin, məşğələnin) məqsədləri vurğulanır. Göründüyü kimi, Tayler ilk dəfə təlim məqsədlərinin taksonomiyasının yaradılması məqsədi ilə cəhd etmişdi. Lakin onun axtarırları uğurlu olmamışdır.

Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, təhsil sahəsində ilk uqurlu taksonomiya XX əsrin ortalarında psixoloq Benjamin Blumun rəhbərliyi ilə psixoloqlar Maks Enqlexart, Edvart Furst, Uolter Xill və David Krasvoll idrak bacarıqlarını təsnif etmək üçün üsullar müəyyənləşdirib,

təhsil prosesində bütün təfəkkür səviyyələri üçün çox vacib olan fikri bacarıqlar şəbəkəsini yaradıblar. 1960-cı illərdə onun "Təlim məqsədlərinin taksonomiyası" adlı nəzəriyyəsini inkişaf etdirən iki kitabı ("İnsan xarakterinin stabilliyi və dəyişməsi", "Təlim məqsədlərinin təsnifatı") çap edilib. Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası kimi adlanan bu taksonomiya müxtəlif səviyyədə düşünmə və ya fikirləşmə bacarıqlarını əhatə edir, təlim prosesinin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Blumun taksonomiyası ən universal bir model kimi tətbiq olunmaqdadır. Bu taksonomiyalar sadəcə mürəkkəb doğru düşünmə bacarıqlarının altı səviyyədə təşkilini təmin edir. B.Blumun idraki taksonomiyasının ilkin variantında koqnitiv sahədə təlim məqsədlərinin bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə kimi altı səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Amerika mənbələrində göstərildiyi kimi, 1990-cı illərdə Lorin Anderson, Blumun tələbəsi və əməkdaşları tərəfindən B.Blumun taksonomiyası yenidən nəzərdən keçirilmiş, onun nəticələri bu və ya digər dərəcədə modifikasiya olunmuşdur. 2001-ci ildə Koqnitiv psixoloqlar qrupu, təhsil sahəsində nəzəriyyəçi tədqiqatçılar, həmçinin testləşdirmə və qiymətləndirmə üzrə mütəxəssislər "Təlim, tədris, qiymətləndirmə üçün taksonomiyalar haqqında" elmi-metodik vəsaitdə B.Blumun taksonomiyasının yeni variantını nəşr etdiriblər. Burada altı idraki bacarıq əsasında idrakda istifadə edilən biliyin müxtəlif növlərinin taksonomiyasını işləyiblər.

B.Blumun taksonomiyası dünya psixologiyasında geniş yayılmış, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində qəbul edilmişdir. Onun müxtəlif modifikasiyaları vardır. Bir çox tədqiqatçılar bu taksonomiyaya istinad etmişlər. Con Mişelis və Yesus Qarsiyanın "Uşaqlar üçün sosial təhsil" adlı pedaqoji işçilərə istiqamətverici metodik vəsaitinin XI nəşrində yazılır: "Bölmənin, ayrı-ayrı dərslərin planlaşdırılması, öyrənmə mərhələləri, sual qoyuluşu və qiymətləndirmə zamanı Blumun taksonomiyasından istifadə etmək məsləhətdir.

Murmansk Humanitar İnstitutunun əməkdaşı M.V.Laktonov “Taksonomik yanaşma tələbələrin təlim keyfiyyətinin monitorinqinin əsası kimi” məqaləsində tələbələrinin təlim nəticələrini qiymətləndirən zaman Blumun taksonomiyasına istinad edilir. Müəllif yazır: “B.Blumun təlim məqsədləri 6 kateqoriyaya ayrılır: bilik, anlama, tətbiqetmə, analiz, sintez, qiymətləndirmə.” [9]. O belə hesab edir ki, sadalanan 6 kateqoriya idraki taksonun alt komponentləridir.

Məşhur polşa pedaqoqu B.Okon B.Blumun taksonomiyalarını yüksək dəyərləndirmişdir. Müxtəlif müəlliflər (Q.Mades, P.Xorn və b.) bu kontekstdə göstərir ki, B.Blumun təlim məqsədləri ierarxiyası “çevik şaxələnmiş” təsnifatdır. Onların fikrincə, B.Blumun taksonomiyası məqsədəuyğun taksonomiyadır. Psixologiyada və pedaqogikada B.Blumun taksonomiyasının əks-sədası böyük oldu. Məşhur polşa pedaqoqu B.Okon B.Blumun taksonomiyalarını yüksək dəyərləndirmişdir. Müxtəlif müəlliflər (Q.Mades, P.Xorn və b.) bu kontekstdə göstərir ki, B.Blumun təlim məqsədləri ierarxiyası “çevik şaxələnmiş” təsnifatdır. Onların fikrincə, B.Blumun taksonomiyası məqsədəuyğun taksonomiyadır.

1956-cı ildə ilk taksonomiyaya nəşrindən sonra təhsil məqsədləri təsnif etmək üçün pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, 19-dan çox alternativ sistemlər yaradılmış və bizim zamanımızda ən azı 30 belə təhsil taksonomiyası sistemləri məlumdur. Bu illər ərzində nəinki idrak, həm də emosional və psixomotor sahələrdə taksonomiyalar yaradıldı.

1. İdrak taksonomiyaları: B.Blum, Enqlexart, Furst və Kratfol (1956), C.Gilford (1967), Mak Pur (1969), D.Xeynot (1977), Qronland (1970), Bandelverd (1975) və b.

2. Emosional sahə taksonomiyaları: D.Krasvol, B.Blum və B.Masin (1964), Vilson (1967), Qronland (1970) və b.

3. Psixomotor sahə taksonomiyaları: Simpson (1966), Deivs (1969), Beldvin (1971), Bruner (1973) və b.

R.Taylerin taksonomiyasından fərqli olaraq bu taksonomiyalar müxtəlif konseptual modellərə çöykənir, ayrı-ayrı psixoloji məktəblərin uğurlarını əks etdirir. Ümumiyyətlə, ilk yaradılan taksonomiyadan sonra onu tamamlamaq, inkişaf etdirmək və ya dəyişdirmək üçün bir çox alternativ ortaya çıxdı. Məsələn, 1981-ci ildə

Robert Stahl və Gary Mörfi bu yeni başlıqları təqdim etdilər: Hazırla, müşahidə et, al, çevir, topla, qoru, ötür, birləşdir, təşkil et və yarat. David Merrill 1994-cü ildə tələbə müvəffəqiyyətini (əzbərlə – nümunə, əzbərlə – çox yönlülük, istifadə və tapmaq) və mövzu aspektini ölçən bir yeni məzmunlu şəbəkə yaratmağa cəhd etdi. Alfred DeBlok (1972) və başqaları ikidən çox ölçülü çərçivələr inkişaf etdirmişlər və Dean Howenstein 1998-ci ildə hazırladığı sistemi hər üç sahə üçün taksonomiyaya yaratmışdır.

Ən tanınmış idrak taksonomiyaları isə bunlardır: G.Gilford (*tanıma, yadda saxlama, konvergent istifadə, divergent istifadə, qiymətləndirmə.*), V.Simonov (*ayırma, yadda saxlama, anlama, sadə bacarıq və vərdişlər*), V.Bespalko (*tanıma, tətbiq, planlaşdırma, yaradıcı yanaşma*), V.Maksimova (*tanıma, yadda saxlama, anlama, tətbiqetmə*), M.Skatkin (*anlayışın ifadəsi, anlayışı bilmə, anlayışın tətbiqi, anlayışlar sisteminin ifadəsi, anlayışlar sisteminin tətbiqi*), M. Lebedev (*bilmə, funksional savad, savad, bilik – bacarıq – vərdiş*), V.Teslenko (*bilmə, təkrar, bünövrə, dərinləşmə, yaradıcı yanaşma*), Ə.Əlizadə (*öyrənmə, inkişaf, mədəniyyət*), V.Korolyova (*reproduktiv müstəqil bərpəetmə; reproduktiv alqoritmik fəaliyyət; produktiv evrestik fəaliyyət: produktiv yaradıcı fəaliyyət*), N.Vebb (*xatırlamaq, əsas tətbiqi bacarıq – konsepsiya, strateji təfəkkür, genişləndirilmiş təfəkkür*), R. Marsano (*Üç bilik sahəsi: məlumat, zehni prosedurlar və psixomotor prosedurlar. Üç sistem: Mən sistem, metadərketmə, koqnitiv system*), D. Fink (*Mənalı öyrənmənin altı tipi: əsas bilik, tətbiq, integrasiya, insan ölçüsü, özünü-nüvü və başqalarını araşdırmaq, inkişaf problemi*), Con Biggs və Kevin Collis-SOLO taksonomiyası (*strukturdan əvvəl, qeyri-struktur, çox strukturlu, əlaqəli, genişlənmiş mücərrəd*) və s.

Təhsil proqramlarında nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri şagirdlərdə dəyərləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu məsələlərin həllində **emosional taksonomiyalar** mühüm rol oynayır. Şagirdlərin hiss, yanaşma, dəyər və emosiyalarının inkişafının təşkilində emosional taksonomiyalar böyük əhəmiyyətə malikdir. Emosional taksonomiyalar bəzi ədəbiyyatlar da affektiv taksonomiyalar kimi də ifadə edilib. D.Kratvol, B.Blum və B.Masin (1964), Vilson (1967), Qronland (1970) və b. emosional takso-

nomiyanın yaradıcıları hesab edilir. Emosional taksonomiyalar mərhələlər üzrə yüksəldikcə digər taksonomiyalarla integrasiya edir, çünki dəyərlər davranış əsasında müəyyən edilir.

Pedaqoji psixologiya tarixində XX əsrin 50-70-ci illərindən etibarən yaradılan taksonomiyalar içərisində **psixomotor sahələrdə taksonomiyalar** da xüsusi yer tutur. Simpson (1966), Deivs (1969), Beldvin (1971), Bruner (1973) və b. bu sahədə ilk tədqiqatçılar hesab edilir. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda psixomotor termini qeyri-iradi termin kimi işlədilir. Hərəkəti məqsədlər – hərəkəti bacarıqların, fiziki dözümlülüyün inkişafı ilə əlaqədardır. Psixomotor sahədə bir sıra taksonomiyalar mövcuddur. A. Harpporunun, E. Simpsonun, Ken Tomasın taksonomiyası, K. Murun “Sistemləşdirdiyi psixomotor” taksonomiyası və s. K. Murun bu sahədə araşdırması ilə tanış olaq. O psixomotor taksonomiyaları 3 mərhələyə ayırır: təqlid (imitasiya), idarə (manipulyasiya) və dəqiq icra.

1972-ci ildə Anita Happou xüsusi fiziki tələbatı və qabiliyyəti olan uşaqlar üçün 6 səviyyədən ibarət taksonomiya yaratmışdı. Bu səviyyələr aşağıdakılardır. Reflektor hərəkətlər, əsas fundamental hərəkətlər, perseptiv, fiziki məşğələlər, təcrübəli, ixtisaslı hərəkətlər, məntiqi əlaqələr.

1969-cu ildə Elizabet Simson da psixomotor taksonomiyanın 6 səviyyəsini müəyyən etmişdir: qavrama, hazırolma, mexanizm, mürəkkəb hərəkətlərin avtomatlaşması, hərəkəti aktivliyin təkmilləşməsi.

Yuxarıda sadalanan taksonomiya konsepsiyalarına diqqət etsək görürük ki, onlar əsasən ikitərkiibli. Təlim və inkişaf taksonlarından ibarətdir. Bunların içərisində yalnız Ə.Əlizadənin üçəm taksonomiyasında koqnitiv sfera ilə yanaşı şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutan mədəniyyət taksonundan istifadə edilmişdir. [2] Aparadığımız təhlillər göstərir ki, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər türkdilli tədqiqatçılar da (Z.Kablan, T.Baran, Ö.Hazer, B.Tugrul, E.Yeşilyurt, Y.Eser, H.Şəkar, Yiğit N, Alev N. Devecioğlu, Y. Doc. Dr. Ə Ziya Tum və s.) öz araşdırmalarında bu və ya digər aspektdə təlim məqsədlərini tədqiq etmiş, əsasən də Bloom taksonomiyasına istinad etmişlər. Nəinki türkdilli tədqiqatçılar arasında, ümumiyyətlə dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə olaraq müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsipinə

istinad edərək üçtərkiibli taksonomiyanın yaradıcısı Azərbaycan psixoloqu, professor Əbdül Əlizadə olmuşdur. Ə.Əlizadənin üçtərkiibli taksonomiyası üç bölmədən ibarətdir. Əsas taksonomik kateqoriyalar birinci bölmədə təhsil, ikinci bölmədə inkişafetdirici, üçüncü bölmədə tərbiyəedici təlim məqsədlərinə görə təsnif olunmuşdur. Ə. Əlizadə məktəbinin yetirməsi olaraq, əvəzedilməz psixoloqla həmmüəllif olduğum “Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008” adlı kitabda üçtərkiibli taksonomiya təkmilləşdirilmiş, özünün, təkcə psixopedaqoji paradigmaları ilə deyil, həm də ilk növbədə, fəlsəfi psixoloji paradigmaları ilə fərqlənən II (sonuncu) variant 2008-ci ildə formalaşmışdı. II variantda triologiyanın nominasiyaları belədir: “Öyrənmə – İnkişaf – Mədəniyyət”. Bu triologiyada “öyrənmə” “təhsil”in mahiyyətə ekvivalenti kimi açıqlanır. “Mədəniyyət” konsepsiyası isə istər Azərbaycan psixologiyasında, istərsə də Azərbaycan pedaqogikasında problemin yeni transformasiyasıdır. Mədəniyyət tərbiyənin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Təlim prosesində şagirdlər sadəcə öyrənmir, onlar öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Həmin prosesin son nəticəsində mədəniyyətə (hissi, ünsiyyət, kommunikativ, əxlaqi, iradi, milli-mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşır.

Araşdırmalar göstərir ki, psixopedaqogikada da təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədqiqat obyektini kimi müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmış, koqnitiv proseslərin, emosional və psixomotor sahənin inkişafını, intellektin strukturunu əks etdirən konseptual modellər yaradılmışdır. Lakin bu taksonomiya konsepsiyaları içərisində “Üçtərkiibli taksonomiya” öz orijinallığı ilə seçilir.

Problemin aktuallığı. Taksonomiya konsepsiyalarının tarixindən araşdırmalar aparmaq aktuallığı ilə seçilir, koqnitiv, affektiv və psixomotor taksonomiyalarla tanış olmağa şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Taksonomiya konsepsiyaları sistemli və müqayisəli təhlil olunur və dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycanda yaradılan üçtərkiibli Ə.Əlizadə taksonomiyasının mahiyyəti açıqlanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlar, magistrələr və orta məktəb müəllimləri üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 172 s.
2. Sultanova İ.H. Əbdül Əlizadənin üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası, – Şamaxı, – 2021, – 90 səh. center.fio.ru/vio/vio_12/resource/Print/art_1_13_2.htm – 14k
3. Bloom, Benjamin. Ed., Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain. New York: David McKay Co., – 1956
4. Финк, L.D. Создание значительного опыта обучения: комплексный подход к разработке курсов колледжа (пересмотренное и обновленное издание). Сан-Франциско: Джосси-Басс.
5. Двухмерная» конкретизация целей <https://lektsii.com/2-32595.html>
6. Bloom's Taxonomy <http://www.counuvic.ca/learn/program/hndouts/>
7. Eman Ghanem Nayef 1. Nik Rosila Nik Yaacob and Hairul Nizam Ismail Taxonomies of Educational Objective Domain. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences September 2013, Vol. 3, No.
8. Francis, E. What exactly is depth of knowledge. Retrieved from <http://edge.ascd.org/blogpost/what-exactly-is-depth-of-knowledge-hint-its-not->
9. www.Webmaster@mst.edu.ru

E-mail: ilhama.sultanova@mail.ru
Rəyçi: *psix.elm.dok.*, dos. **E.B. Bəylərov**
Redaksiyaya daxil olub: 14.10.2022.

UOT 159.9

Yeganə Baxış qızı Əskərova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

AİLƏDAXİLİ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ ONUN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Егяна Бахыш ызы Аскерова

доктор философии по психологии, старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВНУТРИСЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ И ИХ МЕСТО В ПЕДАГОГИЧЕСКО- ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Yegana Bakhish Askarova

doctor of philosophy in psychology

head teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

INTRA-FAMILY CONFLICTS AND ITS PLACEMENT IN PEDAGOGICAL- PSYCHOLOGICAL LITERATURE

Xülasə. Məqalədə qeyd olunur ki, ailə münaqişələrinin baş verməməsi üçün əsas şərt ailə üzvlərinin bir-birini anlaması, qarşılıqlı hörmətin olması, çətin məqamlarda bir-birinə güzəştə getməyi bacarmasıdır. Müşahidələr göstərir ki, hazırda ailədə baş verən münaqişələrin böyük əksəriyyətinin kökündə bu problem dayanır. Tərəflər bir-birini dinləmir, ən xırda səhv olduqda belə güzəştə getmir, biri digərinə lazımsız qadağalar qoyur. Belə ki, qarşılıqlı anlama, hörmət, güzəştə ailə sistemi normal səviyyədə inkişaf edə bilməz. Münaqişə subyektlərindən asılı olaraq ailə münaqişələrinin aradan qaldırma yolları da müxtəlifdir və ədəbiyyatlarda konkret hər bir situasiya üçün ayrıca məsləhətlər vardır. Ümumi olaraq ailə münaqişələrinin həll edilməsinin əsas yolları bunlardır: ailə münasibətlərinin əsasları, ailədə olan psixoloji-pedaqoji mədəniyyət üzrə biliklərin formalaşması; ailə qanun və qaydalarının, ailə ənənələrinin, davranış mədəniyyətinin formalaşması və s.

Açar sözlər: *ailə, tərbiyə, ər-arvad, qarşılıqlı münasibət. məsuliyyət, liderlik, vəzifə bölgüsü, münaqişə*

Резюме. В статье отмечается, что главным условием предотвращения возникновения семейных конфликтов является понимание членами семьи друг друга, взаимное уважение, способность идти на компромисс друг с другом в трудных ситуациях. Наблюдения показывают, что эта проблема лежит в основе большинства конфликтов, происходящих в семье. Стороны не слушают друг друга, не идут на компромисс даже при малейшей ошибке, один накладывает на другую ненужные ограничения. Таким образом, семейная система не может развиваться на нормальном уровне без взаимопонимания, уважения и компромисса. Существуют разные способы разрешения семейных конфликтов в зависимости от субъектов конфликта, и в литературе для каждой конкретной ситуации приведены отдельные советы. В целом основными способами решения семейных конфликтов являются: формирование знаний об основах семейных отношений, психолого-педагогической культуры в семье, формирование семейных законов и правил, семейных традиций, культуры поведения и др.

Ключевые слова: *семья, воспитание, супруг, взаимоотношения. ответственность, лидерство, разделение обязанностей, конфликт*

Summary. It is mentioned in the article that the main condition for family conflicts to not occur is that family members understand each other, have mutual respect, and are able to compromise with each other in difficult situations. Observations show that this problem is at the root of most of the conflicts occurring in

the family. The parties do not listen to each other, do not compromise even in case of the slightest mistake, one imposes unnecessary restrictions on the other. Thus, the family system cannot develop at a normal level without mutual understanding, respect, and compromise. There are different ways to resolve family conflicts depending on the subjects of the conflict, and there are separate tips for each specific situation in the literature. In general, the main ways of solving family conflicts are: formation of knowledge on the basics of family relations, psychological and pedagogical culture in the family; formation of family laws and rules, family traditions, behavioral culture, etc.

Key words: family, education, spouse, mutual relationship, responsibility, leadership, division of duties, conflict

Ailə ər-arvadlıq-valideynlik-qohumluq əlaqələrinə əsaslanan, əhali artımını, ailə ənənələrini, varisliyini, uşaqların sosiallaşması və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən insan toplumudur. Rus psixoloqu A.Q.Xarçiyevin sözləri ilə desək, “ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur” (7, s. 12).

Hər bir cəmiyyətin mədəniyyəti əyani olaraq ailədə əks olunur. Həmçinin sosial-mədəni fenomen kimi ailə də bütün bəşər mədəniyyəti, sivilisasiyanın, cəmiyyətin ictimai-tarixi və mənəvi təcrübəsini özünü əks etdirir.

Ailə və nikah məsələləri bəşəriyyətin yarandığı ilk dövrlərdən etibarən insanları dərinləndirən düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Ailənin təbiəti və mahiyyəti ilə bağlı dünya mütəfəkkirləri müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli mövqedə olmuşlar. Burada ilk təşəbbüskarlardan biri antik dünyanın böyük filosofu Platon (e.a. 427-347) olmuşdur. Platon “İdeal dövlət” əsərində cəmiyyətin birliyinə nail olmaq üçün qadınların, uşaqların və mülkiyyətin ümumi olması ideyasını irəli sürmüşdür. O, patriarxal ailəni “dəyişməz, ilkin ictimai özək” hesab edirdi. Platon ailələrin birləşməsi nəticəsində dövlətin meydana gəldiyini bildirirdi. Evlənməkdən imtina etməyi cinayət hesab edirdi və qeyd edirdi ki, 30-35 yaş aralığında olan hər kəs evlənməlidir. Hətta qədim Yunanıstanda bu yaş dövrünü keçən və subay olan hər kəs subaylığa görə vergi verməli idi (1, s. 8-9).

Aristotel kişilərə 37 yaş, qadınlara isə 18 yaşa kimi uşaq sahibi olmağı qadağan etməyi təklif edirdi. O, hesab edirdi ki, əhalinin sayı nə qədər az olarsa, cəmiyyətdə harmonik münasibətlər bir o qədər çox olar. Aristotelə görə ər və arvad münasibəti ağanın nökrə münasibəti ki-

mi olmalıdır. Ailədə kişini qadından daha üstün tutan Aristotelə görə qadın uşağa bədən, kişi isə ruh verir. Qadın tabe olur, kişi isə idarə edir.

Tomas Mor (1478-1535) ideal dövlət ideyasını “Qızıl kitab” əsərində irəli sürmüşdür. Bu dövldə kişi və qadınlar ictimai və sosial sferada birlikdə iştirak edirlər, məşğuliyyətləri fərqlənmir. Ailələr məhəbbət əsasında deyil, valideynlərin seçimi ilə qurulur. O, hesab edirdi ki, bununla bir çox problemlərin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Tomazo Kompanello (1568-1639) ideal bir şəhəri özünün “Günəş şəhəri” əsərində təsvir etmişdir. Bu şəhərdə kişi və qadınlar hər ikisi təhsil alır, hətta qadınlar hərbi təlimləri də öyrənirlər. Kişi və qadınların məşğuluyatları fərqlidir, kişilər ağır fiziki işlə məşğul olur, qadınlar isə uşaq doğur, onlara qulluq edir. Bu utopik şəhərdə isə ailə anlayışı yoxdur (2, s. 15).

Fransız maarifçisi və mütəfəkkiri J.J. Russo (1712-1778) “İctimai müqavilə haqqında və ya siyasi hüququn prinsipləri” adlı əsərində ailənin bütün cəmiyyətlərdə ən qədim, yeganə və təbii bir şey olduğunu qeyd edirdi (1, s. 10). J.J. Russo bildirirdi ki, ailə mütləq sevgi əsasında qurulmalıdır və həyat yoldaşı seçməkdə qadınla kişi bərabər hüquqlara malikdirlər (2, s. 16).

Antik orta əsrlərin və yeni dövrün filosofları bütün ictimai münasibətlərin ailə münasibətləri əsasında meydana gəldiyi fikrini irəli sürmüşlər. Monoqamiyanı ailənin başlangıcı kimi qəbul etmişlər.

Ailənin sosial-psixoloji sistem kimi tədqiqi bir neçə mərhələyə ayrılır: Birinci mərhələ – Antik dövrdən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövr. Bu mərhələni Q. Kriatensen “sosial darvinizm mərhələsi” adlandırmışdır. Burada ailənin əsas forması monoqam ailə hesab olunur. Ailə cəmiyyətin kiçik nümunəsi, cəmiyyət isə genişlənməkdə olan ailə kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu mərhələdə ailə haqqında sırf nəzəri konsepsiyalar üstünlük təşkil edirdi.

İkinci mərhələ – XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə artıq ailə aktiv surətdə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu mərhələdə çöl tədqiqatları və ibtidai cəmiyyətlər üzərində aparılmış müşahidələrdən əldə edilmiş geniş empirik materiallar və onların müqayisəli təhlili aparılırdı.

Üçüncü mərhələ – XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ortalarına qədər olan dövr. Krestensen bu dövrü “spontan elmi mərhələ” adlandırmışdır. Bu dövrdə ailə, nigah münasibətləri, forma və tipləri barədə empirik faktlar toplanmış və mütəxəssislər bütün söylətinə ailə münəqişələrinin həlli yollarını tapmaq üzərində cəmləmişlər.

Dördüncü dövr – XX əsrin ortalarında bu günə qədər olan dövr. Krestensen bu dövrü “mənlilik şüuru mərhələsi” adlandırmışdır. Bu dövr üçün ailə psixologiyası, sosiologiyası nəzəriyyəsinin yaradılması və empirik tədqiqatların aparılması səciyyəvidir.

Ailə münəqişələri, valideyn-övlad münəqişələri haqqında fikir irəli sürən məşhur psixoloqlardan biri Zigmund Freyding psixoanaliz nəzəriyyəsinə görə, kiçik yaşlarında oğlanlarda Edip, qızlarda Elektra kompleksi özünü göstərir. Bu terminlər yunan mifologiyasından götürülmüşdür. Nəzəriyyəyə görə, uşaqlar iki yaşından başlayaraq aks cinsdən olan valideynlərinə qarşı sevgi, ehtiras hiss edir. Bu zaman uşağın psixologiyasında “Edip çarının faciəsi” başlayır. Rəvayətə görə Edip atasını öldürmüş və anası ilə evlənmişdir. Bu faciəni Freyding Edip kompleksi adlandırmışdır. Yunan ilahəsi Elektra isə qardaşı Orestini atasını öldürməyə sövq edərək atasının qisasını almışdır. Yəni Freyding hesab edirdi ki, oğlan uşağı öz anasına, qız uşağı isə öz atasına qarşı şüuraltı formada sevgi hiss edir və o, digər valideynə düşmən gözü ilə baxır.

Keçmiş SSRİ-də 1960-cı illərin ortalarından etibarən ailənin geniş şəkildə öyrənilməsinə başlanmışdır. Ailədə liderlik, vəzifə bölgüsü, işləyən qadınların peşə və ailə rollarının uyğunlaşdırılması kimi məsələlər tədqiq olunurdu. 1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ər və arvadın emosional münasibətlərinə, vəzifə bölgüsünə, ailədaxili münəqişələrə, gənc ailələrə, uğursuz ailələrdə uşaqların tərbiyəsi və nigah-qədərki davranış məsələlərinə daha çox diqqət yetirildi. Bu məsələlərlə bağlı İ.V. Dubrovina, İ.V. Qrebennikov, S.V. Kovalyev, İ.S. Kon,

V.İ. Smirnov və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ailə problemləri sosial-psixoloji elmi tədqiqatların ayrıca müstəqil bir sahəsi kimi fərqləndirilmişdir. Buna səbəb həmin dövrdə sosial-humanitar biliklərin meydana gəlməsi idi.

Sosioloji tədqiqatlarda XIX əsrin ortalarından etibarən ailə dəyişikliyi və inkişafı məsələləri daha da aktuallaşdı. F. Engels iqtisadi inkişafın ailə transformasiyasına təsirini tədqiq etmiş, fransız sosioloq F. Le-Ple isə əksinə, ailənin cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərə təsirini araşdırmışdır. Ailə problemlərinin tədqiqatçılarından olan İ.V. Dubrovina gənclərin ailə həyatına hazırlığının metodologiyasını müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, gənclərin ailə həyatına hazırlığı onların mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Rus psixoloqu V.E. Çudnovski şəxsiyyətin kompleks keyfiyyətlərini tədqiq etmiş, xoşbəxt nigah üçün ətrafdakı insanları anlamaq, qarşı tərəfin maraq, zövq və adətlərinə hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətləri vacib hesab edirdi. Rus sosioloqu V.A. Sisenko məşhur tədqiqatçılarından biri kimi ailə psixologiyası elminə “nigaha qabillik” anlayışını daxil etmişdir. O, burada bir sıra komponentləri də müəyyənləşdirmişdir. Buraya əməkdaşlıq, cütlüklərin bir-birinə qayğı göstərməsi, xeyirxahlığı, tərəfdaşın emosional aləminə, onun yaşantısına, kədərləri və uğursuzluğuna şərik olmaq, ünsiyyət qabiliyyəti, yaxşı əlaqələrdən uzaq olmaq və s. aiddir (6, s. 10).

Azərbaycanda ailə problemlərinin pedaqoji və sosial-psixoloji baxımdan araşdırılması sahəsində XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Mövzu ilə bağlı Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, R.İ. Əliyev, Ə.M. Məmmədov, O.O. İsmayılov, Z.B. Göyüşov, A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə, H.İ. Quliyev, L. Əliyeva, İ.Ə. Mirzəyev, Ş.F. Şabanov və başqaları tədqiqatlarında bir sıra aktual məsələlərə toxunmuşlar (5, s. 69).

Ailə münəqişələrini araşdıran müəlliflərin bir qismi (Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov və b.) ailə münəqişələrinin səbəblərini ailə üzvlərindən birinin və ya hər ikisinin ailə funksiyalarını yerinə yetirməməsində görür. Müəlliflər müəyyən etdikləri ailə funksiyalarına uyğun olaraq ailə münəqişələrinin dörd əsas motivini müəyyən et-

mişlər: reproduktiv (nəsilartırma), maddi təsərrüfat, tərbiyəvi və təsiredici.

Respublikamızda bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda ailələrdə münacişələrin psixoloji tərəfinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov, K.M. Şiriyeva və başqaları ailə münacişələrinin səbəblərinə aşağıdakıları aid etmişlər:

1. Mövcud olan məişət problemləri;
2. Ər və arvad arasında rol və vəzifələrin düzgün bölüşdürülməməsi;
3. Ər-arvad arasında intim münasibətdə olan problemlər;
4. Ərlə arvadın valideynləri və qohumları ilə münasibətdə olan problemlər.

Prof. Ə.S. Bayramov tərəfindən aparılan tədqiqatlarda gənc ailələrdə münacişələrin yaranmasının tipik səbəblərindən biri kimi gənc oğlanların ailə həyatına lazımınca hazırlanmaları göstərilir. Ə.S. Bayramova görə, nikaha ailədə, əsasən, qızları hazırlayırlar, oğlanlar isə praktik olaraq ailə həyatına hazırlanmırlar. Yəni bu istiqamətdə qız və oğlana fərqli yanaşmalar mövcuddur. Müvafiq hazırlığa malik olmadıqları üçün belə oğlanlar öz ailəsini müstəqil idarə edə bilmir və bu da ailə daxilində problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Valideyn və övlad arasındakı münasibətlərin əlverişli olması ailədə normal psixoloji iqlimin yaradılmasından asılıdır. Professorlar Ə. Əlizadə və A.N. Abbasov qeyd edirlər ki, məhz bu psixoloji iqlim ərlə arvadın, valideynlə uşaqların qarşılıqlı münasibəti ilə xarakterizə olunur (4, s. 44). Ailədaxili münacişələr barədə Ramiz Əliyev öz kitabında yazmışdır ki, anası ilə birlikdə yaşayan bir qadın, psixoloqa müraciət edir və ondan kömək istəyir. 30 yaşı olan bu qadın anası ilə birlikdə yaşayır. Qoca anası ondan asılıdır və o, vaxtaşırı qayıışı götürüb anasını döyür, sonra isə ağlayır. Əməlinin düzgün olmadığını bilir, lakin özünü bu işdən çəkəndirə bilmir. Deyir ki, anası da uşaq vaxtı onu günahsız yerə qayıışla döyüb, ona görə də bütün bunları istəsə də unuda bilmir (3, s. 3). Bu misaldan da görüldüyü kimi, valideyn-övlad münasibətləri birbaşa olaraq uşaq psixologiyasına təsir edir və bu təsir uzun müddət insanların davranışında, sosial münasibətlərində özünü göstərir.

Münacişənin uşaqların davranışına təsiri barədə danışıarkən Albert Bandura və onun tə-

rəfdaşları olan Dortel Ross və Şeyrol Ros tərəfindən 1961-ci ildə keçirilən “Bobo Doll” təcrübəsi haqqında da məlumat vermək istəyirdim. Bu təcrübə vasitəsi ilə sosial davranışı öyrənməyə müşahidə və imitasiyanın, yəni təqlidin təsirini araşdırmaq idi. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə aqressivlik və zorakı davranışlar müşahidə və təqlid yolu ilə qazanılır. Bu psixoloji təcrübə də məhz bu davranış modellərini öyrənməyə yönəlmişdir. Burada önəmli məqam davranış modellərinin insanda hansı təsir effektini yaratdığını öyrənmək idi. 1961-ci ildə keçirilən bu təcrübəyə 72 uşaq cəlb olunmuş, bunların 36-sı oğlan, 36-sı isə qız uşaqları idi. Bu uşaqların hər biri Stanford Universitetində tərbiyə olunurdular. Tədqiqata cəlb olunan uşaqlarda yaş həddi 3-6 yaş arası idi. Təcrübədən əvvəl uşaqlar müşahidə edildi və davranışlarındakı aqressivlik 5 bal üzərindən dəyərləndirildi. Və uşaqlar 3 qrupa bölündü. Birinci qrupa aqressiv modellər, ikinci qrupa aqressiv olmayan modellər göstərildi, kontrol qrupu olan üçüncü qrupa isə model verilmədi. Tədqiqatda Bobo adlı partlamayan, plastikdən hazırlanmış modeldən istifadə edilmişdir. Modelə qarşı bir sıra zorakı davranışlar göstərilmişdir: çomaqla oynamağın başına vurulur, yerə atılır, yumruqlanır, təpiklə otağın bir tərəfindən digər tərəfinə atılır və s. Bütün bunlar uşaqlara göstərilir və sonra onlara Bobo ilə oynamağa icazə verilir. Nəticədə müşahidə edirlər ki, bu uşaqlar da eyni hərəkətləri Bobo üzərində edirlər. Təqlid etməklə yanaşı onlarda yeni aqressiv davranış formaları da yaranmışdır.

Bu tədqiqatdan da aydın şəkildə görürük ki, ailədə tez-tez münacişələr olarsa və bütün bunlar uşaqların gözü qarşısında baş verərsə onlar da münacişəyə meyilli olub, aqressiv davranışlar sərgiləyəcəklər (8). Uşaqlar ailə münacişələrinə daha həssaslıqla yanaşır və onlarda müxtəlif böhran halətləri yaranır. Bu münacişələr uşaqların gələcək həyatı üçün daha ağır nəticələr verə bilər. Bütün ailə üzvləri, yaxın qohumlar və dostlar, son nəticə olaraq isə cəmiyyət bu münacişədən ziyan çəkir.

Göründüyü kimi, ailədaxili münacişələr pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda daim aktual bir problem kimi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ailədaxili münacişələrin uşaqlara təsiri ilə bağlı da müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da,

bu problem hələ də geniş tədqiq olunmayıb, ona görə də bu mövzunun daha çox öyrənilib, araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Problemin aktuallığı. Bəşər cəmiyyətinin böyük sosial kəşflərindən biri olan ailə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanan mənəvi-psixoloji və sosial birliyin spesifik formasıdır. Sosial sistem kimi ailənin sabitliyi onun daxili psixoloji iqlimindən, mənəvi dəyərlərindən asılıdır. Ailədaxili münəqışələr və onun pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu kimi vacib bir mövzuya həsr olunması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə ailənin mahiyyəti və təbiəti ilə bağlı qədim dövrdən indiyədək, daha dəqiq desək, antik dövrdən müasir günümüzədək müxtəlif mütəfəkkirlərin fikirləri diqqətə çatdırılır, ailə sosial-psixoloji sistem kimi nəzərdən keçirilərək ayrı-ayrı mərhələlərinin səciyyəvi cəhətləri göstərilir və bu istiqamətdə aparılmış müxtəlif tədqiqatların nəticələri təhlil olunur.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar yararlanırlar.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası: Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015, 424 s.
2. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, 288 s.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
4. Əliyeva N.R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2018, 134 s.
5. Kamalova A.Q. Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin dinamikası: Psixol. ü. fəls. dok. ... dis. Bakı, 2014, 133 s.
6. Кобалев С.В. Психология современной семьи. М.: Просвещение, 1988, 208 с.
7. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. М.: Статистика, 1978, 223 с.

E-mail: y. askerova@inbox.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəl.dok., dos. M.S. Əliyev*
psixol.ü.fəl.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2022

UOT 159.9

Şəfa Eyvaz qızı Kazımova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi
ORCID: 0000-0002-8930-3141

UŞAQLARDA SİNİR SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİ VƏ ONUN PEDAQOJİ PROSESƏ TƏSİRİ

Шафа Эйваз гызы Казымова

*преподаватель кафедры Специального образования
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ЗАБОЛЕВАНИЯ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ У ДЕТЕЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Shafa Eyvaz Kazimova

*teacher of the Special education department at
Azerbaijan State Pedagogical University*

DISEASES OF THE NERVOUS SYSTEM IN CHILDREN AND ITS EFFECT ON THE PEDAGOGICAL PROCESS

Xülasə. Məqalə uşaqlarda sinir sisteminin sıx yayılmış xəstəlikləri və onun pedaqoji prosesə təsiri haqqındadır. Sinir sistemi xəstəlikləri müasir dövrdə sıx yayılmış problem kimi bizi narahat edir. Mərkəzi və periferik sinir sistemində baş verən müxtəlif xəstəliklər həm uşağın gündəlik həyat ritmini pozur, həm də pedaqoji prosesə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlarda rastlaşdığımız Autizm, diqqət defisiti və hiperaktivlik sindromu, epileptik tutmalar, Turet sindromu, dağınıq skleroz kimi sinir sistemi xəstəlikləri təhsilə olduqca mənfi təsir göstərir. Bu xəstəliklərlə əlaqədar uşaqlarda əqli gerilik, psixi inkişaf ləngiməsi, nitq ləngliyi, psixomotor inkişaf ləngliyi və emosional-iradi sfera problemləri aşkarlanır.

Açar sözlər: *uşaq, xəstəlik, təhsil, çətinlik, pedaqoji proses, sinir sistemi, mərkəzi sinir sistemi, periferik sinir sistemi*

Резюме. В статье речь идет о распространенных заболеваниях нервной системы у детей и их влиянии на учебный процесс. Заболевания нервной системы волнуют нас как широко распространенная проблема современности. Различные заболевания, возникающие в центральной и периферической нервной системе, нарушают суточный ритм жизни ребенка и негативно сказываются на учебном процессе. Заболевания нервной системы, такие как аутизм, синдром дефицита внимания и гиперактивности, эпилептические припадки, синдром Туретта, рассеянный склероз, с которыми мы сталкиваемся, особенно у детей раннего возраста, очень негативно сказываются на обучении. У детей с этими заболеваниями выявляют умственную отсталость, задержку психического развития, задержку речи, задержку психомоторного развития и нарушения эмоционально-волевой сферы.

Ключевые слова: *ребенок, заболевание, воспитание, трудность, педагогический процесс, нервная система, центральная нервная система, периферическая нервная система*

Summary. The article is about common diseases of the nervous system in children and its impact on the educational process. Nervous system diseases concern us as a widespread problem in modern times. Various diseases occurring in the central and peripheral nervous system disturb the daily rhythm of the child's life and have a negative impact on the educational process. Nervous system diseases such as Autism, attention deficit and hyperactivity syndrome, epileptic seizures, Tourette's syndrome, and multiple sclerosis, which we encounter especially in young children, have a very negative effect on education. Mental retardation, retardation of mental

development, retardation of speech, retardation of psychomotor development and emotional-volitional sphere problems are detected in children with these diseases.

Key words: *child, disease, education, difficulty, pedagogical process, nervous system, central nervous system, peripheral nervous system*

İnsanın sağlamlığının təmin olunması bu gün həyatın bütün sferaları kimi təhsil sisteminə də ən mühüm mənfi və müsbət təsiri ilə seçilən amillərdəndir. Xüsusilə son dövrlərdə təhsil alanların sağlamlıq vəziyyətinin qorunması və artıq baş vermiş hər hansı bir kənaraçıxma zəminində təhsilin təmin olunması ilə əlaqədar həyəcən təbili çalınmaqdadır. Təhsilin inklüzivləşməsi və inklüzivləşmə ideyasının əsas məzmun xəttini əhatə edən bütün uşaqların təhsilə qoşulması bu gün pedaqoqları ən çox narahat edən və sıx şəkildə tədqiqata cəlb olunan məsələdir.

Təhsilalanların sağlamlıq vəziyyətinin təhlilində biz çoxsaylı pozulmalarla rastlaşırıq. Təbii ki, bir kiçik məqalə çərçivəsində bütün kənaraçıxmaların tədqiq olunması mümkün deyil. Hətta toxunulan problem özü də tam tədqiq olunma imkanlarından kənardır. Lakin biz bu məqalədə pedaqoji prosesin gedişatına mənfi təsiri ilə seçilən və təhsilalanlarda intellektual geriliyin artması ilə nəticələnən sinir sistemi xəstəliklərinin bəzilərinə toxunmaq istəyirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinir sistemi bədənin bütün həyatı funksiyalarını dəstəkləyən, bədənin fəaliyyətini tənzimləyən və sistemlərarası əlaqələndirən mürəkkəb bir sistemdir. Burada əsas rol oynayan sinir hüceyrələri – neyronlar: dendritlərdən, akson, ranvier buğumcuğu, telodendrit şaxələri, Şvann qışası, Hüceyrə cismi və nüvədən ibarətdir. Neyronlar, neyron hissəcikləri və bədənin bütün sinir sistemi arasındakı əlaqə isə sinapslar vasitəsilə qurulur. Bədənin vahid sistem halında fəaliyyətini təmin edən bu funksional sistemdə hər hansı bir pozulma müxtəlif xarakterli xəstəliklərə və əqli gerilik də daxil olmaqla, bir çox pozulmalara gətirib çıxarır (3).

Sinir sistemi mərkəzi və periferik olmaqla, 2 əsas bölmədən ibarətdir. Mərkəzi sinir sistemi nə beyin və onurğa beyni, periferik sinir sistemi nə isə bütün digər sinir elementləri daxildir.

Sinir sistemi xəstəlikləri, mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri olaraq da bilinir, lakin bununla yanaşı, periferik sinir sistemindən qaynaqlanan kənaraçıxmalar da vardır. Mərkəzi sinir sistemi pozulmalarına aid olan xəstəliklər infeksiya, zədə, qan laxtalanması, yaşa bağlı de-

generasiya, xərcəng, avtoimmün disfunksiya və anadangəlmə qüsurlar kimi bir çox səbəblərdən yarana bilər.

Hazırda sinir sistemi xəstəlikləri içərisində daha çox yayılan və bilavasitə təhsil prosesinə təsir göstərən bir sıra pozulmalar vardır ki, bunlara beyin şişləri (tumor), Autistik spektr pozulması, DDHS (diqqət defisiti və hiperaktivlik sindromu), epilepsiyalar, travmalar, demensiya, degenerasiya, dağınıq skleroz, Tourette sindromu (Turet sindromu və tik xəstəliyi də deyilir), maddələr mübadiləsinin pozulmaları, uşaq serebral iflici və s. aiddir.

Qeyd etməliyik ki, sinir sisteminin xəstəlikləri yuxarıda sadalananlarla bitmir. Yaşla bağlı bir çox xəstəliklər, eləcə də sıxlıq baxımından az görünən bir çox pozulmalar vardır ki, onların da tədqiq olunmasına ehtiyac vardır. Lakin sıx görülən və əsasən uşaqlarda təzahür edərək pedaqoji prosesə mənfi təsir göstərən xəstəliklər daha çox diqqəti cəlb edir.

Sinir sistemi xəstəliklərinin simptomları da olduqca əhəmiyyətlidir və tədris prosesində şagirdlərdə bu simptomlara rast gəlinərsə, uşaq mütləq müayinələrə cəlb olunmalıdır. Simptomlara aşağıdakılar daxil ola bilər:

- baş ölçüsündə artım və ya böyümənin olmaması;
- fəaliyyətdə, reflekslərdə və ya hərəkətlərdə dəyişikliklər;
- koordinasiyanın olmaması;
- şüur səviyyəsində və ya əhval-ruhiyyədə dəyişikliklər;
- əzələ sərtliyi, titrəmə və ya tutmalar;
- inkişaf mərhələlərində gecikmələr;
- əzələ zəifləməsi və nitqin pozulması;
- kiçikyaşlı uşaqlarda davamlı və ya şiddətli baş ağrıları, dəridə uyuşma hissi, görmə zəiflikləri və s (4).

Təbii ki, yuxarıda qeyd olunan bu simptomlar ümumi xarakterə malik olsa da, fərqli pozulmalarda fərqli simptomlar görülə bilər.

Mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri arasında sıx rast gəlinən və təhsilalanın pedaqoji fəaliyyətini sıradan çıxaran pozulmalara misal olaraq öncə beyin şişlərini misal göstərmək olar.

Tumor (beyin şişləri) uşaq xərcənginin ən çox yayılmış formasıdır. Təəssüf ki, beyin şişləri ən çox rast gəlinən və ən yüksək ölüm göstəricisinə malik pozulma kimi diqqəti çəkir. Təbii ki, beyin şişlərindən əziyyət çəkən uşaqlar əhəmiyyətli dərəcədə təhsildən kənarda qalır və əksər hallarda həyatları təhlükə altında olur.

Autistik spektr pozulmasını və DDHS kimi problemləri də mərkəzi sinir sisteminin pozulmaları sırasına daxil edirlər. Bu kənarəxizmələrdə hər nə qədər xəstəliyin səbəbləri ilə əlaqə qədər yekun rəy olmasa da tədqiqatların bir çoxu onların sinir sisteminin disfunktsiyalarından qaynaqlandığı qənaətinə gəlir. Xüsusilə sinapsların fəaliyyətin pozulması və azlığının bu kimi problemlərin meydana çıxmasına gətirib çıxardığı vurğulanmaqdadır (1).

Bətdaxili dövrdə beynin inkişaf anomaliyasının mövcudluğu, ananın alkoqol, nikotin, kokain kimi zərərli maddələrdən istifadə etməsi, anemiya, hipotiroidizm əksikliyinə olmağı diqqət defisiti və hiperaktivliyə yol açır. Yarımçıq doğulma, hipoksik işemik ensefalopatiya, meningit, ensefalit nəticəsində də DDHS yaranır. Doğumdan sonrakı dövrdə virus meningiti, ensefalit, beyin travması, dəmir əksikliyi, tiroid disfunksiyası və epilepsiya da diqqət defisiti və hiperaktivlik problemini önə çıxarır.

Məktəblilərdə sıx şəkildə aşkara çıxan və tədris prosesinə olduqca mənfi təsir göstərən pozulmalardan biri də epilepsiyadır. Qeyd etmək lazımdır ki, epileptik tutmaların bəziləri sinir sistemi mənşəli olmaya bilər, lakin böyük əksəriyyət uşaqlarda tutmaların məhz mərkəzi sinir sistemi əsaslı olduğu müəyyən edilmişdir. Epilepsiya tutmaları baş beyin neyronlarının güclü, hiper-sinxron boşalmaları nəticəsində baş verir. Bu zaman şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi və psixi pozulmalar fonunda baş beyində disfunksiyalar, hərəkət pozulmaları, qıcolmalar (üzdə və bədən müxtəlif sahələrində), anomal sensor fəaliyyətlər müşahidə olunmaqdadır.

Epileptik tutmalarda əsas olan, xüsusilə məktəb yaş dövründə epileptik status adı verilən və 30 dəqiqədən çox çəkən uzunmüddətli tutmalar daha çox tədqiq olunmalıdır. Çünki bu zaman tonik və klonik tutmalar bütün ətraflarda müşahidə olunur və şüurun tam və ya qismən itməsi izlənilir. Bu cür epileptik tutmalar zamanı sadəcə epileptik tutmadan əziyyət çəkən şagird

deyil, onun sinif yoldaşları da bu vəziyyətdən narahat olurlar. Uzunmüddətli tutmalar zamanı tibbi yardım və stasionar dəstək mütləqdir çünki 30 dəqiqədən çox çəkən epileptik tutmalar baş beyində patoloji dəyişmələrə gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində əqli gerilik və sensor sfera problemləri özünü göstərə bilər.

Epilepsiya zamanı nitqin çətinləşməsi, hüşun itirilməsi (bəzən saxlana da bilər), tüpürçək ifrazının artması, üz əzələlərində tonik və ya tonik-klonik qıcolmalar özünü göstərə bilər. Epileptik tutmalar əsasən 1-14 yaş arasında müşahidə olunur ki, bu da uşaqların təhsil həyatına, pədaqoji prosesə təsirsiz ötürür.

Mərkəzi sinir sisteminin sıx görülən xəstəliklərindən biri də serebral iflicdir ki, bu, həyatboyu davam edən, bədən funksiyalarının itirilməsi və əzələ distrofiyaları ilə müşahidə olunan, tam sağlması mümkün olmayan bir pozulmadır. Serebral iflic də uşağın normal pədaqoji prosesdə iştirakını əngəlləyən mürəkkəb xarakterli pozulma kimi özünü göstərir. Neyronların müxtəlif xarakterli və fərqli ocaqlara malik zədələnmələri nəticəsində inkişaf edən, motor (hərəkət), əqli və emosional sferada ləngimələrlə müşahidə olunan serebral iflic beyin, beyincik və beyin kötüyünün disfunksiyaları ilə xarakterizə olunur. Serebral iflici kəskinləşdirən digər bir problem isə bu xəstəlik zamanı duyğu orqanlarının və nitqin də sıradan çıxmasıdır ki, bu zaman uşaqlar əksər hallarda təhsilə davam edə bilmirlər. Serebral iflicin növündən asılı olaraq uşaqlarda mürəkkəblilik dərəcəsi də dəyişir.

Son zamanlarda məktəb yaşlı uşaqlarda sıx görülməyə başlayan bir digər kənarəxizmə isə tik xəstəliyi də adlanan Tourette (Turet) sindromudur ki, bu sindromdan əziyyət çəkən uşaqlar normal tədris prosesinə davam etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Sinir sistemi əsaslı bu xəstəliyin 7-11 yaş arasında görülməsi isə pədaqoji prosesi daha da çətinləşdirir. Bu xəstəlik qeyri-iradi motor hərəkətlərdə və səsli əlamətlərlə müşahidə olunur. Turet sindromlu uşaqlarda bununla yanaşı, DDHS, obsessiv-kompulsiv pozulma, yuxu problemləri, öyrənmədə çətinliklər və s. də özünü göstərməkdədir. Turet sindromunun yaranmasına səbəb kimi neyrobioloji, neyrokimyəvi təsir və genetik ötürülmə əsas yerləri tutur (2).

Uşaqlarda rast gəlinən sinir sistemi xəstəliklərinə dağınıq (multi) sklerozu da aid etmək olar. Bu xəstəlik, əsasən, neyronların miyelin qatının zədələnməsi nəticəsində ortaya çıxır və əzələ zəifliyi, koordinasiya pozulması, sensor problemlər, depressiya, uyuşma, başgicəllənmə, sidiyini saxlaya bilməmə kimi simptomlarla özünü göstərir. Multisklerozdan əziyyət çəkən uşaqlar əksərən siniflərdə yanlış olaraq dərəcəliqətsiz və oxuma qabiliyyəti aşağı uşaqlar kimi dəyərləndirilir ki, bu da onların vaxtında müayinə olunaraq dəstək almasına mane olur.

Problemin aktuallığı. Hazırda təhsil sisteminin qarşısında duran qlobal problemlərdən biri məhz atipik uşaqların da böyük qisminin təhsilə cəlb olunma məsələsidir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları müasir zamanda bütün imkanları səfərbər edərək təhsillə təmin etməyə çalışırlar. Lakin sadəcə xüsusi təhsil məktəblərində yox, ümumtəhsil məktəblərində də sağlamlıqla bağlı çoxsaylı problemlər meydana çıxmaqdadır. Ümumtəhsil məktəblərində əksər hallarda sinir sistemi və psixi inkişaf baxımından pozulmaları olan şagirdləri yanlış olaraq “çətin tərbiyə

olunan” şagird kateqoriyasına daxil edirlər ki, bu da onların vaxtında müayinə olunub dəstək almasına maneçilik törədir. Bu baxımdan məqalədə bəhs edilən sinir sistemi xəstəlikləri və onun simptomatikasının vaxtında aşkarlanması, mövcud kənarçıxmanın pedaqoji prosesə təsiri olduqca aktual bir məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Sinir sistemi xəstəlikləri müəyyən səbəblərdən sıx rast gəlinən bir problem halına gəlmişdir və məqalənin elmi yeniliyi bu xəstəliklərin pedaqoji prosesə təsir fonunda araşdırılmasıdır. Məqalədə qeyd edilən problemlər xəstəlik kimi təzahür etdiyinə görə onun bilavasitə təhsilə təsiri aspektindən araşdırılması çox zəif həyata keçirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də xüsusi və inklüziv təhsil müəssisəsində çalışan pedaqoqlar məqalədən bəhrələnərək öz siniflərindəki şagirdləri müşahidə edə və xəstəliyin vaxtında aşkarlanmasına yardım edə bilərlər. Sağlamlıq imkanını məhdudlaşdıran problemlər nə qədər erkən müəyyənəndirilib, erkən müdaxilə təmin olunarsa, bir o qədər müsbət nəticə əldə etmək imkanları artmış olar.

Ədəbiyyat:

1. Louise Ward. Mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri: səbəbləri və növləri. <https://az.warbletoncouncil.org/enfermedades-del-sistema-nervioso-3818>
2. Məmmədova N.M., Əmrahova F.B., Əliyeva A.M. Südəmə yaşlı uşaqlarda mərkəzi sinir sisteminin patologiyalarının diaqnostikasında neyrosonografiyanın rolu. Azerbaijan journal of perinatology and pediatrics. Vol. 2 No. 2 (2017). DOI: <https://doi.org/10.28942/jpp.v2i2.48>
3. Rahimova N.C., Məmmədov A.K., Gurbanova G.M. Neurogenetic approaches of perinatal hypoxic-ischemic affectionsof the central nervous system. National Journal of Neurology, No 17, July 22, 2020. DOI: <https://doi.org/10.28942/nj.v1i17.293>
4. Şirəliyeva R.K. Kliniki nevrologiya. II hissə.- Bakı-2009, -530 s.

E-mail: sheyvazli87@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. S.R. Aslanova*

ped.ü.fəl.dok. S.N. İsgəndərova

Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2022.

UOT 159.9

Yaqut Elçin qızı Şərifova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecin müəllimi

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLAR VƏ “İNKLÜZİV TƏHSİL”

Ягут Эльчин гызы Шарифова

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического колледжа при

Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете

ДЕТИ, НУЖДАЮЩИЕСЯ В ОСОБОЙ ЗАБОТЕ И «ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ»

Yaqut Elchin Sharifova

teacher of the Azerbaijan State Pedagogical College at the

Azerbaijan State Pedagogical University

CHILDREN IN NEED OF SPECIAL CARE AND “INCLUSIVE EDUCATION”

Xülasə. Azərbaycan təhsil sistemində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və xüsusi istedadla malik olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı sahəsində inteqrasiyalı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində səmərəli işlər, məqsədə müvafiq şəkildə davam etdirilir. “İnklüziv təhsil” modeli xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili ilə yanaşı onların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasını və inkişafını da nəzərdə tutur. Eyni zamanda, bu model daha geniş kateqoriyadan olan uşaqları əhatə edir. “İnklüziv təhsil” yalnız sağlamlıq imkanları məhdudd olan, yaxud xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara deyil, həm də kimsəsiz, valideyn himayəsindən məhrum, çətin tərbiyə olunan, davranışında problemlər olan, zərərli vərdislərə meyl edən, təhsildən kənarda qalan, hüquqları pozulan, zorakılığa məruz qalan uşaqlara da aid edilir. Məqalədə qeyd olunur ki, inklüziv təhsil sistemində işləyən mütəxəssis özü də inteqrativ təhsil almalı və inteqrativ biliklərə malik olmalıdır. Belə mütəxəssislərin hazırlanmasına bu cür yanaşma indiki yanaşmadan prinsiplial şəkildə fərqlənir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, hüquq, valideyn, uşaq, xüsusi qayğı

Резюме. В системе образования Азербайджана в соответствии с поставленной целью продолжается эффективная работа в направлении повышения качества интегрированного обучения в области развития творческого потенциала детей, нуждающихся в особой заботе и обладающих особыми способностями. Модель «инклюзивного образования» включает в себя обучение детей с особыми потребностями, а также их успешную интеграцию и развитие в общество. В то же время данная модель охватывает более широкую категорию детей. «Инклюзивное образование» предназначено не только для детей с ограниченными возможностями здоровья или нуждающихся в особом уходе, но и для детей-сирот, лишенных родительской опеки, трудно обучаемых, имеющих поведенческие проблемы, склонных к вредным привычкам, детям, которые далеки от образования, с нарушенными правами и подвергающиеся насилию. В статье отмечается, что специалист, работающий в системе инклюзивного образования, должен получить интегративное образование и обладать интегративными знаниями. Такой подход к подготовке таких специалистов принципиально отличается от существующего подхода.

Ключевые слова: инклюзивное образование, право, родитель, ребенок, особая забота

Summary. In the education system of Azerbaijan, in accordance with the goal, effective work continues to improve the quality of integrated education in the field of developing the creative potential of children who need special care and have special abilities. The model of "inclusive education" includes the education of children with special needs, as well as their successful integration and development in society.

At the same time, this model covers a wider category of children. "Inclusive education" is intended not only for children with disabilities or in need of special care, but also for orphans deprived of parental care, difficult to learn, with behavioral problems, prone to bad habits, children who are far from education, with violated rights and subjected to violence. The article notes that a specialist working in the system of inclusive education must receive an integrative education and have integrative knowledge. This approach to training such specialists is fundamentally different from the existing approach.

Key words: *inclusive education, law, parent, child, special care*

Deyirlər ki, bütün uşaqlar eyni doğulur, amma bu doğru deyil. Bəziləri ağır fiziki qüsurlarla doğulur.. Onlar təbii xüsusiyyətlərinə görə uşaqların top oynadığı, qaçdığı və tullandığı, sonradan aşıq olduğu adi cəmiyyətə integrasiya etməkdə çətinlik çəkir, bəzən isə ümumiyyətlə bu alınmır... Əlil bir uşaq üçün yuxarıda göstərilənlərin hamısı əlçatmaz bir dünyadır, daxil olmaq çox çətin, demək olar ki, mümkün deyil... Azərbaycanda da dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi fiziki və əqli qüsurlu uşaqlar var. Belə uşaqların sayının artmasının səbəbi genetik qabiliyyətlər, ətraf mühitin zədələnməsi, həyat tərzinin çətinliyi, spirtli içkilər, zərərli vərdişlər və s. ola bilər. Və belə uşaqların normal inkişafı üçün, cəmiyyətə normal adaptasiyası üçün sosial və emosional çoxsaylı inklüziv müəssisələr yaradılmalıdır. Belə ki, onu da deyə bilərik ki, bu kontekstdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara erkən hərtərəfli yardımın göstərilməsi inklüziv təhsilin əsas vəzifəsidir. İngilis dilində "include" sözü "daxil olmaq", "kompozisiyada olmaq", "örtmək" deməkdir. "İnklüzion" termini təkcə təhsilə aid deyil, həm də insanın cəmiyyətdəki yerinə yeni baxışı ifadə edən termin kimi təqdim olunur. Inklüziv hesab olunan belə uşaqlara xüsusi yanaşma lazımdır, onlara müxtəlif modifikasiyalar və hansısa yolla məlumat ötürmə variantlarını bilmək lazımdır. Inklüziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüququnun həyata keçirilməsini, bütün uşaqların təhsil müəssisələrində təhsil alması üçün bərabər imkanların yaradılmasını, dövlət himayəsində olan uşaqların sosial müdafiəsinin genişləndirilməsini, bütün ölkə üzrə qeydiyyat alınmasını və bütün uşaqların təhsilə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Onların təhsili üçün bütün maddi və texniki bazanın müasir standartlarına cavab verən avadanlıqlardan istifadə edilməlidir. Amma onu da çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi şəraitlər olsa belə, bəzən fiziki və əqli qüsurlu olanlar bundan yararlanı bilmir. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının

Qanununda göstərilir ki, dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlığından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanlarının yaradılmasına təminat verir. Həqiqət budur ki, gələcək nəsillərin nümayəndələri arasında sağlam uşaqlarla yanaşı, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar da yetişir. Inklüziv təhsil bu uşaqlar üçün müəyyən imkanların açılmasını nəzərdə tutur. Bu təhsil öz məzmununa görə cəmiyyətə çıxmaqdan, ünsiyyətdən, sosiallaşmadan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların dərin şəxsi problemləri əsasında təhsilə cəlb edilməsindən ibarətdir. Xüsusi təhsilin əsas çatışmazlığı isə məhdud sensor və intellektual qabiliyyətə malik uşaqların qapalı formada, realıqdan uzaq təhsil və tərbiyəsidir. Bu cür təlim uşağın diqqətini onun qüsurlarına yönəldir, ünsiyyətini məhdudlaşdırır və çətinləşdirir. Tədqiqatçılar isə hesab edir ki, sağlamlıq imkanları məhdud və inkişafında problem olan uşağın tərbiyə və təhsilində ən mühüm məsələ, sağlam analizatorların işə salınması ilə həyata integrasiya və çatışmazlığın sosial kompensasiyasıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyac olan uşaqlarda bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər normal uşaqlara bənzəyirlər, onlar kimi oynamağa, sevinməyə və sevilməyə, qayğıya və s. kimi müsbət xüsusiyyətlərə ehtiyacları var. Onların da zorakılıq və şiddət olmayan, səxavətli və gözəl, şad və fəravan, sakit bir həyata ehtiyacları var. Ona görə də bu uşaqların kiçik yaşlarından inklüziv təhsilə cəlb edilməsi vacib amillərdən biridir. Inklüziv təhsil əqli və ya fiziki cəhətdən zəif uşaqlara məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələrində təhsil almağa imkan verən integrasiya prosesidir. Yerli icmalar inklüziv təhsilin, təhsil sisteminə xüsusi dəstək xidmətlərinin göstərilməsinin köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (əlil) uşaqların həmyaşıdları ilə birgə oynaması, təhsil alması, inkişafı üçün şərait yaradır. Inklüziv təhsil uşaqların müstəqil fərdlər olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyaclarını

qəbul edən metodologiyaların işlənilib hazırlanmasına yönəlib.

Bir çox ölkələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar tipik uşaqlar ilə birlikdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alır və uşaq bağçalarına gedirlər. Bu cür integrasiyaya inklüziv təhsil deyilir. Inklüziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin siyasətinin prioritetlərindəndir. BMT-nin İnsan Hüquqları konvensiyasına görə bütün uşaqlar üçün bərabər təhsil almaq imkanlarının yaradılması və əlil uşaqların cəmiyyətə integrasiyası dövlətin üzərinə düşür.

“İnklüziv təhsil” anlayışı bizim ölkəmiz üçün bir qədər yeni olmasına baxmayaraq, artıq müasir təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. 2004-2005-ci tədris ilindən başlayaraq Azərbaycanın bir sıra ümumtəhsil məktəblərində və məktəbəqədər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların integrasiyası həyata keçirilir, inklüziv komponentli siniflər yaradılır. Hazırda bu problem üzrə araşdırmalar Azərbaycan təhsil sisteminə uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli 20 nömrəli qərarı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili üzrə inkişaf proqramı (2005-2009-cu illər) ölkədə inklüziv təhsil modelinin sınaqdan keçirilməsinə böyük imkanlar yaratdı. 2005-ci ildən bu proqram əsasında Respublikanın müxtəlif orta ümumtəhsil məktəbləri və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində “İnklüziv Təhsil Pilot Layihəsi”nin icrasına başlanıldı.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təlim strategiyaları içərisində təlim prosesinin diferensiaslaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, təhsil sistemində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərindən biri, təhsilalanların maraqlarını və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onların inkişafını təmin etmək üçün səmərəli təlim prosesinin qurulmasıdır.

Təlim prosesinin müasir konsepsiyasında göstərilir ki, təhsilalanların gələcək fəaliyyətə hazır olmaları, onların fərdi qabiliyyəti və daxili tələbatı ilə müəyyən edilir və bu hazırlıq tam şəkildə xaricdən təmin oluna bilmir. Ona görə də müasir təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi şəxsin təhsil ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməli, başqa sözlə, fundamental fəaliyyətin elmi əsaslarını təşkil edən diferensiaslaşdırılmış təlimin

təşkili həyata keçirilməlidir. Diferensiaslaşdırma, eyni zamanda təhsilalanların fəallıq, sərbəstlik kimi fərdi xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, bu keyfiyyətlərin inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də onun təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə geniş imkanlar açır.

Dünyanın bir çox ölkələrində inklüziv təhsilə cəlb edilmiş uşaqlar var. Belə ki, İspaniyada əlilliyi olan uşaqlar həmişə ümumi məktəblərdə təhsil alırlar. Almaniyada əlil uşağın hamı ilə bərabər əsasda istənilən növ təhsil müəssisəsini seçmək hüququ qanunla təsdiqlənir. Uşaqlar həm adi məktəblərə, həm də ixtisaslaşdırılmış məktəblərə qəbul olunurlar. Böyük Britaniyada dövlət xüsusi uşağın ailəsi ilə mütləq əlaqə saxlayır, əlilliyi olan yetkinlik yaşına çatmayanların təhsil alması üçün şərait yaradır. Dövlət xüsusi uşağın ailəsi ilə mütləq əlaqə saxlayır, tibbi yardım almaq və reabilitasiya tədbirləri üçün şərait yaradır. İsveçdə isə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün bütün xidmətlər pulsuz göstərilir. İsveç Səhiyyə Qanunu ayrıca fəsildə bələdiyyə orqanlarının əlilləri pulsuz texniki avadanlıqla təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir. Regional şuraların xüsusi işçiləri var ki, onlar mütəmadi olaraq əlillərin olduğu ailələrə baş çəkir və uşağa lazım olan hər şeyi ziyarət jurnalına yazır. Əlilliyi olan hər bir uşaq üçün psixoloqlar, terapevtlər, peşə terapevtləri, müəllimlər, məşq terapiyası mütəxəssisləri daxil olmaqla bütöv bir qrup yaradılır. Uşağın sağlamlığına nəzarət etmək və ünsiyyətdə yaxud öyrənməkdə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək vəzifəsi durur. Kimsəsiz uşaqlar da diqqətdən kənarda qalmır. Onlar bələdiyyə büdcəsindən maliyyələşən sosial ailələrdə yaşayırlar.

Araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan təhsil sistemində də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün 25 xüsusi məktəb fəaliyyət göstərir. Onlardan 18-i internat tipli məktəb, 7-si isə xüsusi məktəblərdir. Bu məktəblərdə ümumilikdə 5535 şagird təhsilə cəlb olunmuşdur. Dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş proqram xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil hüquqlarını yerinə yetirilməsi, integrasiyalı (inklüziv) təlimə keçidin reallaşdırılması, təhsil müəssisələrində bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması, dövlət himayəsində olan uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, müvafiq təsnifata uyğun olaraq xüsusi qayğıya ehtiyacı

olan bütün uşaqların ölkə üzrə qeydiyyatının aparılması və təhsilə cəlb edilməsi, xüsusi təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının müasir standartlara uyğunlaşdırılması kimi məsələlərin həllinə xidmət edir. Bundan başqa, Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2010-cu il 5 nömrəli qərarı ilə Təhsil Nazirliyinin nəzdində "Uşaqların Müdafiəsi İdarəsi" yaradılmışdır.

Proqramın icrası ilə əlaqədar 2005-ci ildən "Dünyaya baxış" təşkilatı, YUNESKO və Beynəlxalq Tibb korpusu ilə 3 inklüziv təhsil layihəsi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu layihələr Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir şəhərlərində və Yevlax rayonunda 14 məktəbi, 14 uşaq bağçasını və 100-dək məktəbəqədər və məktəb yaşlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağı əhatə etmiş və valideynlər arasında maarifləndirmə işləri gücləndirilmişdir.

Inklüziv siniflərdə və qruplarda çalışan bir çox pedaqoq (müəllimlər və pedaqoq) müəllim köməkçiləri ailələrdə işləmə vərdişlərinə malikdirlər. Ancaq təəssüf ki, bizim ölkəmizdə valideynlərlə iş metodu bəzi xarici ölkələrdən fərqli olaraq kifayət qədər yaxşı işlənilməmişdir. Bunun səbəbi uşağın təhsili üçün məsuliyyətin əsas hissəsini təhsil müəssisəsi tərəfindən köhnə ənənələrə söykənən fikirlərin olmasıdır. Ancaq müasir təhsil hər gün sübut edir ki, məhsuldar və mükəmməl təhsil və uşağın tərbiyəsi yalnız ailə və təhsil müəssisəsinin əməkdaşlığı şəraitində mümkündür.

Inklüziv təhsil sistemində işləyən mütəxəssis özü də integrativ təhsil almalı və integrativ biliklərə malik olmalıdır. Belə mütəxəssislərin hazırlanmasına bu cür yanaşma indiki yanaşmadan prinsipial şəkildə fərqlənir. Inklüziv təhsil sistemi ilə əhatə olunan problemli uşaqların təhsilinin əsas nəticəsi onlarda mükəmməl bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin yaradılması deyildir. Burada əsas odur ki, təhsilin bütün pillələrində, asudə vaxtlarında, gələcəkdə iş zamanı, müxtəlif sosial funksiyaları həyata keçirəndə və s., bir sözlə böyük həyatda, cəmiyyətdə baş verən bütün sosial proseslərdə belə uşaqların bərabər iştirak etməsidir. Ona görə də bu sistemdə işləyən bütün mütəxəssislər sosial cəhətdən baş verən reallıqları çevik mənimsəməli, müxtəlif, bəzən qeyri-standart və gözlənilməz məsələlərin adekvat həlli yollarını tapa bilməlidirlər.

Inklüziv təhsil məsələlərin həllinin yükü əsasən kütləvi təhsil sisteminin üzərinə düşür, lakin kütləvi təhsil sisteminin bu məsələləri həll etməsi üçün nə sistemli texnologiyası, nə aparıcı qüvvəsi və ən əsası konsepsiyada inklüziv təhsil məsələlərini əks etdirən əlavələri var.

Hazırda Azərbaycan təhsil sistemində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və xüsusi istedadla malik olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı sahəsində integrasiyalı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində səmərəli işlər məqsədamüvafiq şəkildə davam etdirilir.

Uşaq ailədə həm fiziki, həm də sosial tərəfdən inkişaf edir. Ailə uşağın təliminə, inkişafına cəlb olunan ilk müdafiə mühitidir. Ailə üzvləri xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın həyatında əvəzolunmaz simalardır. Uşaqların həyatında əsas rol oynayan valideynlərin öz övladlarını hər kəsdən daha yaxşı tanıması şübhə doğurmur.

Müəllim və valideynlərin birgə əməkdaşlıq fəaliyyəti zamanı onların bilik və ehtiyatları birləşərək, uşaqlara müsbət və əhəmiyyətli dərəcədə xidmət göstərir. Valideynlər daha çox etibar etdikləri müəllimlərin təcrübələrindən yararlanmaq üçün onlara meyl edirlər. Müəllimlər də zamanla qazandıqları təcrübələri valideynlərlə bölüşməkdən böyük məmnuniyyət duyurlar. Müəllim qarşısında duran vəzifə valideynlərin öz qüvvə və imkanlarına, inamlarına yardım etməkdən ibarətdir.

Ailələr bir-birindən fərqləndiklərinə baxmayaraq, onların hamısı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, uşaqların xoşbəxt gələcəklərini arzulayan valideynlərdir. Onlar istəyirlər ki, övladları özlərini:

- uşaq birliyinin üzvü kimi hiss etsinlər və onların dostları olsun;
- tipik uşaqlar ilə eyni imkanlara malik olsunlar;
- tipik uşaqların təhsil aldıqları məktəbə getsinlər;
- təhlükəsiz mühitdə yaşasınlar;
- həyatlarından zövq alsınlar;
- müstəqil olsunlar;
- cəmiyyətin fəal üzvü olsunlar.

Valideynlərlə münasibətləri möhkəmləndirmək və səmərəli əməkdaşlıq yaratmaq üçün müəllimlər və onların köməkçiləri ailələrlə işləmə vərdişlərinə malik olmalı və onlarla mütə-

medi səmərəli iş aparmalıdırlar. Bu münasibətlərin formalaşmasında valideynlərə aşağıdakı yardımlar göstərilir:

1. Sosial və emosional yardım;
2. İnformasiya mübadiləsi;
3. Həvəsləndirmə;
4. Uşaq və valideyn arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafı və təlim prosesində, ailələrlə səmərəli əməkdaşlığın qurulması üçün müəllimlər aşağıdakı xüsusi strategiyaları nəzərə almalıdırlar:

➤ İnformasiya mübadiləsi zamanı valideynlər öz uşaqları haqqında tam məlumat verir və eyni zamanda, valideynlər bir-biri ilə tanış olurlar. Bu zaman sosial və emosional sahələr üzrə valideynlərə kömək edən pedaqoq və mütəxəssislərlə tanış olurlar.

➤ Sosial emosional yardım zamanı mütəxəssislər valideynlərə uşaqlar və uşaqların davranışı haqqında məlumat verməklə onları ruhlandırmaqlıdır.

➤ Uşaqların təlimində valideynlərin iştirakı həvəsləndirilməsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla ünsiyyət və onların bir-biri ilə münasibət və davranış vərdislərinin inkişaf etdirilməsi ilə nəticələnir.

Uşaq və valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması çərçivəsində aşağıdakı prioritet istiqamətlərə xüsusi fikir verilməlidir:

➤ Uşağın tərbiyəsində valideynin qayğısı, vərdislərinin inkişafı və ailələrlə səmərəli əməkdaşlığın yaradılması;

➤ Uşağın sosial və emosional inkişafının təmin edilməsi;

➤ Dil və nitq vərdisinin inkişafı;

➤ Evdə valideynlərin uşaqla məşğul olmaları üçün mənbələrdən və müvafiq materiallardan istifadəyə kömək göstərilməsi;

➤ İnküziv təhsilin inkişafı üçün, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün ailələri ilə işləyən müəllimlərə və digər peşəkarlara, müntəzəm tövsiyələrin verilməsi.

Ailələri dəstəkləmək məqsədi ilə uşağa qayğı göstərmə proqramları yaradılarkən müxtəlif səbəblər üzündən erkən müdaxilə proqramlarına başlanılıb. Ailəyə dəstək məsələsi həmişə müdafiə edilib, lakin erkən müdaxilə problemi, qüsurlu və yaxud əlilliyə məruz qala biləcək

uşaqlara yardım göstərmək kimi fundamental funksiya ilə əlaqədardır. Ailəyə göstərilən xidmətlərin əksəriyyəti iki əsas kateqoriyaya bölünür: güclü təhsil və ailənin dəstəklənməsi.

Təhsilin gücləndirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət evdə uşağın dərk etmə, dil, sosial hərəkət və şəraitə, uyğunlaşma xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması haqqında fikrə əsaslanır. İş prosesində bu mühitə valideyn – uşaq, ailənin digər üzvləri, eləcə də yaşlılar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər tədqiqat və stimullaşdırma üçün imkanlar, qonşular tərəfindən göstərilən təsir daxildir. Burada proqramlar uşaqlarla ailə daxili münasibətlərin keyfiyyətə yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Bu proqramların məqsədi valideynləri övladları ilə qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyəti, tipi və məzmunu ilə bağlı bir sıra vərdislərə təmin etməkdir ki, bunlar ümumi inkişafın sürətlənməsinə yardım etsin.

Ailənin dəstəklənməsinə yönəlmiş fəaliyyət ailəyə qüsurlu uşağı böyütməkdə verilən dəstəkdən ibarətdir. Ailənin dəstəklənməsi üçün hazırlanmış xidmətlərin ilkin məqsədi uşağın inkişafı ilə bağlı müəyyən vərdislərin öyrədilməsi deyil, ailəyə qüsurlu uşaqla bağlı qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə və onlara uyğunlaşmaqda kömək etməkdir.

Erkən müdaxilə təhsilin gücləndirilməsi və ailənin dəstəklənməsi proqramları çox vaxt qarşılıqlı sürətdə bir-birini tamamlayır. Davranış problemləri ilə bağlı müəyyən vərdislərin və təcrübələrin aşılması təhsildə olduğu kimi, ailənin dəstəklənmə ehtiyacını da ödəyir.

Ümumiyyətlə, erkən yaş dövrü üçün nəzərdə tutulmuş qayğı və təhsil ilə məşğul olan mütəxəssislər anadan olandan 8 yaşınadək uşaqlara xidmət göstərirlər. Körpə uşaqlara (yaşı 36 aydan az olan) göstərilən xidmətlərə məktəbəqədər uşaqlara (36 aydan yuxarı) göstərilən xidmətlər arasında fərq qoyulmalıdır. Fərdiləşdirilmiş ailə xidmət planına əsasən aşağıdakılar göstərilməlidir:

1. Uşağın fiziki, dərk edici, ünsiyyət, sosial emosional və uyğunlaşma davranışlarında inkişafın hazırkı səviyyəsinin təsvir olunması;

2. Ailədə uşağın inkişafını gücləndirə biləcək imkanların, prioritetlərin və problemlərin təsviri;

3. Uşaq və ailənin məqsədləri üçün nəticələr, meyarlar, prosedurlar və hər şeyin vaxtılı vaxtında həyata keçirilməsi;

4. Uşağın və ailənin ehtiyaclarına cavab verən vacib, erkən müdaxilə xidmətlərinin təsviri;

5. Xidmətlərin həyata keçirilmə vaxtı, intensivliyi və müddəti;

6. Lazımı xidmətlərin əldə olunmasında ailələrə yardım edən xidmət koordinatorunun adı;

7. Körpə və təzə yeriməyə başlayan uşaqlar üçün nəzərdə tutulan xidmətlərdən məktəbə-qədərki xidmətlərə keçid prosesində uşağa və ailəyə yardım etmək;

8. Erkən müdaxilənin həyata keçirildiyi təbii şəraitin (məsələn, ev, uşaq, qayğı mərkəzləri) təsviri.

Bu vacib şərtlər ailəyə yönəlmiş erkən müdaxilə xidmətlərinə öhdəliyi əks etdirir.

Uşağın tam vəziyyətinin qiymətləndirilməsi əhatəli və hərtərəfli olmalıdır. Peşəkarların qiymətvermə prosesi valideynlərin bu prosesdən tələb etdiklərinə cavab verməlidir.

Xüsusi ehtiyacı uşaqların inklüziv təhsil sisteminə cəlb olunmuş valideynləri, müəyyən hüquqlara malikdir:

➤ Valideynin öz övladının təhsil müəssisəsi, müəllimi və uşağın təlim işinə cəlb olunmuş digər peşəkarlar haqqında məlumata malik olmaq hüququ vardır;

➤ Valideyn tədris müəssisəsinin, pedaqogun və məktəbəqədər psixoloqun onun övladına münasibətdə hansı dərəcədə səy göstərmələri haqqında ətraflı şəkildə məlumatlandırılmalıdır;

➤ Valideynlər fərdi təlim planının inkişafına cəlb olunmalıdır;

➤ Valideynlər yetkinlik yaşına çatmayan övladları üçün təlim-tərbiyə müəssisəsini seçmək hüququna malikdirlər. Inklüziv təhsil metodikası haqqında valideynə məlumat verilməlidir;

➤ Valideynlərin öz övladlarının hüquqlarını müdafiə etmək, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ vardır.

Valideynlərin öz hüquq və vəzifələrini bilmələri, tədris müəssisəsi ilə əməkdaşlığın inkişafına kömək edir. Bu işi daha da asanlaşdırmaq üçün cəmiyyətin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri onlara bacardıqları köməkliyi etməli, onlara hər işdə dəstək olunmalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara motivasiya olmaq ən önəmli faktorlardan biridir. Əksi olduğu zaman, nəticədə digər uşaqlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir və özlərini cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss edirlər. Bunun da əsas səbəbi di-

gər uşaqlarla ünsiyyətin olmamasıdır, onların cəmiyyətə adaptasiyası çətinləşər və ya ümumiyyətlə olmayıb, özünəqapanma baş verə bilər. Özünəqapanmaların sonu isə çox zaman müxtəlif fobiyalara, hətta ölümə qədər aparıb çıxarda bilər. Bütün bunları nəzərə alıb, xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlara dəstək olub onlara sözün həqiqi mənasında qayğı göstərmək lazımdır. Məgər azdırmı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar sırasında olan istedadlı uşaqlar? Bu istedadlarını üzə çıxarmaqda onlara mane olmağa haqqımız varmı? Bəli, birinci elə məhz özümüzdən başlamalıyıq ki, bizdən sonrakı nəsillərə də nümunə olaq və mənəcə, birlikdə onlara həmişə kömək etmək, dəstək olmaq borcumuzdur. Sağlam gələcək və sağlam cəmiyyət, gözəl Azərbaycan naminə biz birlikdə güclüyük!!!

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, inklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bütün insanlar üçün vacib amillərdən hesab edilir. Onların yaşamağı, onların həyata sevgi dolu baxması üçün inklüziv təhsil vacibdir, məqsədi müəyyən bir sosial statusa sahib olmaq və sosial əhəmiyyətini təsdiqləməkdir. Lakin bilik əldə etmək, bu biliyi təkmilləşdirmək, öz ictimai əhəmiyyətini təsdiqləmək, cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmaq arzusu heç də hamı üçün reallığa çevrilmir. Bu insanlar arasında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar da var. Bizim öyrəndiyimiz inklüzivlik bu uşaqlar üçün müəyyən imkanların açılmasını nəzərdə tutur. Inklüziv – ingilis dilindən tərcümədə “daxil etmə”, “giriş”, “daxil olmaq” deməkdir. Inklüzivlik əlilliyi olan təhsil alanların özünə inamını artırmaq, eləcə də onları digər uşaqlarla birlikdə məktəbdə təhsil almağa həvəsləndirmək cəhdidir. Inklüziv yanaşma uşaqların təhsil ehtiyaclarının dərk edilməsini və təhsil prosesində tam iştirak etməklə təhsildə seqreqasiya və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasını, ictimaiyyətin cəlb edilməsi yolu ilə bu ehtiyaclara uyğun xidmətlərin göstərilməsini tələb edir. Inklüziv təhsil, təhsilalan hər kəsə uşaq bağçasında, məktəbdə və universitetdə böyük həvəslə məktəbəqədər və məktəb həyatında iştirak etməyə imkan verir... Sonda isə onu deyə bilərəm ki, Azərbaycan da inklüziv təhsilə və xüsusi qayğıya ehtiyac duyan uşaqlara önəm verən ölkələr sırasına aiddir və belə uşaqlar daima diqqətdə saxlanmalı, onları digərlərindən fərqləndirilməməli, cəmiyyətdə olduqları kimi qəbul etməliyik.

Problemin aktuallığı. İnküziv təhsillə bağlı mövzuların səmərəli mənimsənilməsində, müstəqil işlərin imkanları araşdırıldığından aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. İnküziv təhsil ilə bağlı mövzuların səmərəli mənimsənilməsində müstəqil işlərin imkanları diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Uşaq inkişaf metodikası. Bakı: Açıq cəmiyyət institutu, 2011.
2. Əlil şəxslərin haqları konsepsiyası. Nyu-York: BMT-18 dekabr.
3. E. Kərimova, S. Qasimov, İ. Sultanova, T. Ağayeva. İnküziv təhsil. Bakı, 2006.
4. Xüsusi təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 10 may 2022-ci il tarixli, 078 nömrəli qərarı.
5. İnküziv təhsil üzrə metodik vəsait. Bakı: Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi, 2010.
6. Q. Hüseynov, L. Şərafəxanova, S. Məmmədova, Ü. Mikayılova. İnküziv təhsil. Bakı, 2010.
7. L. İmanova. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri. Bakı, 2012.

E-mail: yaqut.sharifova@mail.ru

Rəyçiər: *ped.ü.fəl.dok.* **L. İmanova,**
ped.ü.fəl.dok. **S. İsgəndərova**

Redaksiyaya daxil olub: 19.07.2022

UOT 159.9

İlahə Həmzə qızı İsgəndərova

Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

GENDER ANLAYIŞI VƏ ONUN KATEQORİYALARI

Илаха Хамза гызы Искендерова

*докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета*

ПОНЯТИЕ ГЕНДЕРА И ЕГО КАТЕГОРИИ

Ilaha Hamza Isgenderova

*doctorial student in the program of philosophy
at Baku State University*

THE CONCEPT OF GENDER AND ITS CATEGORIES

Xülasə. Məqalədə, ilkin olaraq, gender anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirilərkən, bioloji və sosioloji cins və onlar arasındakı fərqli xüsusiyyətlər, cinsə aid olan problem ayrı-ayrılıqda deyil, vəhdətdə tədqiq edilərək sübuta yetirilmişdir. Gender anlayışının mahiyyəti tam açıqlanarkən onunla bağlı olan bir sıra kateqoriyaların məzmunu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *gender, cins, bərabərlik, ideologiya, stereotiplər, prinsip*

Резюме. В данной научной статье при выяснении сущности понятия гендера, биологического и социологического пола и различных характеристик между ними, проблема, связанная с гендером, не исследовалась отдельно, а доказывалась в единстве. В то время как сущность понятия гендера была полностью объяснена. Автором также было рассмотрено содержание ряда связанных с ним категорий.

Ключевые слова: *гендер, пол, равенство, идеология, стереотипы, принцип*

Summary. While clarifying the essence of the concept of gender in the scientific article, the biological and sociological gender and various characteristics between them, the problem related to gender was not investigated separately, but proved in unity. While the essence of the concept of gender was fully explained, the contents of a number of categories related to it were examined.

Key words: *gender, equality, ideology, stereotypes, principle*

N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva belə hesab edirlər ki, “Gender qadın və kişinin cəmiyyətdə və onun sosial institutlarındakı (ailədə, siyasi strukturlarda, iqtisadiyyatda, mədəniyyət, təhsildə və s.) vəziyyətini təyin edən sosial model kimi qurulur”. (1, s.302) E. Mollayeva da genderi izah edərkən kişi ilə qadın arasındakı fərqlərin bioloji deyil, sosial tərəfini nəzərdə tutur. O, belə düşünür: “bu fərq özünü kişi və qadının cəmiyyət tərəfindən yaradılmış rollarında, davranışında, mental və emosional xüsusiyyətlərində büruzə verir”. (7, s.5)

Buradan belə bir nəticə çıxarıq ki, gender insanın cinsi qadın və kişi arasındakı psixo-

loji və sosial fərqlərin başlıca səbəbidir. Dünyada qadın və kişilərin görünən sosial xüsusiyyətlərinin fərqlilikləri və bioloji xüsusiyyətlərinin oxşarlığı bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bioloji cins insanların sosial rollarının müxtəlifliyinin izahı ola bilməz. Bu səbəbdən də gender anlayışı meydana çıxarıldı. Gender anlayışı bioloji cinsindən asılı olaraq, insanlara cəmiyyət tərəfindən aşılaraq sosial və mədəni normaların cəmini ifadə edir. Milli qanunvericiliyə əsasən, “gender - ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, mədəni və digər istiqamətlərində kişi və qadın münasibətlərinin sosial cəhəti hesab edilir”(6). Gender anlayışının mahiyyətinin tam

açıqlanması onunla bağlı olan bir sıra kateqoriyaların da məzmun baxımından açıqlanması zərurətini ortaya qoyur. Bunlardan biri gender bərabərliyi (cinslərin bərabərliyi-eqalitarlıq). Cinsi bərabərlik kimi tanınan gender bərabərliyi iqtisadi iştirak və qərar qəbul etmə də daxil olmaqla, cinsindən asılı olmayaraq, resurs və imkanlardan istifadə etməkdə bərabərlik anlamına gəlir. Bu, cinsindən asılı olmayaraq, fərqli davranışların, tələbat və ehtiyacların bərabər səviyyədə qiymətləndirilməsi deməkdir. Eyni zamanda, o, kişi və qadınlar, qız və oğlanlar arasında qadağalar qoymadan onların şəxsi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və seçim etmək azadlığıdır. Bu, kişi və qadınların eyni olması demək deyildir. Gender bərabərliyi qadın və kişilərin tələbatlarına uyğun olaraq ədalətliliyi əsas götürür. Burada ancaq hüquqlar, faydalar, öhdəliklər və imkanlar baxımından ekvivalent hesab olunan bərabərlik nəzərdə tutulur. E. Mollayeva elmi mənbələrdən birində göstərir ki, "Gender bərabərliyi – qadın və kişilərin sosial hakimiyyətdə bərabər paya, ictimai ehtiyatlara, bərabər haqqa malik olmalarını, habelə onların hüquq və imkanlarının bərabərliyini nəzərdə tutur. İmkan bərabərliyi – insan hüquqlarının həyata keçirilməsində qadınlar və kişilər üçün yaradılan bərabər şərait və təminatlardır." (7, s. 22)

Gender bərabərsizliyi – kişi və qadınların cəmiyyətdə qeyri-bərabər imkanlara və davamlı fərqlərə malik olması ilə müşayiət olunan sosial quruluşun xarakteristikasıdır. Bu bərabərsizlik təlim və tərbiyədə də özünü göstərir. Gender bərabərsizliyi ilə bağlı olaraq, qadınlar və qızlar hal-hazırda kişilər və oğlanların təmin edildiyi hüquq, imkan və çıxışlardan faydalana bilmirlər. Gender ideologiyasını isə X. Əfəndiyevanın fikrinə görə "gender fərqləri və gender stratifikasiyasına sosial bəraət qazandıran ideyalar sistemidir" (4, s.308). Daha dəqiq bu ifadə E.Mollayeva tərəfindən belə bir şəkildə izah edilir: "Gender ideologiyası elə bir ideyalar sistemidir ki, onun vasitəsilə gender fərqləri və gender stratifikasiyası sosial bəraət qazanır". (7, s. 22)

Gender rolu dedikdə nə başa düşürük? Əlbəttə ki, burada sosial gözləmələr, nitq, mənəvi, geyim və jestlərlə özünü biruzə verən davranış nəzərdə tutulur. Belə ki, çox vaxt cəmiyyətdə qadın passiv rola, kişi isə aktiv rola malik olur. N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva bu kateqo-

riyanın mahiyyətinə aydınlıq gətirərək qeyd edirlər ki, "Gender rolu dedikdə, ilk növbədə, qadın və ya kişi gender cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq bu cinslər üçün səciyyəvi olan davranış tərzini əks etdirən sosial normaların məcmusu nəzərdə tutulur. Gender rolları kişi və qadınlar üçün gözlənilən davranış nümunələrinin, sosial növlərindən biridir". (1, s. 301)

Gender stratifikasiyası – genderi sosial stratifikasiyanın əsasına çevirən, genderlər arasındakı qəbul edilmiş fərqləri isə sistemə qiyətləndirilən və qiymətləndirilmiş edən prosesdir. N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva yazır: "Gender stratifikasiyası cəmiyyətdə cinslər arasında rifah və öhdəliklərin institutlaşdırılmış səviyyədə qeyri-bərabər bölünməsi deməkdir". Genderdən başqa belə kateqoriyalar kimi sinif, irq, yaş çıxış edirlər. Bu kateqoriyanın mahiyyəti mənbələrdən birində bu şəkildə açıqlanır: "Gender cəmiyyətin sosial stratifikasiyası (laylanması) üsullarından biridir. Bu üsullar irq, milliyyət, sinif, yaş kimi sosial demoqrafik faktorlara uyğun olaraq sosial iyerarxiya sistemini təşkil edir" (1, s. 317).

Coan Skott genderi digər stratifikasiya kateqoriyaları şəbəkəsində araşdırılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış etdi. Cins, sinif, irq və yaş gender sistemini müəyyən edən fundamental dəyişənlərdir. Bu fikirləri həm də fransız postmodernist feminist Tereza de Lauretis inkişaf etdirir. O, genderi normativ tənzimləmə prosesində kişi və ya qadın subyekt kimi müəyyən edən kompleks proses və ya texnologiya hesab edir.

Gender şüuru gəncəşünaslıqda kateqoriyalardan biri olaraq insanları və cəmiyyəti dərk etməyi formalaşdıran baxış tərzidir və bu şüur, eyni zamanda, insanları dünyada gedən inkişaf üçün açıq olmağa, dünyaya yeni gözlə baxmağa çağırır. Mənbələrdən birində göstərilir ki, "Gender sisteminin saxlanması və inkişafında əsas rolu insan şüuru oynayır. Fərdlərin gender şüurunun yaradılması sosial və mədəni stereotiplərin, normaların və təlimatların saxlanması və yayılması vasitəsi ilə baş verir." (8, s.18)

Gender displeyi elmi ədəbiyyata ilk dəfə İ. Hoffman tərəfindən gətirilmiş və bu kateqoriya kişi və qadınların daimi qarşılıqlı münasibətlərinin çoxşaxəli təzahürləridir. Lüğətlərdən birində göstərilir ki, "gender displeyi – ad, xarici görünüş, səs tembr, nitq və hərəkət qaydaları, hissləri idarəetmə tərzini – bütün bu təzahürlər...gender displeyini təqdim edir". (3, s.61)

Gender identikliyiində isə dərk etmə kişilik və qadınlığın mədəni təyinatında özünü göstərir və eyni zamanda, insanın kişi və ya qadın qrupuna mənsubluğunu xarakterizə edən sosial eyniyyətin quruluşudur. Deməli, bu anlayış kişi və qadın psixoloji cizgilərinə xidmət edir. Belə deyə bilərik ki, gender yalnız cinsdən asılı deyil, o həm də gender identikliyiinin nəticəsidir. Gender stereotipləri – qadının və kişinin cəmiyyətdə özünü necə aparmalı olduğunu və hansı rolu yerinə yetirdiyi haqqında obrazdır. Ümumiyyətlə, stereotiplər – insanlar, obyektlər və hadisələr haqqında emosional rənglənmiş və böyük dayanıqlığa malik olan təsəvvürlərdir. Lakin stereotiplər əsassız ola bilərlər və əksəriyyət vaxt yanlış obrazlar yaradırlar. İnsanlar müəyyən bir sosial qrupun bütün nümayəndələrinə ümumiləşdirilmiş formada bəzi xüsusiyyətləri aid edirlər.

Ayrı-seçkiliyin əlillik, cins və dinə əsaslanan ən çox yayılmış bəzi formaları bu bölmənin digər hissələrində daha ətraflı şəkildə təqdim olunur. E. Mollayeva gender ayrı-seçkiliyini belə bir şəkildə izah edir: “Gender ayrı-seçkiliyi cinsə digəri ilə müqayisədə üstünlüklərin verilməsini nəzərdə tutur. Bəzən yanlış olaraq gender ayrı-seçkiliyi qurbanları kimi daha çox qadınlar nəzərdə tutulur, ancaq kişilərin də son zamanlar cinsi ayrı-seçkiliyə məruz qalması reallıqdır”. (6, s. 29)

Gender ayrı-seçkiliyiinin özü də açıq və gizli şəkildə həyata keçirilir.

Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Qanunun 13-cü maddəsində aşağıdakılar göstərilir:

– Dövlət kişi və qadınlara təhsil hüququnun həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanların yaradılmasını təmin edir;

– İşəgötürən kişi və qadınlara əsas və əlavə təhsil almaq, təhsillə bağlı məzuniyyət hüququndan istifadə etmək üçün bərabər şərait yaratmalıdır;

– Dövlət mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə qəbulda, tələbələrin təqaüdlə təmin edilməsində, tədris planının seçilməsində və biliyin qiymətləndirilməsində kişi və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir;

– Dərslilər gender bərabərliyi prinsipinə əsaslanmalıdır. Təhsil haqqında Qanunun 5.3. maddəsində göstərilir ki, “Dövlət mülkiyyət for-

masından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə işə qəbulda, vəzifələrə təyin olunmada və ya seçilmədə, əməyin stimullaşdırılmasında, təhsil müəssisələrinə qəbul olunmada, təhsilalanların təqaüdlə təmin edilməsində, ixtisasların seçilməsində, biliyin qiymətləndirilməsində, məzunların işlə təmin edilməsində, təhsilin növbəti pillədə davam etdirilməsində, ixtisasın artırılmasında və təhsil sahəsində digər məsələlərdə kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir”. (9) Göründüyü kimi, Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Qanun Təhsil qanununun müvafiq maddəsini təkrarlayır. Hər iki qanunda qadınların təhsilə çıxışı və təhsil sahəsində əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bərabər imkanlara dair müddəalar vardır. Bunlardan Əlavə Əmək Məcəlləsi də işə qəbul və əmək münasibətlərində qadınlarla kişilərin bərabər hüquq və imkanlar yaradılması ilə bağlı müddəalara malikdir və bu bərdə yuxarıda bəhs edilmişdir. BMT Konvensiyası, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də qadınlarla kişilərin bərabər hüquqlara malik olmaları üçün qanunvericilik əsaslarının yaradılması ilə yanaşı, həmçinin onları həm təhsil almaq, həm də təhsil sahəsində bərabər imkanların olmasını, eyni zamanda, bu bərabərliyin faktiki təmin olunma məsələsini qoyur.

Problemə aktuallığı. Gender və onun kateqoriyalarının araşdırılması, cəmiyyətdə sosial rolların müəyyən cinsə aidiyyətindən asılı olaraq bölüşdürülməsi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin aktuallaşmasından irəli gəlir. Çünki insan dünyaya gələn gündən kişi və qadın davranış normalarının bögüsü ilə üzləşir, bir növ gender sisteminin obyektinə çevrilir.

Problemə elmi yeniliyi. Gender anlayışının mahiyyəti və onun kateqoriyaları araşdırılarkən bioloji və sosial cinslər arasındakı fərqlər də araşdırılmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, gender – insanın cinsi qadın və kişi arasındakı psixoloji və sosial fərqlərin başlıca səbəbidir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində və eləcə də ali təhsil müəssisələrində dərslilərin gender bərabərliyi prinsipinə uyğunlaşdırılmasında dəyərli mənbədir. Dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə işə qəbulda, vəzifələrə təyin olunmada və ya seçilmədə, əməyin stimullaşdırılmasında, təhsil müəssisələrinə qəbul olunmada, təhsilalanların təqaüdlə təmin edilməsində kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin etməkdə gərəklə vəsait olaraq istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev, N. Ailə və gender psixologiyası / N. Çələbiyev, Ü. Əfəndiyeva. – Bakı, – 2021. – 520 s.
2. Əfəndiyeva, X. Azərbaycanda gender problemləri // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2011, № 3, s. 308-311.
3. Gender terminlərinin izahlı lüğəti /Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2005. – 200 s.
4. Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında qanun. <https://e-qanun.az/framework/12424>
5. Mollayeva, E. Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri / E. Mollayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 268 s.
6. Mollayeva, E. Pedaqoji kadr hazırlığının gender aspektləri / E. Mollayeva. – Bakı: – 2021. – 432 s.
7. Mollayeva, E. Təlim prosesində şagirdlərin gender tərbiyəsinin imkan və vasitələri / E. Mollayeva. – Bakı: Müəllim, – 2009. – 44 s.
8. Səfərov, E. Dövlət qulluğunda gender bərabərliyi üzrə kurikulum / V. Əsgərov, N. Səfərova.– BDU: – 2021. – 65 s.
9. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az> › framework

E-mail: ilahe.a1000@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L. Qasımova,*
ped.elm.dok., dos. E. Mollayeva

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2022.

Günəl Ədalət qızı Allahverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi

NEVROZ, ONUN ETİOLOGİYASI VƏ SİMPOTMLARI

Гюнель Эдалет гызы Аллахвердиева

*преподаватель кафедры «Специальное образование»
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

НЕВРОЗ, ЕГО ЭТИОЛОГИЯ И СИМПТОМЫ

Gunel Adalat Allahverdiyeva

*teacher of Special education department
at Azerbaijan State Pedagogical University*

NEUROSIS, ITS ETIOLOGY AND SYMPTOMS

Xülasə. Nevroz uzun müddət davam edən xroniki stresslərin nəticəsində inkişaf edir və bu zaman müxtəlif səbəblər üzündən insan onun üçün mürəkkəb hesab edilən bu vəziyyətdən çıxış yolunu heç cür tapa bilmir. İnsanın sosial statusundan, təhsil səviyyəsindən, maddi təhlükəsizliyindən, ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq müxtəlif yaşlarda olan kişilərdə və qadınlarda müşahidə edilir.

Açar sözlər: *nevroz, panik atak, təkrarlanan vərdiş, depressiya*

Резюме. Невроз развивается в результате длительного хронического стресса, и в это время в силу разных причин человек не может найти выход из сложившейся для него сложной ситуации. Может возникать у мужчин и женщин разного возраста, независимо от социального статуса человека, уровня образования, материальной обеспеченности, семейного положения.

Ключевые слова: *невроз, паническая атака, повторяющаяся привычка, депрессия*

Summary. Neurosis develops as a result of long-term chronic stress, and at this time, due to various reasons, a person cannot find a way out of this situation, which is considered complicated for him. It can occur in men and women of different ages, regardless of a person's social status, education level, financial security, family status.

Key words: *Neurosis, panic attack, repetitive habit, depression*

Nevroz – sinir sisteminin geri dönmə funksional pozğunluğu olub, sinir sisteminə uzun müddət ərzində üzücü təsir edən müxtəlif faktorların təsiri nəticəsində baş verir.

“Nevroz” termini ilk dəfə 1776-cı ildə Şotlandiyalı həkimi U. Qullen tərəfindən təklif edilmişdir. XBT-10-da “nevroz” termini əvəzinə “nevrotik pozuntu” ifadəsindən istifadə edilmişdir. Lakin müasir dövrdə “nevroz” anlayışından ali sinir fəaliyyətinin xroniki və ya kəskin stressin təsirindən yaranan psixogen pozuntularını ifadə etmək məqsədilə çox istifadə olunur. Bu xəstəliklər digər etioloji faktorların (məsələn, toksiki təsirlər, travmalar, keçirilmiş xəstəliklər) təsiri ilə əlaqəli olduqda, o zaman onları nevroza bənzər sindromlara aid edirlər.

Nevroz xəstəliyi ilə bağlı aparılan araşdırmalar nevrotik pozuntuların 30 yaşdan yuxarı kişi və qadınlarda daha çox rast gəlindiyini göstərir. Qadınlar nevrozlara daha çox meylli olurlar ki, bu da onların kişilərə nisbətən daha emosional, həssas olmalarından irəli gəlir. Adətən, qadınlarda nevroloji xəstəliklər adətən kişilərə nisbətən daha ağır şəkildə təzahür edir.

Nevroz ən çox hallarda xəstənin zehni fəaliyyətinin enməsinin, fiziki dözümlülüyünün və məhsuldarlığının azalmasının, əmək qabiliyyətinin pisləşməsinin səbəbi olur. Bundan əlavə, nevrozun inkişaf etməsi xəstədə açıq-aşkar xasiyyətin mənfi cəhətinin ifadə olunmasına: münaqişələrə meylliliyə, tez qıcıqlanmaya, təcavüzkarlığa gətirib çıxarır ki, nəticədə onun cə-

miyyətdə təmaslarının məhdudlaşmasına və sosial qruplarda əlaqələrinin pisləşməsinə səbəb olur. Vaxtında və ya düzgün aparılmamış müalicə nəticəsində nevroz psixotik pozuntulara çevrilə bilər ki, bunlar üçün də xəstənin şəxsiyyətinin strukturunun dəyişiklikləri xarakterik olur.

İlk öncə nevrozun yaranmasına səbəb olan amilləri müəyyənləşdirək. Nevroz psixoloji, sosial, genetik və bioloji səbəblərdən meydana çıxma bilər.

Psixoloji səbəblərə pasiyentin uşaqlıq dövrünü normal yaşaya bilməməsi, ailədə münasibətlər və s. aiddir.

Sosial səbəblərə isə maddi durumun yaxşı olmaması, işsizlik və s. aid edilir. Bir çox xəstəliklərdə olduğu kimi nevrozda da *genetik* faktorlar özünü büruzə verməkdədir.

Qeyd edək ki, nevrozun yaranmasında ən əsas səbəb *bioloji* səbəbdir, yəni beyində serotoninin maddəsinin (xoşbəxtlik hormonunun) səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Nevroza səbəb olan digər amillərə aiddir: panik atak, daim narahatlıq hissi, obsessiv pozulmalar, təkrarlanan vərdislər, xroniki yorğunluq, depressiya, müxtəlif fiziki narahatlıq, ağrılar, spazmlar, qorxular.

Qeyd edək ki, nevroz anadangəlmə də ola bilər. Sonradan o, illərlə progressivləşir. Burada hamiləlik vaxtı ananın nevrozun pik həddində olması rol oynayır. Eləcə də, arzulanmayan hamiləlik, aborta cəhd, uyğun vaxtda doğulmayan uşaqlar anadangəlmə nevroz olur. Deməli, nevroz, insanın sosial həyata uyğunlaşma cəhdləri nəticəsində yaranan ciddi və ya qalıcı davranış pozuntusudur. Bu, çətin həyat şəraitindən, şüursuz şəkildə edilən münasibətləri həll etmək üçün uğursuz cəhdlərdən yaranır. Nevroz xəstəliyi anatomik və ya fiziki səbəblərdən qaynaqlanmır, amma çox ciddi bir xəstəlikdir. Ziddiyyətlərlə uyğunlaşa bilməmək gərginlik və narahatlığa səbəb olur. Yuxarıda yazılanlardan aydın olur ki, nevrozun səbəbi dəqiq məlum deyil. Bu xəstəlik müxtəlif vəziyyətlərdə özünü göstərir. Nevrotik reaksiyalardan ibarət olan nevroz xəstəliyi heç bir səbəb olmadığı halda fiziki şikayətlərə səbəb olur. Nevrozun əsas əlamətlərinə aiddir:

- həyəcan, narahatlıq, qorxu, məyusluq, ümüdsizliyə qapılmaq;

- tez bir zamanda, hətta kiçik həcmli işin icra edilməsi zamanı baş verən yorğunluq, həyat aktivliyinin zəifləməsi;

- yuxusuzluq, çətinliklə yuxuya getmək və ya səhər oyandıqdan sonra zəiflik və yorğunluq hissi;

- güclü işıqlanma və yüksək səsə ağırlı reaksiyanın verilməsi;

- müxtəlif fobiya yaranması (məsələn, insan birdən-birə liftə, metroya və s. nəqliyyat vasitələrinə minməkdən qorxur);

- beyindən çıxmayan, yorucu, təkrarlanan fikirlər (məsələn, evdən çıxdıqdan sonra qaz, işıq, ütünün yanıq şəkildə qalmasından qorxmaq və s.);

- orqanizmin digər orqan və sistemlərində baş verən pozulmalar: iştahanın pis və ya əksinə həddindən artıq güclü olması, ürəkbulanma, qəbizlik, ishal, qarında ağrı, baş gicəllənməsi, arterial təzyiqin enib-qalxması, ürək döyüntülərinin tezləşməsi, ürək nahiyyəsində olan narahatlıq hissi, cinsi meylin azalması, cinsi zəiflik və s.;

- bədən müxtəlif yerlərində ağrılar (boyun nahiyyəsində, çiyinlərdə, bəldə, mədədə, ürəkdə, baş ağrıları və s.).

Qeyd edək ki, nevrozun müxtəlif növləri var. Bunlara aiddir:

- qorxu nevrozu;
- isterik nevroz;
- nevroitik fobiya;
- obsessiv-kompulsiv nevroz;
- depressiv nevroz;
- nevrasteniya;
- depressiv alizasiya nevrozu;
- ipoxondriya nevrozu.

Nevrozun müxtəlif xüsusiyyətləri uşaqlarda da müşahidə olunur. Uşaqlarda nevroz daha çox pubertat dövründə qeyd olunur. Bu dövrdə hormonal fonda kəskin dəyişikliklər yeneitmələri müxtəlif həyat hadisələrinə münasibətdə xüsusilə həssas edir. Lakin uşaqlarda çox vaxt nevroz öz-özünə keçib gedir, təhlükəli və uzun sürən ruhi xəstəliklərin inkişafına gətirib çıxarmır. Eyni zamanda, qocalığın yaxınlaşması zamanı yaşlı insanlarda meydana çıxan nevroz özündə müxtəlif ruhi pozuntuların inkişafı təhlükəsini daşıyır və tez-tez daxili orqanların xəstəliklərinə səbəb olur.

Uşaq yaşlarında təsadüf edən nevrozun əmələ gəlməsinə və klinik xüsusiyyətlərinə təsir edən başlıca cəhət tam inkişaf mərhələsinə çatmamış sinir sistemidir. Q. E. Suxareva (1974) qeyd etmişdir ki, əgər uşaq kiçik yaşlarından qarşıya çıxma biləcək həyat çətinliklərinə qarşı

hazırlanmayıbsa, yəni tərbiyəsi və fiziki hazırlığı olmayan uşaqlar asanlıqla nevroza tutulurlar.

Ən kiçik yaşlarda meydana çıxan nevrozun əlamətləri bəzən müntəzəm ana qayğısının olmaması ilə bağlı meydana çıxır. Anasına bağlı olan uşaq uzun müddət onu görmədikdə əhvalı dəyişir, yuxusu pozulur, göz yaşları içərisində anasını gözləyir. Bəzən isə əksinə, ana öz uşağına lazımı mehribanlıq göstərmir, onu tez-tez cəzalandırır. Hər iki halda ananın münasibəti uşağın psixikasına ciddi təsir edir və nevroitik halın inkişaf etməsinə səbəb olur.

Hər iki valideynin və ailənin digər üzvlərinin (baba, nənə, böyük bacı, qardaş) uşağa qeyri-bərabər münasibəti də nevroitik əlamətlərin formalaşmasına səbəb olur. Atanın qəddar və ciddiliyi, ananın isə mülayim və qayğıkeşliyi uşağın əsəb sisteminə olduqca mənfi təsir göstərir. Belə halda sinir sisteminin gərginləşməsi üçün şərait yaranır. Nevrozların əmələ gəlməsində ən qorxulu səbəblərdən biri də uşağın ərköyün tərbiyə olunmasıdır.

Uşaqlarda nevrozların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- narahatlıq, toxunma, göz yaşardıcılıq;
- işıq və yüksək səslərə reaksiya;
- yorğunluq və yuxusuzluq;
- mənfi vəziyyətə bağlılıq;
- hər hansı bir kiçik hadisə üçün fırtınalı reaksiya;
- fiziologiya planında dəyişikliklər: həzm, təzyiq və s.

Mütəxəssislərin fikrincə, uşaqlarda nevrozların yaranma səbəblərinə aşağıdakılar aiddir.

İrsiyyət amili. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında irsiyyət mühüm rol oynayır. İrsiyyətin maddi daşıyıcıları genlərdir. Həm fiziki əlamətlər (qamət, sifət quruluşu və s.), həm də fizioloji əlamətlər (sinir sisteminin tipi, sinir hüceyrələrinin miqdarı və s.) nəsilən-nəslə keçir. Nəslin hər hansı bir nümayəndəsində nevrozun olması dünyaya gələcək uşaqda da nevrozun olma ehtimalını artırır.

Ailə tərbiyəsi. Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin ilkin struktur vahidi ailədir. Uşaq ilk tərbiyəni ailədə alır və ilk sosial təcrübəyə yiyələnir, bir şəxsiyyət kimi formalaşır. Ailə uşağın gələcək inkişafında, taleyində mühüm rol oynayır. Amma ailədə valideynlərin uşaqlarla həddindən artıq sərt münasibəti, valideynlərdən birinin spirtli içki və

ya narkotikdən istifadə etməsi, yaxud da ailədə uşağın həddindən artıq qorunması gələcəkdə uşağın nevroz olma ehtimalını artırır.

Uşağın müəyyən xəstəliklər keçirməsi.

Uşaqda olan kəskin və xroniki infeksiyalar, beyin zədələri, onkoloji xəstəliklər, raxit və s. inkişaf etmiş bir mərhələdə müxtəlif növ nevrozların yaranmasına səbəb ola bilər.

Uşağın fiziki və emosional stress keçirməsi. Uşaqlar uşaq bağçasına, məktəbə gedəndə, ailədə söz-söhbət olanda, xəstələnəndə, ailə üzvlərini itirdikdə və s. hallarda stress keçirirlər. Bu da nevrozların yaranmasına səbəb olur.

Yuxu rejiminin pozulması. Bilirik ki, yuxu insan fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Nəticədə, uşağın bu ehtiyacı tam ödənilmirsə, gələcəkdə nevrozun yaranmasına səbəb olur. Ona görə də uşağın yuxusu tam olmalıdır.

Ailədə yeni uşağın dünyaya gəlişi. Bilirik ki, ailədə yeni bir uşağın dünyaya gəlməsi digər uşaqlarda qısqanclıq hissinin yaranmasına səbəb olur. Valideynlər ailədəki uşaqların hər birinə lazımı diqqət göstərməlidirlər. Əks halda qısqanclıq hissi uşaqlarda nevrozun yaranmasına səbəb ola bilər.

Qeyd edək ki, nevrozu aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, düzgün diaqnoz müəyyən edilməlidir. Nevroz diaqnozunu qoymaq üçün pasiyentdən ətraflı anamnez toplamaq çox vaxt yetərli olur. Lakin bəzən qanda müəyyən parametrləri də yoxlamağa ehtiyac duyulur.

Nevrozların müalicəsi ən son protokollara uyğun olaraq pasiyentin yaşı, yanaşı xəstəlikləri, çəkisi və s. nəzərə alınaraq fərdi qaydada aparılır. Effektiv müalicə aparmaq üçün, ilk növbədə, xəstəliyin yaranma səbəbini müəyyənləşdirmək lazımdır. Nevroza səbəb psixoloji gərginlik, özünəqapanma, təşvişli hiss-həyəcan olarsa, bu zaman müalicənin mütləq komponenti psixoterapiyadır. Həmçinin, sakitləşdirici texnikaların tətbiqi də müsbət təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə qeyd olunanları nəzərə almaqla nevrozlu uşaqların təlim-tərbiyə fəaliyyətini yüksək səviyyədə təmin etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Nevrotik pozulmalardan əziyyət çəkən uşaqlarla çalışan tərbiyəçilər, müəllimlər və valideynlər üçün faydalı olacağını düşünürəm.

Problemin aktuallığı. Nevrozlu uşaqların xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmaq aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Захаров А.И. детские неврозы (психологическая помощь родителей детям). СПб.: Респекс, 2005, 400 с.
2. Исаев Д.Н. Психопатология детского возраста: Учебник для вузов. СПб.: Спец.Лит, 2001, 463 с.
3. Исаев Д.Н. Эмоциональный стресс, психосоматические и соматопсихические расстройства у детей. СПб.: Речь, 2005, 400 с.
4. Мартынов С.М. Здоровье ребенка в ваших руках. М.: Крон-Пресс, 1997, 336 с.

E-mail: allahverdi.gunel@bk.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəl.dok.*, dos. **T.H. Ağayeva**,
ped.ü.fəl.dok., dos. **S.R. Aslanova**

Redaksiyaya daxil olub: 17.10.2022.

UOT 159.9

Sülhanə Siyaxbər qızı Bəşirova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARA RİYAZİ ELEMENTLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ ÜSULLARI

Сулхана Сияхбер гызы Баширова

преподаватель кафедры Специальное образование

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ЭЛЕМЕНТАМ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Sulhana SiyaxberBashirova

teacher of Special education department at Azerbaijan State Pedagogical University

MATHEMATICS FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS METHODS OF TEACHING THE ELEMENTS

Xülasə. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara riyazi elementlərin öyrədilməsi onların gələcək həyatı ehtiyaclarının qarşılansında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində, informasiya əsrində yaşamağımız hər bir insanın öz ehtiyaclarını ödəyə bilməsi zərurətini yaradır. Bu səbəbləri əsas götürsək xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin öz şəxsi ehtiyaclarını potensial imkanları hesabına qarşılaya bilməsi üçün şəraitin yaradılması zəruridir. Bu missiya isə təkcə təhsil sahəsində deyil, ictimai səviyyədə dəstəklənməlidir.

Açar sözlər: *riyazi ehtiyaclar, xüsusi məktəblər, ictimai şüur, xüsusi riyazi təhsil, müasir şərait, informasiya texnologiyaları*

Резюме. Обучение математическим элементам детей с ограниченными возможностями здоровья, имеет важное значение для их адаптации и для приспособления к их жизненным потребностям. Жизнь в обществе рыночной экономики, в век информации, создает потребность в том, чтобы каждый человек мог удовлетворить свои житейские потребности. Эта задача должна поддерживаться не только в сфере образования, но и на социальном уровне.

Ключевые слова: *математические потребности, специальные школы, общественное сознание, специальное математическое образование, современные условия, информационные технологии*

Summary. Teaching mathematical elements is important in fulfilling the future life needs of children with disability. Living in the conditions of the market economy and the information society creates the necessity for every person to be able to satisfy his needs. Based on these reasons, it is necessary to create conditions for people with special needs to meet their personal needs according to their potential. This mission should be supported not only in the field of education, but also at the social level.

Key words: *mathematical needs, special schools, social awareness, special mathematical education, modern conditions, information technologies*

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara riyazi elementlərin öyrədilməsi onların gələcək həyatı ehtiyaclarının qarşılansında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vacib məsələ təkcə təhsil sahəsində deyil, ictimai səviyyədə dəstəklənməlidir. Belə ki, ancaq bütövlükdə ictimai şüur:

- 1) onların təlim-tərbiyəsinin təşkil edilməsi;
- 2) cəmiyyət daxilində hər kəs kimi hüquq və haqlarının qorunması;
- 3) cəmiyyətin digər üzvləri kimi onların öz həyatlarının müəyyənləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması istiqamətində formalaşarsa, həm-

çinin bu istiqamətdə onlar üçün lazımı şərait yaradılsa, bu zaman onlar da digər insanlar kimi öz həyatlarını yaxşıya doğru dəyişmək və cəmiyyətin fəal üzvlərindən olmaq imkanı qazanmış olacaqlar. Bu proses isə ancaq təcriddən uzaqlaşaraq təlim-tərbiyəyə oradan isə cəmiyyətə inteqrasiya şəraitində mümkündür. Bu istiqamətdə gedən prosesdə digər fənlər kimi riyaziyyat təliminin də xüsusi yeri vardır. Belə ki, riyaziyyat təlimi prosesində onlar mühüm riyazi bilik, bacarıq və vərdislər əldə edirlər. Bu bilik və bacarıqlar isə onlara gələcək həyatlarında alış-veriş etmək, hesab apara bilmək, ölçmək, yazıb oxuya bilmək və s. kimi əməliyyatları icra edə bilmək imkanı yaradacaq. Riyazi biliklərin dərinədən mənimsənilməsi şagirdin riyazi təfəkkürünün məqsədyönlü inkişafına nail olmadan mümkün deyil. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən təfəkkür obyektiv gerçəkliyin insan şüurunda fəal inkişafıdır. Bir sıra anlayışların dəqiq öyrənilməsi çox vacibdir. Onların dəqiq mənimsənilməsi zəruri bünövrə təşkil edir.

Ümumiyyətlə, riyaziyyatın insan həyatında olan rolunu nəzərə alsaq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin də riyazi biliklərə sahib olmaları zəruri və vacibdir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikasının predmeti riyaziyyatın təlimi prosesidir. Məhz xüsusi məktəblərdə bu fənnin tədrisi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin riyazi təliminin təşkili məsələlərini əhatə edir. Başqa sözlə, riyaziyyatın tədrisi metodikası bütün tədris mərhələlərində riyaziyyatın təlimi qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası təlim prosesi ilə bağlı aşağıdakılara aydınlıq gətirir:

1. Nə üçün riyaziyyatı öyrənmək lazımdır (riyaziyyat təliminin məqsədi)?

2. Riyaziyyatdan nəyi öyrənmək lazımdır (riyaziyyat təliminin məzmunu)?

3. Riyaziyyatı necə öyrənmək lazımdır (riyaziyyat təliminin üsulları)?

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyat təliminin məqsədlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) riyaziyyat təliminin *xüsusi təhsil* məqsədləri;

2) riyaziyyat təliminin tərbiyə məqsədləri;

3) riyaziyyat təliminin praktik məqsədləri.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyat təliminin təhsil məqsədləri aşağıdakılardır:

1) şagirdlərə riyaziyyatdan bilik, bacarıq və vərdislərin müəyyən sistemini vermək;

2) şagirdlərin real aləmi riyazi metodlarla dərk etməsinə kömək göstərmək;

3) şagirdləri riyaziyyatdan yazılı və şifahi nitqə alışdırmaq;

4) şagirdlərə fəal idrak fəaliyyəti üçün zəruri olan minimum riyazi informasiyaya yiyələnməkdə kömək göstərmək.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyat təliminin tərbiyə məqsədləri aşağıdakılardır:

1) şagirdlərdə mütərəqqi dünyagörüşü tərbiyə etmək;

2) şagirdlərdə riyaziyyatı öyrənməyə dayanıqlı maraq tərbiyə etmək;

3) şagirdləri mənəvi-estetik ruhda tərbiyə etmək;

4) şagirdlərin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirmək.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyat təliminin praktik məqsədləri aşağıdakılardır:

1) şagirdlərdə qazanılmış riyazi bilikləri sadə praktik məsələlərin həllində tətbiq edə bilmək bacarıqları formalaşdırmaq;

2) şagirdlərdə riyazi cihaz və alətlərdən istifadə etmək bacarıqları formalaşdırmaq;

3) şagirdlərdə elmi və tədris xarakterli informasiyanı sərbəst əldə etmək bacarıqları formalaşdırmaq.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi zamanı müəllim aşağıdakı məqamlara mütləq diqqət yetirməlidir:

1) ibtidai məktəbin hesab kursunda həndəsənin rolunu artırmaq;

2) tədris məsələlərinin məzmununu şagirdin həyat təcrübəsinə uyğunlaşdırmaq;

3) hesabın tədrisində əyaniliyin rolunu artırmaq;

4) öyrənənlərə aldıkları riyazi bilikləri tətbiq edə bilmək imkanı yaratmaq.

Beləliklə, riyaziyyat təliminin məqsədləri onun məzmununu müəyyən edir. Xüsusi məktəblərdə riyaziyyat təliminin məzmunu aşağıdakı mühüm tələbləri ödəməlidir:

1) ümumtəhsil əhəmiyyətli olmalı və mütərəqqi dünyagörüşü formalaşdırmalıdır;

2) şagirdlərə riyazi biliklərə yiyələnərək lazımı məqamlarda bu biliklərdən istifadə etməyi öyrətməlidir;

3) təhsil pillələrinin davamlılığını təmin etməlidir;

4) peşə aldıqda riyazi bilikləri tətbiq edə bilmək imkanı yaratmalıdır.

Xüsusi məktəb şagirdlərinin riyazi təlimində riyaziyyatın didaktik prinsiplərinin rolu. Xüsusi məktəb şagirdlərində riyazi bilikləri formalaşdırən zaman riyaziyyatın ümumi pedaqogikadan gələn prinsiplərinin tələbləri gözlənilməlidir. Riyaziyyat təlimində didaktik prinsiplər Y.A.Komenski dövründən bəri qabaqcıl təlim təcrübəsi pedaqoqlar tərəfindən ümumiləşdirilərək təlim prinsipləri adlandırılmışdır. Bu prinsiplərdə təlim prosesinin vəzifələri, təlimdə müəllimin fəaliyyətinin əsas və mühüm cəhətləri əks olunur. Riyaziyyatdan metodik ədəbiyyatda aşağıdakı didaktik prinsiplər sistemi qəbul edilir:

- 1) riyaziyyat təlimində elmilik prinsipi;
- 2) riyaziyyat təlimində şüurlu mənimsəmə, fəallıq və müstəqillik prinsipi;
- 3) riyaziyyat təlimində müvafiqlik prinsipi;
- 4) riyaziyyat təlimində əyanilik prinsipi;
- 5) riyaziyyat təlimində fərdi yanaşma prinsipi;
- 6) riyaziyyat təlimində biliklərin möhkəmliliyi prinsipi.

Riyaziyyat təlimində elmilik dedikdə, təlimin məzmununun elmin müasir səviyyəsinə uyğun olması başa düşülür. Riyaziyyat təlimində elmilik prinsipi əsasən dərsləklərin elmi əsasda yazılması ilə təmin olunur. Təlimdə elmilik prinsipinin reallaşmasında hələ də maneələr vardır. Proqram və dərsləklərin mükəmməl olmasını, ayrı-ayrı fənlər üzrə proqramların tam uyğun olmamasını buna misal göstərmək olar.

Riyaziyyat təlimində şüurluluq, fəallıq və müstəqillik prinsipləri aparıcı prinsip olmaqla, təlimin müvəffəqiyyətini təmin edir. Şüurlu mənimsəmə dedikdə, xüsusi məktəb şagirdlərinin riyazi biliklərə elə dərindən yiyələnməsi başa düşülür ki, onlar aldığı bilikləri konkret situasiyalarda tətbiq etməyi bacarsınlar. Təlim prosesində şagirdin tədris materialını necə mənimsəməsi haqqında daim informasiya almaq vacibdir. Buna yalnız pedaqoji cəhətdən düzgün qoyulmuş *sual-lar sistemi* vasitəsi ilə nail olmaq olar. “Pedaqoji cəhətdən sual düzgün qoyulmuşdur”, – dedikdə, biz həmin sualın şagirdi fəal zehni fəaliyyətə cəlb etdiyini başa düşürük. Təlim prosesində suallar elə tərtib olunmalıdır ki, onların tələb etdiyi in-

formasiyanın həcmi optimal olsun. Əgər tələb olunan informasiyanın həcmi böyük olarsa, onda bu sual şagirdi fəal zehni fəaliyyətə cəlb etməz, çünki şagird bu informasiyanı qəbul etməkdə çətinlik çəkəcək. Əgər tələb olunan informasiyanın həcmi kiçik olarsa, onda bu sual yenə də şagirdi fəal zehni fəaliyyətə cəlb etməz, çünki cavab çox sadə və aşkardır.

Təlim prosesində müəllim aşağıdakılar vasitəsilə şagirdlərin tədris fəallığına nail ola bilər:

- 1) hər bir yeni bölmənin və mövzunun şərhini verməklə;
- 2) yeni materialla köhnə material arasında əlaqə yaratmaqla;
- 3) yeni materialın tətbiq sahələrini göstərməklə təşkil etdikdə;
- 4) hər bir yeni sualın öyrənilməsinə yarıdıcı münasibət tərbiyə etməklə;
- 5) şagirdlərdə öz işinin nəticələrinə tənqidi münasibət tərbiyə etməklə.

Təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyi onların fəallığının və şüurluluğunun yüksək formasıdır. Ona görə də təlimdə şüurluluq və fəallığın təmin olunması şagirdin müstəqilliyinə nail olmaqdan ciddi asılıdır.

Riyaziyyat təlimində müvafiqlik prinsipinin əsasını tədris planı və proqramların tərtibində şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tələbi təşkil edir. Müvafiqlik prinsipi tələb edir ki, tədris materialının həcmi və məzmunu şagirdlərin zehni inkişaf səviyyəsinə, mövcud bilik, bacarıq və vərdislərinə uyğun olsun. Müvafiqlik prinsipi təlimdə sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, məlumdan məchula müddəasının həyata keçirilməsini tələb edir. Ona görə də təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsiplərinin ciddi gözlənilməsi müvafiqlik prinsipinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Əyanilik riyaziyyat təlimində ən vacib prinsipdir. O, mücərrəd təfəkkürün inkişafına köməklik göstərir. Təlimdə əyaniliyin səmərəsi əyani vasitələrin düzgün seçilməsindən və onların təlimdə düzgün tətbiq olunmasından asılıdır. *Məsələn, planimetriya kursunun öyrənilməsində şəkil vacibdirsə, stereometriya kursunun öyrənilməsində isə şəkil artıq çox böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bu mərhələdə fiqurların özünün əyaniliyi, canlı müşahidəsi mütləqdir.*

Riyaziyyat təlimində biliklərin möhkəmliliyi prinsipi şagirdlərdə sistemləşdirilmiş bilik,

bacarıq və vərdişlərin uzun müddət ərzində yadda saxlanılmasını tələb edir. Buna tədris materialını əzbərləməklə nail olmaq olmaz. Biliklərin möhkəmliyi üçün onun fəal, şüurlu mənimsənilməsi zəruri şərtlərdir. Digər zəruri şərt isə təlimin elmiliyidir.

Xüsusi məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikasında aşağıdakı müddəaların doğruluğu əsas götürülür:

a) yaddasaxlama təkrarların sayı ilə düz mütənəsibdir;

b) yalnız maraqlı və çox mühüm olan faktlar yadda qalır;

c) materialın yadda qalması üçün onun tətbiq sahəsi göstərilməlidir;

ç) materialın yaxşı yadda qalması üçün onun məntiqi tam olan kiçik hissələrə bölünməsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün faktların isbatını yadda saxlamaq vacib deyildir. Ən zəruri faktları yadda saxlamaq, lazım olduqda isə tələb olunan təklifi isbat etməyi bacarmaq lazımdır.

Təlim prosesində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Təlim prosesi hər bir şagirdin təfəkkürünün xüsusiyyətlərini, yaddaşının xüsusiyyətlərini, nitqini, görmə qabiliyyətini, iradəsini və s. nəzərə almaqla təşkil olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Tahirov, B.Ö. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. B.Ö. Tahirov, F.M. Namazov, S.N. Əfəndi, E.A. Qasımov, Q.Z. Abdullayeva – Bakı, – 2007.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün riyaziyyat proqramları. – Bakı, – 2002.
3. Ağayev B.Ə. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. – Bakı, – 1961.
4. A.S. Adıgözəlov, T.M. Əliyeva. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Ümumi metodika. I və II h. – Bakı, – 1993.
5. Xudaverdiyev K.İ., Tahirov B.Ö., Abdullayeva Q.Z. Şagirdlərdə qrafik bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması: Metodik vəsait. – Bakı, – 2000.
6. Кудрявцев Л.Д. Мысли о современной математике и ее изучении. – М.: Наука, – 1977.

Müasir şəraitdə informasiya texnologiyasından səmərəli istifadə etməklə buna qismən nail olmaq olar. Məsələn, təlimdə mükəmməl öyrədici proqram sistemlərindən istifadə olunması buna imkan verir. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipini təmin etmək müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Hər bir konkret tədris materialının öyrənilməsinə sinif kollektivini şərti olaraq zəif, orta və güclü qruplara ayıraraq, öyrənmə prosesini hər qrup üçün ayrıca təşkil etmək də təlimdə fərdi yanaşmaya qismən nail olmağa imkan verə bilər.

Problemə aktuallığı. Riyaziyyatın insan həyatında olan rolunu nəzərə alsaq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin də riyazi biliklərə sahib olmalarının vacibliyi bu mövzunu aktuallaşdırır.

Problemə elmi yeniliyi. Xarici ədəbiyyatlarda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin riyazi təliminin təşkili məsələləri daha çox və daha geniş aspektdə təhlil edildiyi halda, təəssüflər olsun ki, yerli ədəbiyyatlarda bu haqda məlumatlar, biliklər yetərsizdir. Məhz bu baxımdan sözü gedən mövzunun işlənilməsinə, tədqiq edilməsinə çox böyük ehtiyacın olduğunu nəzərə alıb bu mövzunu araşdırdım.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla çalışan müəllimlər, tərbiyəçilər və valideynlər, eləcə də bu sahədə tədqiqat işi aparan şəxslər üçün əhəmiyyətlidir.

E-mail: Sulhanebesirova17@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos N.T. Hüseynova,*
fil.ü.fəls.dok., dos.T.H. Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 21.10.2022.

UOT 159.9

Pərvin Zakir qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-3196-9020>

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ XARAKTERİN AKSENTUASIYASI

Парвин Закир гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

АКЦЕНТУАЦИЯ ХАРАКТЕРА В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ

Parvin Zakir Alieva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University

ACCENTATION OF CHARACTER IN ADOLESCENT PERIOD

Xülasə. Yeniyyətmələrdə xarakterin aksentuasiyası bu yaş dövrü üçün xarakterik problemlərlə bağlıdır. Aksentuasiya insan xarakterinin həddindən artıq özünü göstərməsidir. İfadə dərəcəsinə görə bu, açıq və gizli mərhələlərdən ibarət olur. Xarakterin aksentuasiyası konkret situasiyadan, bazar mühitindən, həm də işçinin psixoz, nevroz vəziyyətindən, patoloji davranış pozulmalarından asılı olur. Psixiatrik müşahidələr göstərir ki, onun əsas tipləri yeniyyətlik yaşında formalaşsa da, ayrı-ayrı elementləri hələ kiçik yaşlarında həyat şəraitinin, tərbiyənin nəticəsi kimi özünü göstərir. Uşağın yaşı artdıqca xarakterin aksentuasiyası sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Lakin bu dəyişikliklərdən yalnız bəziləri yaş xüsusiyyəti kimi meydana çıxır, onların böyük əksəriyyəti isə keçici xarakter daşıyan ümumi dinamik dəyişikliklərdir. Kəskin affektiv reaksiyaları, situativ amillərlə şərtlənən patoxarakteroloji reaksiyaları və s. buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda isə xarakterin aksentuasiyası fonunda müxtəlif psixi pozğunluqlar – nevroz, reaktiv depressiya və s. inkişaf edir.

Açar sözlər: *xarakter, yeniyyətlik dövrü, xarakterin aksentuasiyası, nevrotizm, psixopatiya*

Резюме. Акцентуация характера у подростков связана с проблемами, характерными для этого возрастного периода. Акцентуация означает чрезмерное выражение человеческого характера. По степени выраженности он состоит из открытой и скрытой стадий. Акцентуация характера зависит от конкретной ситуации, рыночной среды, а также наличия у работника психозов, неврозов, патологических нарушений поведения. Психиатрические наблюдения показывают, что хотя основные ее виды формируются в подростковом возрасте, отдельные ее элементы появляются в результате условий жизни и воспитания в раннем возрасте. По мере увеличения возраста ребенка происходят определенные изменения в области акцентуаций характера. Однако лишь некоторые из этих изменений проявляются как возрастной признак, а подавляющее большинство из них представляют собой общие динамические изменения преходящего характера. В качестве примера можно указать: острые аффективные реакции, патохарактерологические реакции, определяемые ситуативными факторами и др. В ряде случаев на фоне акцентуаций характера развиваются различные психические расстройства – неврозы, реактивная депрессия и др.

Ключевые слова: *характер, подростковый возраст, акцентуация характера, невротизм, психопатия*

Summary. Accentuation of character in teenagers is related to problems typical for this age period. Accentuation means excessive expression of human character. According to the degree of expression, it consists of an open and a hidden stage. The accentuation of the character depends on the specific situation, the market environment, as well as the employee's psychosis, neurosis, and pathological behavioral

disorders. Psychiatric observations show that although its main types are formed at the age of adolescence, its separate elements appear as a result of life conditions and upbringing at an early age. As the age of the child increases, certain changes occur in the field of character accentuation. However, only some of these changes appear as a feature of age, and the vast majority of them are general dynamic changes of a transient nature. Acute affective reactions, pathocharacterological reactions determined by situational factors, etc. an example can be shown. In some cases, against the background of character accentuation, various mental disorders – neurosis, reactive depression, etc. develops.

Key words: *character, adolescence, character accentuation, neuroticism, psychopathy*

Yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətlərindən biri də bəzi xüsusiyyətlərin kəskinləşməsi və sonradan hamarlanması ilə xarakter formalaşmasının başa çatmasıdır. Məhz yeniyetməlik dövründə xarakter aksentuasiyaları ən çox özünü göstərir, bunlar normal xarakterin ekstremal variantlarıdır. Normal şəraitdə bu və ya digər aksentuasiyanın olması həmişə başqaları üçün nəzərə çarpmır və əlverişli sosial uyğunlaşmaya mane olmur.

Xarakterin aksentuasiyası – onun fərdi xarakter əlamətlərinin həddən artıq gücləndirilməsidir. İnsanın başqalarına kifayət qədər müqavimət göstərərək müəyyən bir təsir növünə seçmə münasibətində özünü göstərir. Bu növlərin biliyi, başqalarının, iş yoldaşlarının arasında tanınma bacarığı bir mütəxəssisə peşəkar və şəxsi plan vəzifələrini həll etməkdə kömək edə bilər. Məsələn, hipertim adlandırılan “zəif nöqtələr”i olan belə insanların cəmiyyətdən təcrid olunma, məcburiyyətsiz işsizlik və sərt rejimdir. Bütün bunlar onun üçün güclü travmatik amillər ola bilər. Şizoid aksentuasiyası növü üçün güclü bir psixogen təsir – başqaları ilə tez bir zamanda dərin, qeyri-rəsmi və emosional əlaqə qurma ehtiyacına malikdir. İsteroid növü yüksək həssaslıq ilə onun xasiyyətlərinə – egosentrik vəziyyətinə, diqqət mərkəzində olmaq, özündə ümumbəşəri maraq oyatmağına kənardan vurulan zərbələrdir. İnkişaf dərəcəsindən asılı olaraq xarakter aksentuasiyası (vurğusu) gizli və açıq ola bilər. Xarakter aksentuasiyası nisbətən sabitdir və müxtəlif şərtlərin, xarici amillərin təsiri altında bir-birlərinə keçə bilər: ailə, sosial mühit, peşə fəaliyyəti, təhsil, idman, fiziki sağlamlıq və s.

Aksentuasiya latınca vurğu deməkdir. Biz, adətən, danışanda hər hansı bir fikri nəzərə çarpdırmaq üçün müəyyən bir sözün xüsusi vurğu ilə deyirik. Xarakterin aksentuasiyasında da onun ayrı-ayrı əlamətlərinin həddindən artıq güclənməsi nəticəsində daha kəskin surətdə nəzərə çarpması başa düşülür. 60-cı illərin sonun-

da alman alimi K.Leonqardın təklif etdiyi şəxsiyyətin aksentuasiyası termini müasir psixiatriyada və psixologiyada daha geniş yayılmışdır. Bir cəhəti dəqiqləşdirək: Qərb psixologiyasında çox vaxt şəxsiyyətlə xarakter eyniləşdirilir. Halbuki xarakterə nisbətən şəxsiyyət son dərəcə mürəkkəb anlayışdır.

Bununla belə, yeniyetməlik dövrünün kifayət qədər zəngin olduğu stress, psixotraumatik vəziyyətlər, həyat çətinliklərinin təsiri altında xarakter aksentuasiyaları olan insanlar deviantlaşa bilər. Hal-hazırda insan əmək fəaliyyətinin bir çox sahələri neyro-psixiatrik stress ilə əlaqələndirilir. Urbanizasiya, həyat tempinin sürətlənməsi, informasiyanın həddən artıq yüklənməsi, bu gərginliyin artması tez-tez neyropsixiatrik patologiyaların sərhəd formalarının yaranmasına və inkişafına kömək edir ki, bu da psixi gigiyena və psixoprofilaktika məsələlərini insanın psixi sağlamlığının qorunmasının ən vacib vəzifələrindən birinə çevirir.

Bu problemlərin həlli, ilk növbədə, bu cür vəziyyətlərin subklinik təzahürlərinin, xüsusən də nevrozizm, psixopatiya və onlara meyilliliyin erkən diaqnozu ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Psixotraumatik amillərin təsiri altında patoloji vəziyyətə çevrilə bilən xarakter aksentuasiyalarının diaqnozu da mühüm rol oynayır.

Xarakter aksentuasiyalarının tədqiqi mürəkkəb sosial-psixoloji problemdir. Bir çox yeniyetmələrdə anormal xarakter təzahürləri var ki, bu da təbii ki, onların cəmiyyətdəki davranışlarına, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətinə, akademik göstəricilərinə və s. təsir edir.

Xarakter aksentuasiyasının (vurğulamanın) tiplərinin təsnifatına fərqli yanaşmalar mövcuddur (K.Leonqard, A.E. Liçko, P.B.Ganuşkin, A.V. Petrovskiy və s.). Xarakter aksentuasiya növlərinin iki təsnifatı var. Birincisi (aksentuasiya olunmuş şəxsiyyət) Karl Leonqard (1968), ikincisi isə (aksentuasiya olunmuş). A. E. Liçko (1977) tərəfindən təklif edilmişdir.

Xarakterin aksentuasiyası problemi ilk dəfə psixiatriyada və psixonevrologiyada öyrənilməyə başlanılsa da, o, müasir dövrdə psixoloqların diqqətini daha çox cəlb edir. Burada müəyyən terminoloji çətinliklər özünü göstərir: həmin məsələni ilk dəfə psixiatrlar öyrəndikləri üçün xarakterin aksentuasiyası hallarını təsvir etmək üçün psixiatriya terminlərindən (“şizoid əlamətlər”, “epileptoid əlamətlər” və s. kimi) istifadə etmişlər. Bu isə onları psixoloji baxımdan təhlil etmək üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Yaş artdıqca, həyat təcrübəsi zənginləşdikcə bir çox hallarda xarakterin aksentuasiyası açıq formada özünü göstərmir: onun ayrı-ayrı əlamətləri pərdələnir, başqa əlamətlərlə kompensasiya olunur, yeni gizli forma kəsb edir. Lakin bəzi psixogen amillərin təsirlə onlar üçün səciyyəvi olan, lakin pərdələnmiş əlamətlər bütün aydınlığı ilə üzə çıxmağa bilər. Bundan başqa, xarakterin aksentuasiyası tipləri də bir çox hallarda dəyişir – bir tipdə yaxın tipin əlamətləri formalaşır.

Aksentuasiya tipi xarakterin zəif tərəflərini göstərir və beləliklə, uyğunsuzluğa səbəb olan psixogen reaksiyalara səbəb ola biləcək amilləri əvvəlcədən görməyə imkan verir – bununla da psixoprofilaktika üçün perspektivlər açılır. Baxmayaraq ki, xarakter yeniyetməlik dövründə formalaşır, bəzi aksentuasiya tipləri uşaqlıqda da görünür. Məsələn, 3-4 yaşından etibarən şizoid xarakterli nəzərə çarpır və ilk məktəb illərində psixosteniklər aşkar edilə bilər. Qalan tiplər daha çox yeniyetməlik dövründə formalaşır, qeyri-sabit tip olduqca erkən, 11-13 yaşda, həssas tip isə əksinə, orta məktəbdə olduqca gec görünməyə başlayır. Uşaqdakı dəyişikliklərə vaxtında diqqət yetirmək və vurğulanmış xüsusiyyətlərin patoloji kəskinləşməsinin qarşısını almaq vacibdir.

Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, xarakter aksentuasiyaları olan yeniyetmələr həyata zəif uyğunlaşır, bir komandada, ailədə münaqişələr, qeyri-qanuni meyllər, ünsiyyətdə çətinliklər, intihar niyyətləri, maraqsız gözlərdən gizlənmiş komplekslərin olması və digərləri ilə xarakterizə olunur və şübhəsiz ki, onların hamısı psixoloqların və sosioloqların köməyinə ehtiyac duyur. Bununla belə, təcrübə göstərir ki, aksentuasiyalı yeniyetmələr sosial fəaliyyət sahəsində çox uğurlu, maraq və tələblərinə adekvatdırlar.

Üstəlik, məhz onlar, yeniyetmə-aksentuantlardır ki, başqalarının marağını cəlb edir və mühüm hadisələrin mərkəzində olurlar. Hipertimik, stənik, orijinal şəxsiyyətlər xüsusilə qeyd olunur. Onların fəaliyyəti müsbət əlamətli orijinallıq və mənfi, dağıdıcı xarakterli qeyri-konformizm kimi görünə bilər.

Yeniyetmələrin aparıcı aksentuasiya növünü və davranış xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün A.E. Liçkonun xarakter aksentuasiyasının müəyyən edilməsi metodologiyasından istifadə etməklə bir qrup məktəbli ilə (20 nəfər) sorğu aparılmışdır. Görülən işlərin gedişində xarakter aksentuasiyalarının tipləri və onların təzahürləri müəyyən edilmişdir. Xarakter aksentuasiyalarının sayına və onların təkrarlanmasına əsaslanaraq, yeniyetmələrdə ən çox rast gəlinən xarakter aksentuasiyası müəyyən edilmişdir. Bu yaş dövrü üçün xarakterik olan ümumi aksentuasiya tipi hipertimikdir. Oğlanlarda ən çox hipertimik tipi müəyyən edilmişdir. Qızlarda isə hipertimik və həssas xarakter aksentuasiya tipləri rast gəlinmişdir.

Əksər hallarda xarakter aksentuasiyaları, xüsusən də yeniyetməlik dövründə deviant davranışın formalaşması üçün ilkin şərtlər yaradır. Belə ki, uşaqların davranışında yayınmalara yol verməmək üçün valideynlər və müəllimlər vaxtında uşağın xarakterinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidirlər. Xarakterdə aksentuasiya növünü, “zəif yerini” bilməklə mənfi sosial-psixoloji təsirlərdən qaçmaq, deviant davranışın formalaşmasının qarşısını almaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrdə psixopatiya və xarakter aksentuasiyaları təzahürlərinə görə fərqlənir. Hər hansı bir xarici psixogen təsir xarakterin “ağrı nöqtəsinə” yönəldildikdə vurğulanmış xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Deviant davranış sadəcə həyəcan signalıdır, vəziyyəti vaxtında düzəltmək üçün uşağa hansı amillərin mənfi təsir göstərdiyini düşünmək üçün bir fürsətdir. Psixopatiyalar isə daim, istənilən vəziyyətdə özünü büruzə verir, yeniyetmənin cəmiyyətə normal uyğunlaşmasına mane olur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə xarakter aksentuasiyasının tiplərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir və bu istiqamətdə aparılacaq işlər diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmələrdə xarakter aksentuasiyaları ilə bağlı tədqiqatların aktuallığı ondadır ki, xarakterin formalaşması dövründə onun

tipoloji xüsusiyyətləri hələ yeniyetməlik dövründə həyat təcrübəsi ilə hamarlanmamış və ört-basdır olunmamış çox aydın şəkildə üzə çıxır. Vaxt keçdikcə aksentuasiya xüsusiyyətləri, adətən, hamarlanır. Bu, bizə “xarakterin keçici yeniyetmə aksentuasiyaları” haqqında danışmağa imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri müəllimlər üçün xarakter aksentuasiyası olan yeniyetmələrlə işləyərkən faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. – Bakı: Nurlan, – 2006.
2. Mirzəyev R.N. Münasibətlər, konfliktlər və yeniyetmələr. – Bakı: ADPU, – 2018
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: учеб. пособие: В 2 кн. Кн.1: Система работы психолога с детьми разного возраста / Е.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 383 с
4. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1771/xarakter.html>

E-mail: parvin.aliyeva15@gmail.com

Rəyçilər: *psix.elm.dok., prof. Ə.T. Baxşəliyev,*
psix.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmaylova

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2022.

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

Müdafiə Cəmil oğlu Mahmudov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Texniki Universiteti

RİYAZİYYAT VƏ PEDAQOGİKA

Мудафие Джамиль оглы Махмудов
доктор наук по педагогике, профессор
Азербайджанский Технический Университет

МАТЕМАТИКА И ПЕДАГОГИКА

Mudafia Jamil Mahmudov
doctor of sciences in pedagogy, professor
Azerbaijan Technical University,

MATHEMATICS AND PEDAGOGY

Xülasə. Məqalədə riyaziyyat və pedaqogika fənləri arasında əlaqə və riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqindən, yeri, rolu məqsədindən, riyazi düsturların mahiyyətindən danışılır. Fənlərin müasir tələblərə uyğun yeniləşməsi, müasirləşməsi və təkmilləşməsində riyazi modellərdən istifadə edilməsinin əhəmiyyət kəsb etdiyi işıqlandırılır.

Açar sözlər: riyaziyyat, pedaqogika, təhsil, elm, metod və forma

Резюме. В статье повествуется о взаимосвязях математики и педагогики, применении математики к педагогике, о ее месте и роли, сущности математических формул. Подчеркнуто, что использование математических моделей важно при обновлении, модернизации и совершенствовании предметов в соответствии с современными требованиями.

Ключевые слова: математика, педагогика, образование, наука, методы и формы

Summary. The article tells about the relationship between mathematics and pedagogy, the application of mathematics to pedagogy, its place and role, the essence of mathematical formulas. It is emphasized that the use of mathematical models is important when updating, modernizing and improving objects in accordance with modern requirements.

Key words: mathematics, pedagogy, education, science, methods and forms

Hər bir elmdə elmi biliklərin diferensiasiyası yeni tədqiqat metodlarının yaranmasına səbəb olur və elmlər arasında oxşar qayda və qanunauyğunluqların aşkar edilməsi məsələsinin analiz və araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Bu problemlər ilk dəfə XII əsrin yarısından meydana gəlmişdir. Yeni elm sahələrinin yaranması onlar arasında sadəcə sintez olaraq özünü göstərmir, o həm də yeni sahələrin qayda və qanunauyğunluqlarının meydana gəlməsinə səbəb

olur. Qeyd edək ki, elmlərin bir-birinə integrasiyası və diferensiasiyası nəticəsində yaranan yeni elm başqa elmlərlə əlaqə olmadan da inkişaf edə bilər.

XX əsrin ortalarından başlayaraq elmlərin bir-birinə sirayət etməsi və integrasiyası sürətlə inkişaf etmiş və yeni nəzəriyyələrin (elmlərin) yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, riyaziyyat

yat, fizika, kimya, biologiya, coğrafiya və s. kimi elmlərin integrasiyası prosesi riyazi fizika, fiziki kimya, fiziki coğrafiya, geofizika, biokimya, biokibernetika, biofizika kimi yeni elmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, bu səbəbdən elmlərin integrasiyası fənlərin də integrasiyası zərurətini yaratmışdır.

Təhsilin bütün pillələrində fənlərin tədrisi prosesində tədqiq olunan istiqamətlərdən ən əhəmiyyətli olanlardan biri də fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması problemdir. Bu isə keyfiyyətli təlim və təhsilə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Elmlərin bir-birinə integrasiyası həm də dəqiq fundamental elmlərlə humanitar elmlər arasında əlaqələrin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Təhsil sistemində isə riyaziyyat və pedaqogika elmlərinin (fənlərinin) bir-birinə integrasiyası riyazi modelləşmədən bir aparat kimi istifadə olunması zərurətini yaratmışdır, yəni təlim prosesində yeni metod və formalarla istifadə olunmasına səbəb olmuşdur.

Ə. Ağayev, Y. Talıbov və b. "Pedaqogika" dərslər vəsaitində təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalardan, məsələn, kibernetika, təlimin alqoritmləşdirilməsi, problemlə təlim və s. haqqında olan metod və formalar öz əksini tapmışdır. Kibernetika orta məktəbdə proqramlaşdırılmış təlim ideyasını gətirmişdir. Alqoritm təlim fəaliyyətini sadə addımlara bölür və nəticədə cavaba çıxarır.

Problemlə təlimin xüsusiyyətləri dedikdə isə, təhsilə alanlar qarşısında problemlə vəziyyətin yaradılması, problemin həlli üzrə hipotezin (fərziyyənin) irəli sürülməsi, təhsilə alanlar arasında elmi mübahisə və nəticələrin yekunlaşdırılması başa düşülür. Göstərilən dərslər vəsaitində həm də interaktiv (və ya fəal təlim metodları) sırasına daxil olan tədqiqat bacarıqları diqqət mərkəzinə gətirilir. Arqumentlər gətirərkən təhsil alanlar onları sübutlarla əsaslandırmalıdır. Bu halda məntiq nəzəriyyəsindən sadə anlayış və misallar göstərmək kifayət edir.

Hər bir elmdə özünə uyğun proseslər vardır, məsələn: fiziki proses, kimyəvi proses, pedaqoji proses və s. və bu proseslərdə dəyişən kəmiyyətlər mövcuddur. Dəyişən kəmiyyətlərin iştirakı ilə riyazi məsələlər meydana çıxır və bu halda dəyişənlər arasında asılılıqlar olur. Əgər dəyişənlər arasında asılılıq olmadıqda belə məsələyə baxılmaz, çünki bu cür məsələlərə baxmaq heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, ge-

dilən yol zamandan asılıdır, $s = s(t)$, sürət zamanından asılıdır $v = v(t)$ və çevrənin uzunluğu, dairənin sahəsi radiusdan asılıdır, yəni: $C = 2\pi r$, $S = \pi r^2$ və s. Deməli, verilmiş iki dəyişən kəmiyyətdən biri qiymətini dəyişdikdə ikinci də ondan asılı olaraq qiymətini dəyişir, bu halda deyilir ki, iki dəyişən kəmiyyət arasında funksional asılılıq vardır. Birinci dəyişən kəmiyyət arqument və ya ixtiyari dəyişən adlanır, ikinci asılı dəyişən kəmiyyət isə funksiya adlanır, məsələn: $s = s(t)$ funksional asılılıqda t arqument, s isə funksiya. Bu funksiya birdəyişənli funksiya adlanır, yəni funksiya ancaq bir dəyişəndən asılıdır.

Dərs prosesində debatlarla 5-10 dəqiqəlik hazırlıq zamanı mövzuya dair məlumatın toplanması, yəni "məlumat bankı" yaranır. Qrupdan bir nəfər bu məlumatı qeyd etməlidir, yəni məlumata daxil olur:

- 1) misallar;
- 2) faktlar;
- 3) statistika;
- 4) sitatlar.

Arqumentin yaradılması:

1. dəlilin irəli sürülməsi;
2. dəlilin izahı;
3. dəlilin sübut edilməsi;
4. nəticələr.

Riyaziyyat elmində isə verilmiş məsələnin həlli üçün konkret olaraq aşağıdakı kimi addımlara baxılır:

- 1) məsələnin qoyuluşu;
- 2) məqsəd;
- 3) tətbiq olunan metod;
- 4) isbat, teorem.

Axırıncı iki varianta diqqət yetirdikdə riyaziyyat və pedaqogika elmləri arasında əlaqələrin olduğu özünü əks etdirir.

Riyaziyyat elmində olduğu kimi pedaqogikada da ən mühüm anlayışlardan biri funksiya anlayışdır. Bu anlayış iki çoxluğun elementləri (ünsürləri) arasında uyğunluq yaratmaqla bağlı olan anlayış kimi başa düşülür.

Tutaq ki, T və E hər hansı iki çoxluqdur. T çoxluğu təhsilə alanın təhsilinin (elminin, biliyinin) keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur, E isə təhsilə alanın təlim zamanı nail olduğu biliyinin keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur. Tutaq ki, t_ℓ , E çoxluğunun elementidir, yəni $t_\ell \in E$ və t_s

isə T çoxluğunun elementidir, $t_s \in T$, onda tərifini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik.

Tərif. E çoxluğundan götürülmüş hər bir $t_\ell \in E$ elementinə T çoxluğundan yeganə qayda ilə $t_s \in T$ elementi qarşı qoyan f uyğunluğuna funksiya deyilir və $t_\ell \in E$, $t_s = f(t_\ell)$ və ya $f: E \rightarrow T$ kimi işarə olunur. E çoxluğuna f funksiyanın təyin oblastı (və ya varlıq oblastı) deyilir. Burada E təlim zamanı təhsilalanın biliyinin keyfiyyət göstəriciləri çoxluğu və $D(f)$ kimi işarə olunur. Bütün $t_s = f(t_\ell) \in T$ qiymətlər çoxluğuna isə funksiyanın qiymətlər çoxluğu və ya dəyişmə oblastı deyilir və $E(f)$ kimi işarə olunur. Burada f hərfi təlimin (arqumentin) üzərində bəzi priyom və metodlardan istifadə etməklə təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricilərinin uyğun qiymətini göstərir.

t_ℓ dəyişəni sərbəst (ixtiyari) dəyişən və ya arqument adlanır, t_s dəyişəni isə asılı dəyişən və ya funksiya adlanır.

t_{ℓ_n}	t_{ℓ_1}	t_{ℓ_2}	t_{ℓ_3}	...	t_{ℓ_n}
t_{s_n}	t_{s_1}	t_{s_2}	t_{s_3}	...	t_{s_0}

Şəkil 1.

Bu halda deyilir ki, təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisi cədvəl şəklində verilmişdir.

Şəkil 1 və ya $t_{s_0} = f(t_{\ell_0})$ düsturu üçün t_{ℓ_n} və t_{s_n} -ə konkret qiymətləri üçün funksiya cədvəl şəklinə düşür, yəni:

t_{ℓ_n}	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
t_{s_n}	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Şəkil 2.

Bu halda deyilir ki, təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəriciləri cədləl şəklində verilibdir (şəkil 2).

Təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisinin verilmə üsullarından biri də qrafik üsuldur. Qrafik üsul vasitəsilə təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricilərini aşkar şəkildə görmək mümkün deyil və bir sıra dəlillərin izahını verərəkən dəyişən kəmmiyyətlər (təhsil və təlim) arasındakı asılılığı yalnız qrafik şəkildə tapmaq mümkün olur.

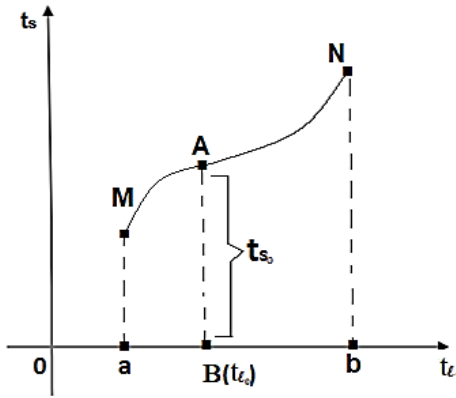
Tutaq ki, tədris prosesində çoxluğunda 0 $t_{s_0} t_\ell$ elm, biliklər çoxluğu sistemində MN əyrisi

funksiya əsasən üç üsulla verilir: analitik üsul (düstur şəklində), cədvəl üsulu və qrafik üsul.

Funksiyanın analitik üsulla verilməsi dedikdə, onun bir və ya bir neçə düstur və ya tənlik vasitəsilə verilməsi başa düşülür. Bəzən funksiyanın (təhsilin) keyfiyyət göstəricilərinin analitik şəkli elə olur ki, təlimin (arqumentin) keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq təhsilin keyfiyyətinin necə dəyişməsi əyani olaraq görünür və ya təhsilin (funksiyanın) keyfiyyətlərinin analitik şəkli məlum olmur. O, ancaq təlimin (arqumentin) keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən $t_{\ell_1}, t_{\ell_2}, \dots, t_{\ell_n}$ qiymətlərinə uyğun olaraq $t_{s_1} = f(t_{\ell_1}), t_{s_2} = f(t_{\ell_2}), \dots, t_{s_n} = f(t_{\ell_n})$, qiymətləri mümkün olur, yəni:

verilmişdir və t_ℓ oxuna çəkilmiş perpendikulyar olan hər bir düz xətt MN əyrisini bir nöqtədə kəsir. M nöqtəsinin (bilik, elm) a nöqtəsi təlimin keyfiyyət göstəricisi, b nöqtəsi isə təhsilin keyfiyyət göstəricisidir. $[a, b]$ parçasının ixtiyari $t_\ell = t_{\ell_0}$ qiymətinə uyğun olan B nöqtəsindən absis oxuna perpendikulyar çəksək o, MN əyrisini müəyyən bir A nöqtəsində kəsəcək. A nöqtəsinin ordinatını t_s ilə işarə edək. Aydındır ki, A nöqtəsi 1-ci rübdə olduqda $t_\ell > 0$ və $t_s > 0$, yəni təhsilin keyfiyyət göstəriciləri yaxşı vəziyyətdədir.

Digər rüblərdə isə təhsilin keyfiyyətindən danışmaq olmaz, çünki 2-ci rübdə $x < 0$, 3-cü rübdə $x < 0, y < 0$ və 4-cü rübdə $x > 0, y < 0$. Şəkil 3-dən aydındır ki, təlimin keyfiyyətinin istənilən göstəricisinin bir t_{ℓ_0} qiymətinə təhsilin müəyyən bir t_{s_0} qiyməti uyğundur.

Şəkil 3

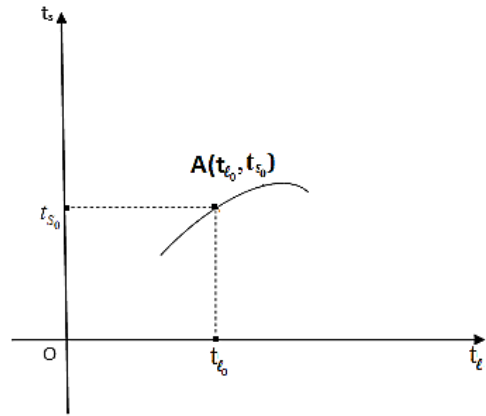
Deməli, hər bir $t_{\ell} \in [a, b]$ qiymətinə t_s -in bir ədədi qiyməti uyğundur, yəni MN

əyrisinin verilməsi t_{ℓ} təlimi (arqumenti) ilə t_s təhsilin (funksiyasının) keyfiyyət göstəriciləri arasında asılılıq təyin edilmiş olur, yəni $t_s = \varphi(t_{\ell})$ funksiyası qrafik şəkildə verilmişdir.

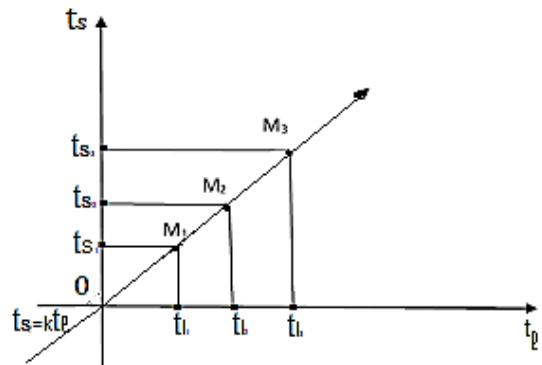
Bu cür MN əyrisinə təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisinin əmələ gətirdiyi qrafiki deyilir (şəkil 3).

Nəhayət, təhsilin (funksiyanın) qrafik üsulla verilməsi dedikdə, onun, sadəcə olaraq, qrafikin verilməsi başa düşülür və bu qrafikə

əsasən t_{ℓ} -in hər bir qiymətinə qarşı t_s -in bir qiyməti tapılır. Bu qrafiklər xüsusi cihazlar vasitəsi ilə də verilir.

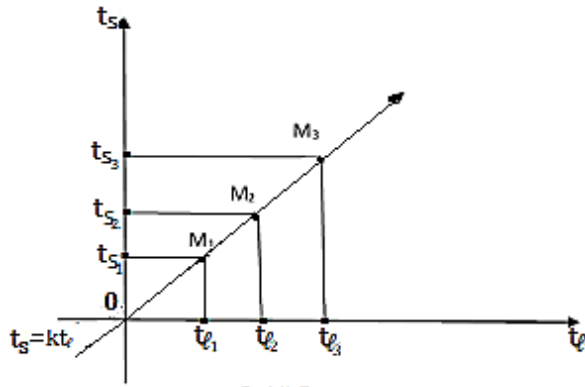

Şəkil 4

Şəkil 5

İndi isə təlim, tərbiyə və təhsil anlayışları ilə bağlı aşağıdakı hallara baxaq. $0 t_{s_0} t_{\ell}$ müstəvisinə (elm, biliklər çoxluğunda) t_{ℓ} oxunda təlimin keyfiyyət göstəricilərinin qiymətlərini qeyd edək, yəni $t_{\ell_1}, t_{\ell_2}, t_{\ell_3}, \dots, t_{\ell_n}$ və t_s oxunda, uyğun olaraq, təhsilin keyfiyyət göstəricilərini qeyd etsək, onda aydındır ki, $t_{\ell_1} < t_{\ell_2}$ olduqda $f(t_{\ell_1}) < f(t_{\ell_2})$, $t_{\ell_2} < t_{\ell_3}$ olduqda $f(t_{\ell_2}) < f(t_{\ell_3})$ və s. olur. Onda həmin çoxluqda təhsilin keyfiyyət göstəriciləri artan, $\varphi(t_{\ell_1}) > \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda azalandır deyilir. $\varphi(t_{\ell_1}) \leq \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda təhsilin keyfiyyət göstəriciləri azalmayan, $\varphi(t_{\ell_1}) \geq \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda artmayandır deyilir. Verilən oblastda, çoxluqda artan, azalan, azalmayan və artmayan funksiya (təhsilə) monoton funksiya (təhsil) adlanır. Deməli, t_{ℓ} təliminin (arqumentin) keyfiyyət göstəricisinin hər bir qiymətinə qarşı t_s təhsilin (funksiyasının) bir qiyməti tapılır (şəkil 5). Bu halda təhsilin keyfiyyət göstəriciləri təlimin keyfiyyət göstəricilərindən düz mütənəssib asılıdır deyilir.

Şəkil 5

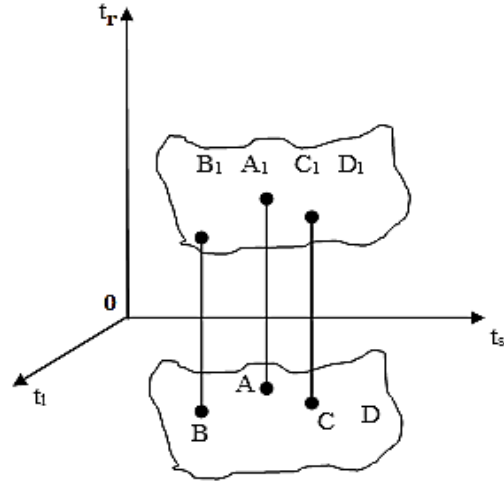
Tədris prosesində baş verən müxtəlif hadisələrdən asılı olaraq təlimin keyfiyyət göstəriciləri şəkil 6-dakı kimi olur. Tutaq ki, müəyyən $[a, b]$ intervalında $t_s = f(t_l)$ funksiyasının qrafiki verilmişdir. $t_s = f(t_l)$ funksiyasının qrafikinə diqqət yetirsək görürük ki, A, B, C_1 nöqtələrində təhsilin keyfiyyət göstəricisinin minimal (ən aşağı) qiymətləri göstərilib. A, B, C və D nöqtələrində isə təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin maksimum (ən yüksək) qiymətləri göstərilib. $[a, b]$ intervalını semestrləri fərz etmək olar.

Deyilənləri nəzərə alıb nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, tədris prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir, yəni bu qrafiklər müxtəlif ola bilər, buna görə də istənilən hal üçün analogi olaraq dediklərimizi uyğun olaraq şərh edə bilərik.

Qeyd edək ki, $t_s = f(t_l)$ funksional asılılığında təhsil (funksiya) ancaq bir dəyişəndən, təlimdən (argumentdən) asılıdır. Lakin, ola bilər ki, t_s təhsili (funksiyası) ancaq t_l təlimindən (argumentindən) yox, həm də t_r tərbiyədən asılı olsun, yəni $t_s = f(t_l, t_r)$. Və burada t_s təhsili (funksiyası) iki dəyişəndən (təlim və tərbiyədən) asılı funksiyadır.

$0 t_l t_r$ biliklər çoxluğunda (oblastında) yerləşən D çoxluğunda (oblastında) təyin olunmuş $t_s = f(t_l)$ funksiyasına II, III və IV rüblərdə baxılması mənasızdır. D oblastının hər bir (t_l, t_s) nöqtəsindən qaldırılmış perpendikulyar üzərində $t_r = f(t_l, t_s)$ ədədinə bərabər parça ayırısaq, onda üçölçülü fəzada $M(t_l, t_s, t_r)$ nöqtəsini alırıq, burada $t_s = f(t_l, t_r)$. Koordinatları $t_s = f(t_l, t_r)$ tənliyini ödəyən M nöqtəsinin

həndəsi yerinə ikidəyişənli $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki deyildir. $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki səthdən (elm, biliklər çoxluğu) ibarətdir. Deməli, $0 t_s t_l t_r$ üçölçülü fəzasında $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki olan D_1 səthi (oblastı) bilik və elmdən ibarət olan çoxluqdur (şəkil 7).

Şəkil 7

Əgər t_s funksiyası ikidən çox argumentdən asılı olarsa, yəni o, həm də təlim və tərbiyənin prinsip və metodlarından asılı olarsa, onda funksiyanın qrafikini vermək mümkün deyil.

Tədqiqatçının və müəssisənin qabaqcıl müəllimlərinin fəaliyyətində yaradıcılıq elementi olmalıdır, yəni ideya irəli sürən müasir tələblərə uyğun dönüş yaratmalıdır. Yenilikçi (novator) müəllim pedaqogikanın məlum olan qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini dəyişir. Ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə yenilikçilik ənənəvi qaydaları pozduğu üçün yaxşı qarşılanmır. Müəssisələrdə əldə olunan qabaqcıl təcrübəni öyrənib digərlərinə ötürüldüyü halda yeniliyi həmişə yaymaq mümkün olmur və yenilikləri bəzən ancaq müəllifin özü tətbiq edə bilər. Nəzəriyyəçi professor-müəllim, metodist yeni ideyanın yarandığını gözəlmir. O, fəaliyyəti zamanı yenilik nüvəsini görən kimi inkişaf etdirməyə və bu ideyaya məntiqi məzmun və forma verməyə çalışır. Bu halda tədqiqatçının köməyi ilə formalaşan ideyası və ya fantaziyasının yayılması tətbiqi yaradıcı proses olmalı, hər bir alimin və müəllimin təşəbbüskarlığı ilə birləşməlidir.

Əgər tədqiqatçının nəzəri tapıntısı real və məntiqli olarsa, özü və başqaları tərəfindən isti-

fadə edilərsə, onda o, pedaqoji nəzəriyyəyə əsaslanaraq öyrənilməlidir. Yeniliklərin öyrənilməsi, ümumiləşdirilib yayılması və daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə yaranan problemlər qaydaya salınmalı, perspektiv istiqamətlər işlənib hazırlanmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir zamanda elmlər arasında, konkret olaraq fənlər arasında integrasiyada riyazi forma və metodlardan istifadə pedaqogika elmini yeni ideyalarla zənginləşdirir. Bu baxımdan riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqi öz aktuallığını göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqinə dair forma və metodlar diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ölkəmizin təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar bütün innovativ imkanlardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Məqalə fənlərarası əlaqələrə dair tədqiqat aparan müəllimlərə, magistrlərə, doktorantlara və dissertantlara kömək edəcək. Model və modelləşdirmə anlayışları tədris prosesində öz əhəmiyyətini və rolunu tapmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan məktəbi, – 2013, – №5
2. Кудрявцев В.Т. Актуальные проблемы развития творческих способностей в обучении и воспитании. М., 2008.
3. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı. 2009.
4. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. – Bakı: Pedaqogika, – 2001.
5. Abbasov A.N. Pedaqogika. – Bakı: Mütərcim. – 2013.
6. Ağayev Ə. Təlim prosesi. Ənənə və müasirlik. – Bakı: Adiloğlu, – 2006.
7. Həsənova Leyla. Riyaziyyat müəlliminin hazırlığında riyazi təfəkkür və pedaqoji funksiyalar. ARTİ. Elmi əsərlər. №6, – 2017.
8. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.Ə., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. – Bakı: Maarif, – 2006.
9. Kərimov Y.S. Pedaqoji tədqiqat metodları. – Bakı: Azərnəşr, – 2009.
10. Ağayev Ə. Təhsilin modernləşdirilməsi: tarixilik, varislik, müasirlik. Müasir mərhələdə pedaqoji elmin inkişaf perspektivləri. – Bakı, 2004. – s. 98-122.
11. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. – Bakı: Mütərcim, – 2007.
12. M.C. Mahmudov, N. Şixəliyev, V. Muradov. Riyazi analiz (1 hissə), Bakı: Zərdabi nəşr, – 2019.
13. M.C. Mahmudov. Dünyada təhsil sistemləri. – Bakı: Mütərcim, – 2014.

E-mail: maxmudov45@mail.ru

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. Ə. Pələngov,

ped.elm.dok., prof. Ş. Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2022.

UOT 372.851

Rasim Yusif oğlu Şükürov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ
FƏALLAŞDIRMADAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏLƏBƏLƏRİN
İDRAK FƏALİYYƏTİNİN ARTIRILMASI**

Расим Юсиф оглы Шукюров
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ПОВЫШЕНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АКТИВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ**

Shukurov RasimYusif
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

**IMPROVING THE COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS USING ACTIVATION IN
TEACHING MATHEMATICS IN PEDAGOGICAL UNIVERSITIES**

Xülasə. Riyaziyyat dərslərində fəallaşdırma tələbələri tədqiqata sövq edir. Riyaziyyatın tədrisi prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsi tədqiqat işləridir. Fəallaşdırma riyaziyyat dərslərində tələbələrdə analiz və sintez, müqayisə, sistemləşdirmə, konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə və s. kimi bacarıqların formalaşdırılmasına kömək edir. Tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək, öyrənənlərdə dərslə maraq oyatmaq dərslə prosesinin ən vacib komponentlərindən biridir. Ali pedaqoji məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində tələbələrin idrak fəallığının artırılması mürəkkəb və çətin bir prosesdir. Fəallaşdırmadan istifadə bu prosesi xeyli asanlaşdırır. Ona görə də məqalədə ali pedaqoji məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində tələbələrin idrak fəallığının artırılmasında fəallaşdırmadan səmərəli istifadənin mahiyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: ali məktəb, idrak prosesi, idrak fəallığı, fəallaşdırma, müəllim, tələbə, riyaziyyatın tədrisi

Резюме. Активизация на уроках математики мотивирует студентов к исследованиям. Основной движущей силой процесса обучения математике является исследовательская работа. На занятиях по математике активизация помогает формировать такие навыки как анализ, синтез, сравнение, систематизация, конкретизация, обобщение и др. Повышение качества преподавания, пробуждение интереса к уроку у студентов, это является одной из важнейших составляющих частей учебного процесса. Повышение познавательной активности студентов в процессе обучения математике в педагогических вузах сложный и трудоемкий процесс. Использование активизации значительно упрощает этот процесс. Поэтому в статье рассматривается сущность эффективного использования активизации в повышении познавательной активности студентов при обучении математике в педагогических вузах.

Ключевые слова: высшая школа, познавательный процесс, познавательная активность, активизация, преподаватель, студент, преподавание математики

Summary. Activation in mathematics lessons motivates students to research. The main driving force behind the process of teaching mathematics is research work. In mathematics classes, activation helps to form such skills as analysis, synthesis, comparison, systematization, concretization, generalization, etc. Improving the quality of teaching, awakening interest in the lesson among students, this is one of the most important components of the educational process. Increasing the cognitive activity of students in the process of teaching

mathematics in pedagogical universities is a complex and time-consuming process. Using activation greatly simplifies this process. Therefore, the article discusses the essence of the effective use of activation in increasing the cognitive activity of students in teaching mathematics in pedagogical universities.

Key words: *higher school, cognitive process, cognitive activity, activation, teacher, student, teaching mathematics*

Ali təhsil müəssisələrinin müasir dövrdə qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də öyrənənlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bütün dövrlərdə istər orta məktəbdə, istərsə də ali məktəbdə təcrübəli müəllimlər bu inkişafın yollarını axtarırlarmış.. T.İ. Şamova problemin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayaraq, bu barədə belə deyir: “Yaradıcı və dəyişdirici fəaliyyət yalnız tədris materialını qavramağa və yadda saxlamağa deyil, həm də öyrənənlərin özlərinin idrak fəaliyyətinə münasibətlərini formalaşdırmağa yönəlməlidir” [4, s.10]. Lakin təlimin yeni texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir şəraitdə yalnız ənənəvi tədris metodlarından istifadə etməklə bu vacib və mürəkkəb problemi həll etmək mümkün deyildir. Hazırda təhsil prosesinə yanaşmanı keyfiyyətə dəyişdirməyə imkan verən alternativ təhsil texnologiyaları yaradılmışdır. Müasir pedaqogika getdikcə təhsilalanı öyrənmə fəaliyyətinin subyektı, öz müqəddəratını təyin etmək və özünü həyata keçirməyə çalışan bir insan kimi tərbiyə etməyə xidmət edir.

Bildiyimiz kimi, fəallaşdırma zamanı konstruktivizm nəzəriyyəsi – öyrənmə nəzəriyyəsi – sındən geniş istifadə olunur. Konstruktivizmin başlanğıcı məşhur isvec bioloqu Jan Piagenin adı ilə bağlıdır. Lakin Amerika alimi R.Yager konstruktivizmi XVII əsr filosofu Vikonun adı ilə bağlamasına baxmayaraq, bu sahədə J.Piagenin əsərləri konstruktivizm nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir [5, s.52].

Öyrənənlərin bilikləri praktikada tətbiq etməyinin tərəfdarı olan J.Piaje yazırdı ki, öyrənməkdə, öz fikrini ifadə etməkdə öyrənənlərə sərbəstlik vermək vacibdir. Onun fikrincə, öyrənənlərə azadlıq verilməlidir. J. Piagenin nəzəriyyəsinə görə fəal öyrənmə idraki bir prosesdir. O qeyd edirdi ki, öyrənmə idrak prosesi olub, mənimsəmə (assimilyasiya), uyğunlaşdırma (akkomodasiya) və nizamlamadan (ekvilibrasiya) ibarətdir [1,s.71]. J. Piagenin fikirlərini inkişaf etdirən C. Bruner isə tam əks mövqedən çıxış edərək yazmışdır ki, öyrənənlər biliyi müəllimin rəhbərliyi altında mənimsəməlidir. C. Bruner mövzuların, konsepsiyaların öyrənənlərin idrak

səviyyəsinə uyğun olmasını və onların yeni bilikləri köhnə biliklərlə müqayisə edərək, sistemli şəkildə öyrənməsinə tərəfdar olmuşdur. O, kəşf etməklə öyrənmə texnikasını ilk dəfə olaraq irəli sürmüşdür [1,s.71].

Fəal öyrənmənin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər dərslər zamanı öyrənmənin təkrar və yaddaşa əsaslanan forması əvəzinə analiz, sintez, müqayisə və s. formasını daha üstün tuturlar. Təlimin bu forması yüksək idraki təfəkkürə əsaslanır və tədqiqatçı alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Öyrənənlərin fəallaşdırılması ilə bağlı metodistlərdən M.P.Kaşın, O.A.Nilson, P.İ.Pidkasiy və b. öz hesab edirdilər ki, fəallaşdırma öyrənənlərə verilən müstəqil işlə əlaqəli həyata keçirilməlidir. L.İ.Bojaviç, Y.B.Şarov, Q.İ.Şukina, T.İ.Şamova fəallaşdırmanı bilavasitə idrak fəaliyyəti ilə bağlayırlar. Tədqiq olunan problemlə M.İ.Maxmutov, Y.K.Babanski və s. kimi alimlər məşğul olmuş və riyaziyyatın tədrisində fəallaşdırmanın öyrənənlərin fəaliyyətinə müsbət təsirindən, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərini, məntiqi, yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməsini qeyd etmişlər.

Şəxsiyyətin idrak fəaliyyətinin mexanizmlərini təsvir edərkən M.S.Kaqan 5 əsas cəhəti ayırırdı:

- subyektin ixtiyari məqsədyönlü fəaliyyəti daxili motivasiya ilə əlaqəli olur. Motivasiyanın yaranması bilavasitə psixoloji fəaliyyətlə bağlıdır;

- fəaliyyət prosesinin motivasiyası onun konkretləşməsinə gətirib çıxarır. Yəni fəaliyyətin plan, proqram və texnologiyaları işlənməlidir;

- fəaliyyət strategiyası və taktikası yalnız o zaman həyata keçirilə bilər ki, onun əməliyyat bazası hazırlanmış olsun, mexanizmləri işləsin;

- fəaliyyət şəxsin fiziki və psixi təbiəti ilə bağlı olur. Psixikadakı xüsusi enerji bloku fəaliyyətin işini təmin etməlidir;

- subyektin fəaliyyətinə işin sonunda qiymət və dəyər verilməlidir. Qiymətləndirmə əks əlaqə rolunu oynayır [3,s.175]. Əgər bu baş verməzsə, fəaliyyət qənaətbəxş sayılmır və səmərəli hesab edilmir.

Respublikamızda müasir dövrdə B.S.Cəbrayilov, M.M.Aşurov, Z.F.Kazımov və s. alimlər öz tədqiqatlarında riyaziyyatın tədrisi prosesi zamanı fəallaşdırma məsələlərinə geniş diqqət yetirirlər.

İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətimizin müstəqil olaraq məsuliyyətli qərarlar qəbul edə biləcək, mümkün nəticələri proqnozlaşdıran, dinamikliyi, konstruktivliyi, inkişaf etmiş məsuliyyət hissi olan, əməkdaşlıq edə bilən müasir təhsilli, təşəbbüskar gənclərə böyük ehtiyacı vardır.

Riyaziyyat fənni təbiətin, cəmiyyətin qanunauyğunluqları, faktların toplanması, analiz, sintez, ümümləşdirilmə və mücərrədləşdirmə vasitəsilə toplanılan məlumatların sistemləşdirilməsi, hadisə və proseslərin proqnozlaşdırılmasını və s. kimi məsələləri əhatə edir. Riyaziyyat fənninin öyrənilməsində biliklərin praktiki tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq üçün fəallaşdırmadan geniş istifadə olunur. Ona görə də riyaziyyatın tədrisində öyrənənlərin idrak fəaliyyətinin artırılması olduqca vacib məsələlərdən biridir. Çünki elm və texnikanın yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə irəli gedə bilən, müstəqil düşünən və stereotiplərdən azad olan bilikli insanlar cəmiyyəti irəli aparacaqdır. Müasir təhsil sistemi ali məktəblər qarşısında müəyyən tələblər qoyur. Əsas məsələ dünyagörüşlü, ətrafında baş verən hadisələri düzgün təhlil etməyi bacaran şəxsiyyət, vətəninə sevgən əsl vətəndaş yetişdirməkdir və bu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fəallaşdırma ilə bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsi yalnız tələbələrin zehni fəaliyyətini stimullaşdıran aktiv öyrənmə şəraitində mümkün olur. İnteraktiv metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilən təlim biliklərin əldə edilməsində və öyrənmə fəaliyyətində idrak marağının formalaşmasına kömək edir.

Fəallaşdırma riyaziyyat dərslərində tələbələrə tədqiqata sövq edir. Tədqiqat işləri riyaziyyatın tədrisi prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Riyaziyyat dərslərində fəallaşdırma tələbələrdə analiz və sintez, müqayisə, sistemləşdirmə və s. kimi bacarıqları formalaşdırır. Bacarıqlara yiyələnən tələbələr tədris prosesində öyrənmə vərdişlərinə də yiyələnirlər. Vərdişlər isə ümumiyyətlə, tələbələrin sərbəst işləmək təcrübəsindən asılıdır. Müasir dövrdə sərbəst işlər dərslərində yalnız müəllimlərin verdiyi tapşırıqlar, metodik göstərişlər əsasında və onla-

rın iştirakı olmadan tələbələr tərəfindən yerinə yetirilməli olan işlər deyildir. Bu, həm də tələbələrin müstəqil şəkildə yerinə yetirdikləri işlərdir ki, fəallaşdırma onu daha da gücləndirir.

Tələbələrdə dərslə maraq oyatmaqla tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək dərslər prosesinin ən vacib komponentidir. Təhsil müəssisələrində riyaziyyatın tədrisi prosesi mürəkkəb və çətin bir prosesdir. Bu prosesi fəallaşdırma xeyli asanlaşdırır. Riyaziyyatın tədrisində fəallaşdırma zamanı hər iki tərəf – həm müəllim, həm də tələbə məsuliyyət daşıyır. Müəllimlər yeni dərslərə hazırlaşmaqla işini bitmiş hesab etməməli, dərslər zamanı tələbələrin biliklərini nəzərə alaraq onların idrak səviyyəsinə uyğun dərslər qurmalıdırlar. Tələbələrin dərslər prosesindəki fəaliyyəti onların daha fəal tədqiqatçı kimi inkişaf etməsinə yönəlməlidir. Bu zaman hər iki tərəf tədris prosesinin inkişafetdirici funksiyasının genişlənməsinə çalışmalıdır.

Fəallaşdırmanın bir sıra müsbət cəhətləri vardır ki, onların arasında müəllimlər tərəfindən dərslər prosesində tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi və onların düzgün istiqamətləndirilməsinə şərait yaradılmasıdır.

Tələbələrin aktiv idrak fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün onlarda fənnə davamlı maraq formalaşdırmaq lazımdır.

İdarəetmə marağının inkişafı biliklərin mənimsənilməsi prosesinə yönəlməlidir. Bu insanların ətraf aləmə, dünyaya münasibətində özünü göstərir. Nəticədə maraqlar bir insanın ətrafındakı realıqla əlaqəsini müəyyənləşdirir.

İdarəetmə marağının inkişafı sosial, mənəvi, intellektual amillərdən asılıdır. Bir fərdin idraki maraqlarının inkişafı bir neçə mərhələdən keçir: bu, seçmə xarakteri daşıyan sadə maraqlardan, gözlənilməzliliklə xarakterizə olunan maraqlardan, öyrənmə sevinci və öyrənilən mövzunun nəzəri əsaslarını bilmək üçün səy göstərməkdən ibarətdir.

Fəallaşdırma prosesi tələbələrin idrak fəaliyyətini tənzimləməlidir. Riyaziyyatın tədrisi zamanı tələbələrdə idrak fəallığının artması bilavasitə təhsilin məzmunu ilə bağlı olmalıdır. Müasir dövrdə dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə olunması tələbələrin ictimai, sosial və siyasi həyatı düzgün qiymətləndirməsinə imkan yaradır. Riyaziyyat dərslərində keçilən mövzuları tələbələr yalnız mənimsəməklə kifayətlən-

məməlidir, bu mövzular təhlil edilməlidir ki, onların bilikləri inkişaf edərək təkmilləşsin.

Bildiyimiz kimi, fəallaşdırma yeni bir üsul deyil, bu, ənənəvi təlimdə də var idi və öyrənənlərin idrak fəallığının artmasına, dərəcə marağın yaranmasına xidmət edirdi. Müasir dövrdə fəal öyrənmə tələbədə danışma, dinləmə, düşünmə imkanları yaratmaqla yanaşı, öyrəndiyi bilik, bacarıq və vərdisləri gələcək müəllimlik fəaliyyətində müsrəqil, yaradıcı şəkildə tətbiq etməyi də öyrədir.

Müəllimlər riyaziyyatın tədrisi prosesində fəallaşdırma apardığı vaxt mövzuları tələbələrin maraq dairəsinə uyğunlaşdırılmalı, öyrədici mühiti təşkil etməli, mövzu ilə bağlı düzgün üsul və vasitələr seçib tətbiq etməlidir.

Riyaziyyatın tədrisi prosesində fəallaşdırma aparən müəllimlər aşağıdakı şərtlərə diqqət yetirməlidir:

- qavrayış və müşahidənin təşkili;
- tələbələrin diqqətini təşkil etmək (yəni tələbələrin şüurunu təlim işinin məzmununa yönəltmək, hərəkətə gətirmək, düşünməyə məcbur etmək);

- yaddaşı yararsız və ya ikinci dərəcəli məlumatdan azad etmək üçün yaddaşın əsas proseslərini, fəaliyyət metodlarını nəzərə alaraq, yaddaşda əhəmiyyətli materialın saxlanması təmin etmək;

- tələbələrin təfəkkürünün inkişafı;
- möhkəm bilik, bacarıqlara əsaslanan təxəyyülün inkişafı;

- intellektual fəaliyyət və müstəqillik;
- tələbələrin yaradıcı fəaliyyətini stimullaşdırmaq (yəni biliklərin həyati və praktik dəyərini müəyyənləşdirmək, maraq yaratmaq, tələbəyə etibar, şəxsi nümunə və s.);

- tələbənin fərdi qabiliyyətlərini nəzərə almaq;

- tələbənin öyrənmə, idrak maraqları və bilik ehtiyaclarına müsbət münasibətinin formalaşdırılması və s.

Bu şərtləri nəzərə alaraq hər bir müəllim fəallaşdırma apararkən aşağıdakı mərhələlərin təşkilini təmin etməlidir:

- fəal müstəqil yaradıcı iş, düşüncə, qavrayış, təxəyyül üçün optimal şəraitin yaradılması;

- analiz və sintez fəaliyyətinin təşkili, eyni zamanda, tələbələrin yeni bilik və intellektual (əqli) bacarıqlarının formalaşması;

- tələbələrin idraki fəaliyyətlərinin tapşırıqlarla möhkəmləndirilməsi və idraki fəaliyyətin texniki komponentlərinin inkişafı və avtomatlaşdırılması.

Təcrübə göstərir ki, idraki maraqların inkişafı, öyrənilən mövzuya həvəs və əqli iş prosesinin özü tələbələrin fəal şəkildə, müstəqil axtarış edərək yeni bilikləri “kəşf etməsinə” gətirib çıxarır. Yeni öyrənilən mövzuya marağın yaranması üçün bu mövzunu bütövlükdə və onun ayrı-ayrı hissələrini öyrənməyin zəruriliyini, əhəmiyyətini və məqsədəuyğunluğunu tələbələrə izah etmək lazımdır. Müəllimin yeni materialın əvvəllər əldə edilmiş biliklərlə nə qədər çox əlaqəli olduğunu, gələcək müəllimlik fəaliyyətində tələbələr üçün maraqlı olduğunu xatırlatması vacibdir. Məlumdur ki, çox asan həmişə maraqlı olmur. Öyrənmək müəyyən qədər çətin, lakin mümkün olmalıdır. Bu, müasir müəllimin şüarıdır. Riyaziyyatın tədrisində köhnə modeldən yeni modelə doğru sürətli bir keçid mövcuddur.

Riyaziyyat dərslərində fəallaşdırma aparən zaman müəllim əyani vasitələrdən də istifadə etməlidir, çünki bu vasitələr tələbələrin inkişafına yardım edir, mövzuya maraq oyadır, onların fikrini cəmləşdirir, dərəcə canlı keçir, öyrənmə həvəsi artır, onlar həm nəzəri, həm də praktik biliyə yiyələnir və tədris zənginləşir.

Dərsdə iştirak edən tələbələrin hamısı eyni olmurlar. Hər tələbə fərqlidir və dərs prosesində qazandığı biliklər də fərqlidir. Bu baxımdan onlara fərdi yanaşma ön plana keçməlidir. Müəllimlər öyrətmək üçün bir çox strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Fəallaşdırma zamanı mövzuya uyğun üsul və vasitələrdən istifadə etməklə müəllim tələbənin diqqətini düzgün idarə etməli və mövzunu diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Qeyd edək ki, bir dərsdə bu, olduqca çətin olur. Ona görə də dərs tələbənin maraq dairəsinə uyğun qurulmalıdır. Müəllim lazımi qədər fəallaşdırma aparmalı, qrup işi təşkil etməlidir. Riyaziyyatın tədrisində fəallaşdırma zamanı qrup işinin təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qrup işi əməkdaşlıq şəraitində aparılır və tələbənin idrak fəallığının artmasına müsbət təsir göstərir. Bu zaman tələbələr bir yerdə çalışmaq, ünsiyyət yaratmaq kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Tələbələr problemi həll etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək, müqayisə etmək bacarıqları, öz fikrini söyləmək, digərinin fikrinə hör-

mətlə yanaşmaq, yoldaşlarının işini düzgün qiymətləndirmək kimi bacarıqlar əldə edirlər. Riyaziyyatın tədrisində tələbələr fəallaşdırma zamanı problemin həllinə yönəlir, onlarda tədqiqatçılıq qabiliyyəti inkişaf edir, beləliklə, onların idrak fəallığı artır.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyatın tədrisində tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılmasının təşkili başlıca məsələdir. Bu vaxt keyfiyyətin və səmərəliliyin artırılması üçün fəallaşdırmadan istifadə tələbələrini fəal öyrənməyə istiqamətləndirir ki, bu da tədris prosesinin keyfiyyətinin artırılmasına gətirir. Müasir dövrdə şəxsiyyətyönlü tədris prosesini həyata keçirmək təhsil prosesinin qarşısında qoyulan mühüm tələblərdəndir. Tələbələrin müstəqil öyrənməyə yönəldilməsi, onları yaradıcı, inkişafetdirici fəaliyyətə

alıdırmaq müasir təhsildə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Vəhdət şəklində fəallaşdırma vasitəsilə tələbələrin idrak fəallığının artırılması tədris prosesinin əsasını təşkil edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ali məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində fəallaşdırmadan səmərəli istifadənin mahiyyəti araşdırılmış, imkan və yolları nəzərdən keçirilmiş, fəallaşdırmanın tələbələrin idrak fəaliyyətinin formalaşdırılmasına, ümumi inkişafına təsiri ətraflı tədqiq edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə təklif olunan metodika "İbtidai sinif müəllimliyi" ixtisası üzrə riyaziyyat fənnini tədris edən müəllimlər və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı metodik material ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Müəllimlər üçün vəsait. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 474 s.
2. Cəbrayılov B. S. Riyaziyyatın tədrisi metodikasının aktual problemləri. – Bakı: ADPU, – 2019, – 160 s.
3. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). – М.: Политиздат, – 1974. – 328 с.
4. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, –1982. – 208с.
5. Yager R.E. The constructivist learning model:Towards real reform in science education. The Science Teacher, 58(6),1991. Pp. 52-57

E-mail: rasimfukurov53@gmail.com

Rəyçi: *ped.ü.fəl.dok.*, **M.M. Aşurov**

Redaksiyaya daxil olub: 13.10.2022.

UOT 372.851

Əlişah Əzizxan oğlu Eyyubov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının baş müəllimi

Orcid kod: 0000-0001-7467-5965

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ RİYAZİ ANLAYIŞLARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ-MƏNTİQİ METODU

Алишах Азизхан оглы Эйюбов

старший преподаватель Шамахинского филиала

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

НАУЧНО-ЛОГИЧЕСКИЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ПОНЯТИЯМ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ

Alishah Azizkhan Eyyubov

head teacher of Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

SCIENTIFIC-LOGICAL METHOD OF LEARNING MATHEMATICAL CONCEPTS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS

Xülasə. Hər hansı bir elmin öyrənilməsi zamanı bu elmə məxsus anlayışlardan: təriflərdən, qaydalar-dan və başqa metodlardan istifadə olunur. Riyaziyyatın əsaslarını mənimsəmək müəyyən aksiomlar, anlayış-lar sistemi mənimsəmək deməkdir. Bunun üçün rast gəlinən hər bir anlayış və təriflərin mənasını aydın bil-mək, onları aydın təsəvvür etmək lazımdır.

Məlumdur ki, anlayışı iki cür müəyyən etmək olar: 1) anlayışın məzmunu; 2) anlayışın həcmi. Anlayı-şın məzmununa daxil olan əlamətlərin hamısı eyni hüquqlu deyildir. Bunlardan birincisi anlayışın əsil təbiə-tini göstərir. Başqa əlamətləri bu əlamətdən almaq olar. Buna anlayışın əsas əlaməti deyilir. Ümumi anlayış-lardan daha az ümumi anlayışlara keçmək və tərsinə öyrənilməsi, məntiqdə məhdudlaşdırma və ümumiləş-dirmə kimi öyrənilir

Tərifləri şagirdlərə öyrətmək üçün dörd əsas məntiqi qayda yerinə yetirilməlidir:

1. Tərifə daxil olan anlayışlar həcmə uyğun olmalıdır.
2. Tərifdə cins anlayışı növdən asılı olmayaraq əvvəl məlum olan anlayış olmalıdır.
3. Tərif tərifə verdiyimiz anlayışda olmayan əlaməti deyil, xas olan əlaməti göstərməlidir.
4. Tərifdə, bu tərifin özündən nəticə kimi çıxarıla biləcək əlamət olmalıdır. Bundan ötrü şagirdlər yax-şı riyazi biliyə malik olmalıdırlar, göstərdiyimiz qaydalara qismən də olsa yiyələnməyi bacarmalıdırlar.

Açar sözlər: *tərif, anlayış, məzmun, əlamət, cins, növ*

Резюме. При изучении какой-либо науки используются определения, правила и другие методы из понятий, характерных для этой науки. Овладение основами математики означает овладение систе-мой определенных аксиом и понятий. Для этого необходимо четко знать значение каждого встречаю-щегося понятия и определения, ясно представлять их себе.

Известно, что понятие можно определить двояко. 1) содержание понятия; 2) объем понятия. Не все признаки, входящие в содержание понятия, имеют одинаковые права. Первый из них показывает истинную природу концепции. Из этого знака можно взять другие знаки. Это называется главным признаком понимания. Научиться переходить от общих понятий к менее общим понятиям и наоборот изучается в логике как ограничение и обобщение.

Определения следует преподносить в четырех основных логических порядках, чтобы научить студентов.

1. Понятия, включенные в тариф, должны соответствовать объему.
2. В определении понятие пола должно быть ранее известным понятием независимо от вида.

3. В определении должен указываться не тот признак, которого нет в определении, а характерный признак.

4. В определении должен быть признак, который можно вывести из самого этого определения. Поэтому учащиеся должны иметь хорошие математические знания, они должны уметь освоить показанные нами правила хотя бы частично.

Ключевые слова: определение, понятие, содержание, признак, род, вид

Summary. During the study of any science, definitions, rules and other methods are used from the concepts specific to this science. Mastering the basics of mathematics means mastering a system of certain axioms and concepts. For this, it is necessary to clearly know the meaning of each concept and definitions encountered, to clearly imagine them.

It is known that the concept can be defined in two ways. 1) the content of the concept, 2) the scope of the concept. Not all signs included in the content of the concept have the same rights. The first of these shows the true nature of the concept. Other signs can be taken from this sign. This is called the main sign of understanding. Learning to move from general concepts to less general concepts and vice versa is studied in logic as restriction and generalization

Definitions should be followed in four basic logical orders to teach students.

1. The concepts included in the tariff must correspond to the volume.

2. In the definition, the concept of sex must be a previously known concept, regardless of species.

3. The definition should indicate not the feature that is not in the definition, but a characteristic feature.

4. The definition must contain a feature that can be derived from the definition itself. Therefore, students should have good mathematical knowledge, they should be able to master the rules we have shown, at least partially.

Key words: definition, concept, content, sign, genus, species

Hər hansı bir elmin öyrənilməsində özünəməxsus anlayışlardan istifadə olunur. Riyaziyyatın da öyrənilməsində sisteməlik anlayışlardan istifadə olunmalıdır. Bu anlayışları şagirdlərə sistemli şəkildə öyrətmək lazımdır. Riyaziyyatın tədrisi zamanı rast gəlinən anlayışların mənasını bilmək və onların bir-birinə nisbətini aydın təsəvvür edərək mühakimələrdə şüurlu işlətmək mühüm tələblərdən biridir. Həndəsədə müstəvidə əsas anlayışlar olaraq nöqtə, düz xətt, müstəvi, bucaq, parça götürülür. Bunkların köməyi ilə həndəsi fiqurlar öyrənilir. Anlayışların əmələ gəlməsi prosesi konkretədən abstrakta keçmə prosesidir.

Məntiqi cəhətdən anlayışa iki tərəfdən yanaşmaq olar:

1) anlayışın ifadə etdiyi əlamətlərə, buna anlayışın məzmunu deyilir.

2) anlayışın əhatə etdiyi şeylər çoxluğu, buna anlayışın həcmi deyilir. Məsələn, paraleloqram anlayışına baxaq. Dörd bucağın, dörd tərəfin olması, qarşı bucaqlarının bərabərliyi, qarşı tərəflərin paralel və bərabər olması və s. paraleloqram anlayışının məzmununu təşkil edir. Belə əlamətləri olan digər dördbucaqlılar düzbucaqlı, romb, kvadrat həmin anlayışın həcmidir.

Qeyd edək ki, anlayışın məzmununa aid olan əlamətlərin hamısı eyni hüquqlu deyildir. Bu anlayışlardan biri və ya bir neçəsi anlayışın əsil tərifini göstərir, qalan əlamətləri isə verilən əlamətlərdən bir nəticə kimi almaq olar. Bu əlamətə anlayışın əsas əlaməti deyilir. Paraleloqramı misal göstərdiyimiz üçün paraleloqramın əsas əlaməti olaraq iki cüt qarşı tərəflərin paralelliyini götürə bilərik. Paraleloqramın məzmununa aid olan bütün başqa əlamətləri həmin əsas əlamətlərdən çıxarmaq olar. Paralel düz xətlərin paralel parçaları arasında qalan parçalar bərabərdir, paralel düz xətti üçüncü düz xətlə kəsəndə daxili çarpaz bucaqlar bərabərdir və s. Başqa sözlə desək, əsas əlamət verildikdə qalan əlamətlərin varlığını isbat etmək mümkündür.

Riyazi anlayışın məzmununa ona aid olan əlamətlərdən başqa bir və ya bir neçə əlamət əlavə etdikdə əvvəlkinə nisbətən daha kiçik anlayış alırıq. Məsələn, dörd tərəfli olan çoxbucaqlıya dördbucaqlı deyilir. İndi bu dördbucaqlının iki qarşı tərəfinin paralelliyini tələb edək. Onda trapesiya anlayışını alırıq. Bu zaman biz daha çox ümumi anlayışdan daha az ümumi anlayışa keçmiş oluruq. Məntiqdə buna məhdudlaşdırma deyilir. Lakin tərsini də edə bilərik. Yəni bir anlayışın məzmunundakı əlamətlərin sayını azalt-

maqla az ümumi anlayışdan daha ümumi anlayışa keçmək olar. Buna isə ümumiləşdirmə deyilir. Məsələn, kvadrat anlayışında bütün bucaqların düz olması anlayışını atsaq, qalan əlamətləri saxlasaq daha ümumi olan romb anlayışını alarıq. Başqa bir misal: trapesiyanın bir cüt qarşı tərəfinin paralelliyini atsaq daha ümumi olan dördbucaqlı anlayışını alarıq.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, hər bir anlayışın məzmunu ilə həcmi arasında asılılıq var. Anlayışın məzmunu artanda həcm azalır və tərsinə. Belə ki, “romb” anlayışına bütün bucaqların bərabərliyi əlamətini artırıqda məzmunu artır, lakin həcm azalır. Çünki “kvadrat”lar çoxluğu əvvəlki romblar çoxluğuna daxildir. Hər bir romb kvadrat deyil, ancaq hər bir kvadrat rombdur. Trapesiya anlayışından dördbucaqlı anlayışını alanda da məzmun azalır, həcm isə artır.

Düzbucaqlı anlayışı ilə trapesiya anlayışı arasında belə məhdudlaşdırmanı qeyd etmişik. Deməli, dördbucaqlı cins, trapesiya isə növdür. Qeyd edək ki, anlayışın cins və ya növ olması nisbidir. “dördbucaqlı” anlayışı “trapesiya”ya görə cins olduğu halda özündən daha ümumi olan “çoxbucaqlı” anlayışına görə növdür.

Riyaziyyatda “əməl” və “toplama” anlayışlarından birincisi cins, ikincisi isə növdür. Nisbiliyi nəzərə alsaq “toplama” anlayışı “kəsrlərin toplanması anlayışına görə cins, sonrakı isə onun növüdür.

Anlayışın cinsin və bu anlayışı cinsindən fərqləndirən növ əlamətini ifadə edən cümləyə tərif deyilir. Məsələn, bir tərifə bitişik iki bucağı bərabər olan romba kvadrat deyilir. Bu tərifdə iki anlayış var. Birinci anlayış cinsi, ikinci anlayış isə növü təyin edir. Tərifdən aydın olur ki, növü cinsdən ayıran xüsusi əlamət vardır. Yəni əlamət olaraq bir tərəfə bitişik bucağın iki bucağın bərabər olmasıdır. Deməli, tərif növün cinsini və eyni zamanda, fərqləndirici əlamət göstərən cümlədir.

Riyaziyyatda elə anlayışlar var ki, bunların əvvəl gələn anlayışlar, yəni cins olaraq daha ümumi anlayış yoxdur. Onlara tərif vermək mümkün deyil. Belə anlayışlara ilk anlayışlar deyilir. İlk anlayışlara misallar göstərmişik. Bu anlayışların cinsi olan anlayışların və növ əlamətlərini göstərmək mümkün deyil. Hər bir elmdə anlayışların məzmunu aksiomlar vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Aşağı siniflərdə şagirdlərə bu-

nu başa salmaq mümkün deyil. Ona görə də aşağı siniflərdə şagirdlər anlayışların əsas xassələri ilə tanış olurlar.

Elə təriflər var ki, onlar bir anlayışın əmələ gəlməsi, alınmasını göstərən cümlələr vasitəsi ilə ifadə olunur. Belə tərifə təsviri tərif deyilir. Bu təriflərin sonu “əmələ gəlir” və ya “alınır” sözləri ilə bitir. Misal olaraq: bir nöqtədən çıxan iki şüanın əmələ gətirdiyi fiqura bucaq deyilir. Göründüyü kimi, tərifdə bucaq təsvir olunmuşdur. Təsviri tərifin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, hər hansı fiqurun əmələ gəlməsini göstərdiyi üçün daha əyani və konkretir. Aşağı siniflərdə təsviri təriflərdən çox istifadə olunur, şagirdlər də bunları çox asanlıqla öyrənə bilirlər. Ümumiyyətlə, təriflərin məktəb fənlərinin öyrənilməsində böyük rolu vardır. Şagirdlər bu tərifləri öyrənməklə bərabər ondan sonra gələn mühakimələrdə bu təriflərdən məlum əsas kimi istifadə etməyi də bacarmalıdırlar. Təriflərin öyrənilməsində istifadə olunan aşağıdakı məntiqi qaydalar bilmək lazımdır.

1. Tərifə daxil olan anlayışlar həcmə uyğun olmalıdır. Deməli, növün həcmi cinsindən nə geniş, nə də dar olmamalıdır. Qeyd etdiyimiz bu qayda pozularsa, tərif yanlış olur. Məsələn: “Qapalı əyri xəttə çevrə deyilir” tərfi çevrəni tam əhatə edə bilməz. Çünki ellips əyrisi də qapalı əyri xətdir. Tərifdə qapalı əyri xətt anlayışının həcmi çevrənin, yəni növün həcmi ilə uyğun deyildir, daha genişdir. Buna məhdudlaşdırıcı tələb qoymaqla tərfi dəqiq vermək olar. Bu tərifə “bütün nöqtələri mərkəz adlanan nöqtədən bərabər məsafədə olan” əlaməti əlavə etsək, cinsin həcmi məhdudlaşar doğru tərif alınar. Bəzən cinsin həcmi növündən dar ola bilər. Bu zaman da tərif doğru olmur. Məsələn, “Üç bərabər tərfi olan çoxbucaqlıya üçbucaq deyilir.” Burada cins bərabərtərəfli üçbucaqlar, növ isə üçbucaq, həm də müxtəlif tərifli ola bilər.

2. Tərifdə cins anlayışı, növdən asılı olmayaraq, əvvəldən məlum olan anlayış olmalıdır. Belə bir tərif verək. “Bucaq bir düz xəttin o biri düz xəttə olan yatıqlıq ölçüsüdür”. Bu tərif yanlıştır. Çünki cins olan “yatıqlıq ölçüsü” anlayışına tərif vermək istəsək, bucaq anlayışından istifadə olunmalıdır. Burada əmələ gələn yanlıqlıq onu göstərir ki, tərif yanlıştır. Başqa bir tərifə də baxaq: “müxtəlif şeylər heyətinə çoxluq deyilir”. Bu tərifdə anlayışa özü vasitəsi ilə tərif

verilib. Anlayışa özü ilə tərif vermək olmaz. Belə nöqsanlara məntiqdə tautologiya deyilir.

3. Tərif, tərif verdiyimiz anlayışdan olmayan əlaməti deyil, ona xas olan əlaməti göstərməlidir. Məsələn olaraq aşağıdakıları göstərək: “müsbət olmayan ədədə mənfi ədəd deyilir” və ya “tam olmayan ədədə kəsr ədəd deyilir” kimi təriflər düzgün deyildir. Belə ki, “0” ədədi müsbət deyil, həmçinin mənfi də deyil. İkinci tərifdə ancaq kəsrdə olmayan bir əlamət inkar edilir ki, bu da tərifə tam əhatə etmir. İrrasional ədədlər də tam olmayan ədədlərdir. Lakin irrasional ədədlər kəsr ədədlər deyil.

4. Tərifdə bu tərifin özündən nəticə kimi çıxarıla biləcək əlamət olmalıdır. Bəzən paraleloqrama qarşı tərifləri cüt-cüt paralel və bərabər olan dördbucaqlı kimi tərif verirlər. Aşkardır ki, bu tərifdə bərabərlik əlaməti artıqdır. Bu şərt paralellik əlamətindən bir nəticə kimi çıxır. Yəni paralel düz xətlər arasında qalan paralel parçaların bərabərliyini paralellik əlamətinə görə isbat etmək olur. Başqa bir misal göstərək: “iki tərəfi və bunların qarşısındakı bucaqları bərabər olan üçbucağa bərabərənliyi üçbucaq deyilir”. Bu tərifdə bucaqların bərabərliyi əlaməti artıqdır. Bu əlaməti üçbucaqların bərabərliyinin tərifinə əsasən isbat etmək olur.

Beləliklə, təriflərin öyrənilməsi zamanı dörd məntiqi qaydanı öyrəndik. Bu zaman təriflərdə yol verilən səhvlərə uyğun olaraq məntiq elmində istifadə olunan anlayışların meydana gəlməsini göstərdik. Anlayışların bölgüsü, təriflərin verilməsi məntiqi cəhətdən düzgün qayda da aparılmalıdır. Belə ki, anlayışları növlərə böldükdə alınan növlərin cəmi həcmcə cinsə bərabər olmalıdır. İkincisi isə hər bölgünün eyni

zamanda ancaq bir əsası olmalıdır. Hər bir tərifə şagirdə öyrətmək onu yeni bir anlayışla tanış etmək deməkdir. Bundan ötrü şagirdlər yaxşı riyazi biliyə malik olmalıdırlar, göstərdiyimiz məntiqi qaydalara qismən də olsa, yiyələnməyi bacarmalıdırlar.

Problemin aktuallığı. Hər bir elmin öyrənilməsində əsas anlayışlardan istifadə olunur. Riyazi anlayışlara misal olaraq ədəd, çoxluq, nöqtə, düz xətt, bucaq və s. göstərmək olar. Riyazi anlayışların mənşəyi maddi aləmdəki cisimlər və hadisələrdir. Anlayışın əmələ gəlməsi prosesi konkretədən abstraktə keçmə prosesidir.

Problemin elmi yeniliyi. Riyaziyyatın tədrisində elmi-məntiqi metodlardan biri də riyazi anlayış və təriflərin öyrənilməsi metodikasıdır. Hər bir elmin özünəməxsus ilk anlayışları və tərifləri var. Riyaziyyatda rast gəlinən anlayışlar və təriflərin mənasını dəqiq bilmək və onların bir-birinə nisbətini aydın təsəvvür edərək, mühakimələrdə şüurlu işlətmək mühüm bir tələbdir. Təriflərin təlimində səhv etməmək üçün müəllim dörd məntiq qaydasını şagirdlərə öyrətməyi bacarmalıdırlar. Tərifləri möhkəm bilmək və mühakimələrdə onlardan istifadə etməyi bacarmaq şagirdlərin riyazi hazırlığında mühüm rol oynadığı üçün onun öyrənilməsinə xüsusi fikir verilməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bilirəm ki, riyaziyyatın tədrisində elmi-məntiqi metodlar mövcuddur. İlk anlayışların öyrənilməsi riyaziyyatın əsas məqsədlərindən biridir. Əsas anlayışların köməyi ilə riyaziyyatın əsasları mənimsənilir. Elmdə nəzəri sahədə ilk anlayışların məzmunu aksiomlar vasitəsi ilə aşkar edilir. Məktəbdə şagirdlərin aksiomlardan başlamaq üçün hələ kifayət qədər inkişaf etmiş tənqidi düşüncəyə sahib olmadıqları dövrdə ilk anlayışlar bunların əyani obrazları vasitəsilə verilir. Şagirdlər anlayışların əsas xassələri ilə tanış olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Adıgözəlov A., Əliyeva T. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin tətbiqi. Bakı, 2020.

E-mail: lishaheyubov@mail.com

Rəyçilər: dos. A.M. Bayramov,

ped.ü.fəl.dok. M. T. Rzayev

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2022.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

UOT 372.857

Gülşən Nadir qızı Hacıyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
FƏNNİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ İŞİNİN SİSTEMİ

Гюльшан Надир гызы Гаджиева
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СИСТЕМА РАБОТЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА БИОЛОГИИ В
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Gulshan Nadir Hajiyeva
doctor of philosophy in pedaqogy, associate professor
Azerbaijan State Pedaqogical University

THE SYSTEM OF TEACHING BIOLOGY TEACHING METHODOLOGY IN HIGHER
PEDAGOGICAL SCHOOLS

Xülasə. Təhsilin vəzifəsi müəllimlərin müasir tələblərə cavab verən çevik təfəkkürlü, dövlətin irəli sürdüyü təhsil siyasəti baxımından həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən yüksək səviyyəli kadrlar kimi hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Biologiyanın tədrisi metodikası bir tədris fənni kimi orta məktəbdə biologiya müəllimi hazırlanması üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə tələbələrin professional bilik və bacarıqları formalaşır. Onlar dərs demək bacarığına malik olurlar.

Bununla əlaqədar tələbələrlə müsabiqələr, diskussiyalar aparılmışdır. Müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: müşahidə, diskussiya, tələbə, kadr, nəzəri, praktik.

Резюме. Задача образования состоит в том, чтобы обеспечить подготовку учителей как кадров высокого уровня, как в теоретическом, так и в практическом плане, с точки зрения выдвигаемой государством образовательной политики, отвечающих современным требованиям.

Методика преподавания биологии как учебного предмета имеет первостепенное значение для подготовки учителей биологии средней школы. В этом процессе формируются профессиональные знания и умения студентов. У них есть способность обучать.

В связи с этим были проведены конкурсы и дискуссии со студентами. Достигнуты определенные результаты.

Ключевые слова: наблюдение, дискуссия, студент, кадр, теоретический, практический.

Summary. The task of education is to ensure the preparation of teachers as high-level personnel, both theoretically and practically, in terms of the state's education policy, with flexible thinking that meets modern requirements.

Biology teaching methodology as a teaching subject is of primary importance for secondary school biology teacher training. In this process, students' professional knowledge and skills are formed. They have the ability to teach.

In this regard, competitions and discussions were held with students. Certain results have been achieved.

Key words: *observation, discussion, student, staff, theoretical, practical.*

Ali peaqoji məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası fənninin məqsədi həmin fənnin öyrədilməsində yeni metod və formaların sistemli tətbiqinin modelini hazırlamaq, onu reallaşdırmaq biologiya müəllimi hazırlığının yüksəldilməsi üçün tələbələrin intellektual elmi – psixoloji, pedaqoji, metodiki biliklərinin inkişafına nail olmaqdır.

Biologiyanın tədrisi metodikası təhsilin məqsədini, “Biologiya” fənninin tərkibini və onun prinsiplərini müəyyən edir.

Biologiyanın tədrisində məqsəd dedikdə, başlıca səylərin yönəldiyi nəticəyə çatmaq istəyi, yaxud hər hansı fəaliyyətin son nəticəsinin təsəvvürə gətirilməsidir.

Ali pedaqoji məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası fənninin öyrədilməsi ilə əlaqədar tələbələrlə müzakirələrdən sonra pedaqoji eksperiment keçirilmişdir. Eksperiment üç mərhələni əhatə etdi. Birinci mərhələ müəyyənədicidir, ikinci öyrədici, sonuncu isə formalaşdırıcı eksperiment adlanır.

Eksperimental və kontrol qruplar müəyyənləşdirilmişdir. Ali məktəblərin bəzi qrupları eksperimental, bəzi qrupları isə kontrol qrupları kimi götürülmüşdür. Eksperimental qruplarda tələbələrlə həm tədqiqat xarakterli, həm də laborator məşğələlərlə əlaqədar suallar verilmişdir.

Bu suallar aşağıdakılardan ibarətdir:

Laborator məşğələlərin necə tədris olunduğunun aydınlaşdırılması.

Laborator dərslərə aid suallar.

1. Müəllimin davranış və rəftarı pedaqoji etikanın tələblərinə hansı səviyyədə uyqundur?

2. Nəzəri biliklərin səviyyəsi sizi qane edirmi?

3. Laborator məşğələnin təşkili sizi qane edirmi?

4. Biologiyadan verilmiş mövzuların metodiki baxımdan analiz edilməsi hansı səviyyədədir?

5. Laborator məşğələlərin maraqlı olmasında İKT nə qədər əhəmiyyətliyədir?

6. Laborator məşğələdə müasir təlim metodlarından istifadə olunurmu?

7. Müasir təlimlə yanaşı orta məktəb “Biologiya” dərslərlərindəki mövzulara aid təcrübə aparılırmı?

8. Laborator məşğələ müasir təlimin mərhələlərinə uyğun tərtib edilmişdirmi?

9. Laborator məşğələnin aparılması üçün hər hansı bir vəsaitdən istifadə edirsinizmi?

Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsində olan tələbələrə tədqiqat məqsədi ilə aşağıdakı suallar da verilmişdir:

1. Biologiya müəlliminin şəxsi peşə keyfiyyətləri hansılardır?

2. Biologiya müəlliminin əsas pedaqoji qabiliyyəti hansılardır?

3. Biologiya dərslərində şagird təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün siz hansı yollardan istifadə edərdiniz?

4. Biologiya dərsləri hansı tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir?

5. Biologiya dərslərində praktik metodların hansı formalarından ən çox istifadə edirsiniz və nə üçün?

6. Biologiya dərslərində əyani metodların hansı formalarından ən çox istifadə edirsiniz və nə üçün?

7. Rollu oyundan hansı mövzuların tədrisində istifadə olunur?

8. Beyin həmləsindən hansı mövzuların tədrisində ən çox istifadə olunur?

9. Pedaqoji təcrübə zamanı tələbə nəyi bacarmalıdır?

10. Pedaqoji təcrübənin sonunda tələbə hansı bilik, bacarıq və vərdislərə malik olur?

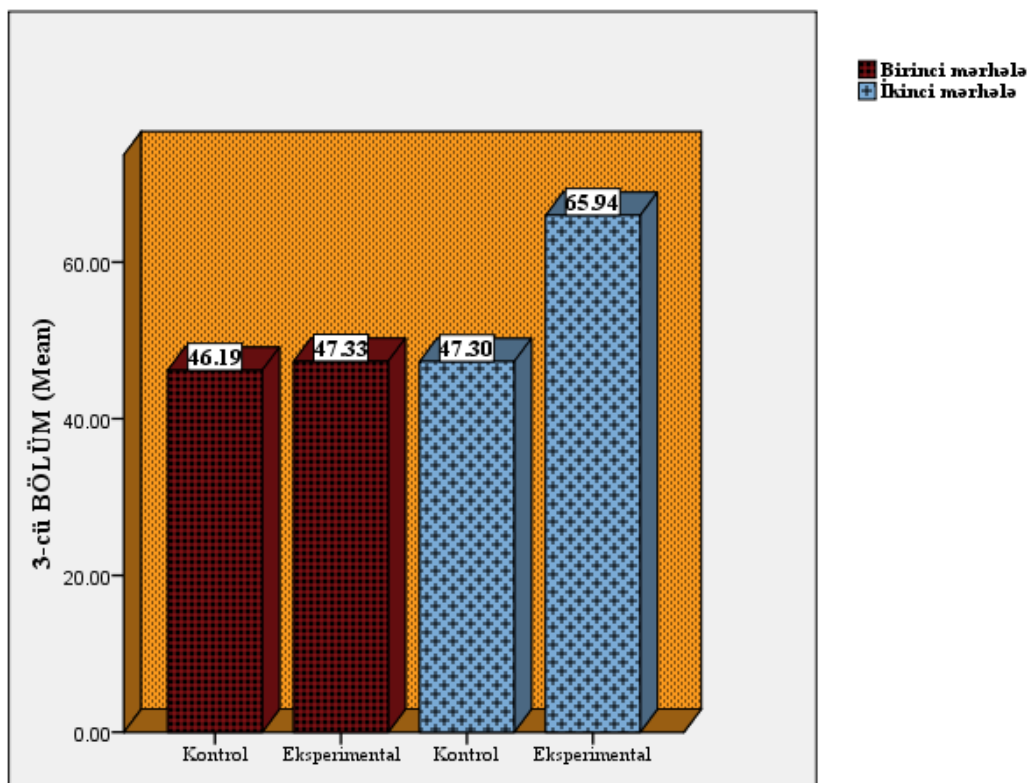
11. Müasir biologiya kabinetini necə təsəvvür edirsiniz?

12. Biologiyadan verilmiş hər hansı bir mövzuda anlayışın yaxşı dərk olunması üçün müəllim nə etməlidir?

13. İnteqrasiyanın hansı formaları ilə tanışsınız? Biologiyadan verilmiş mövzuların tədrisində inteqrasiyanın ən çox hansı formalarından istifadə edirsiniz? Və nə üçün.

Verilənlərin (əldə edilmiş məlumatların) təsviri və təhlili SPSS proqramı (Statistical Package for the Social Science sosial elmlər üçün statistik paket) vasitəsi ilə aparılmışdır.

Eksperimentdən əvvəl və sonra iki qrupun 3-cü bölüm üzrə qiymətləri (ədədi orta)

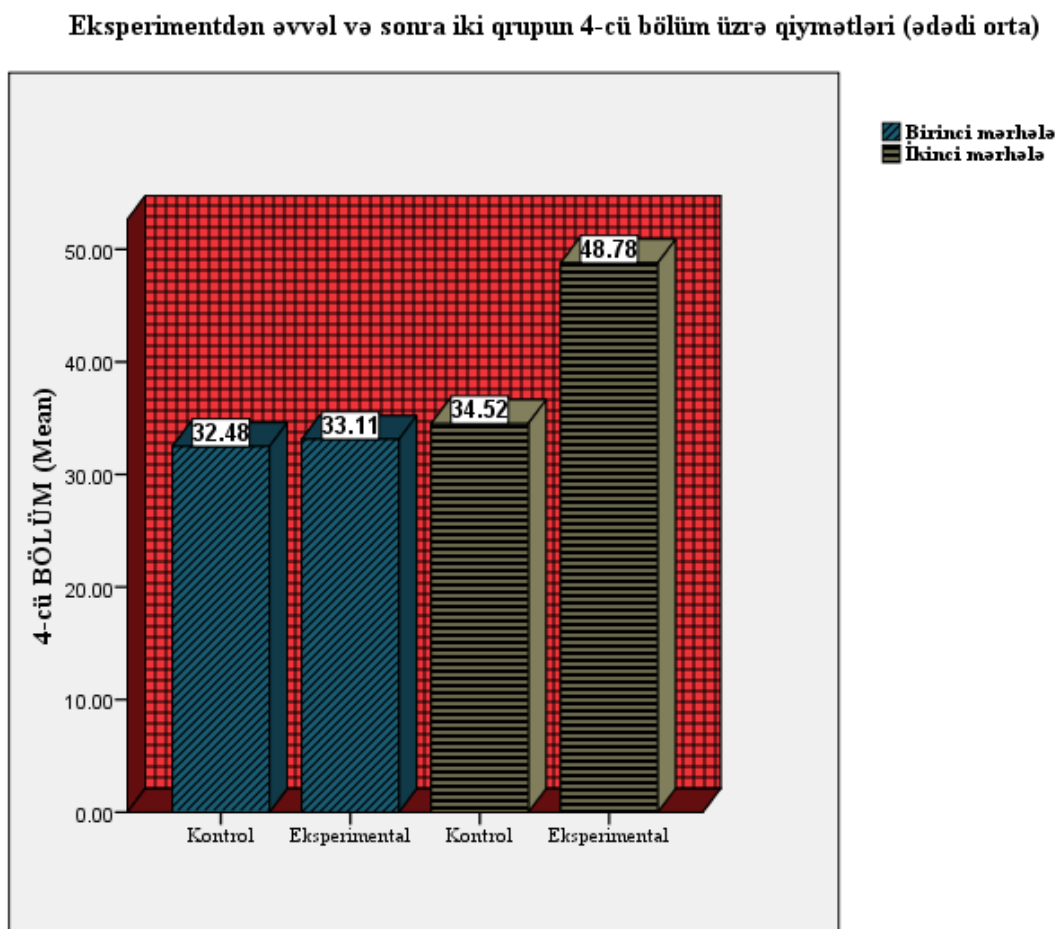

Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperiment çərçivəsində hər iki qrupun üçüncü bölüm üzrə qiymətləri arasındakı mövcud fərqlərin statistik baxımdan ciddi və mənalı fərq olub-olmamasını müəyyənəlmək məqsədi ilə iki müstəqil qrupun qiymətləri arasında müqayisə aparılmışdır. “T Test”i analizi cədvəlində $\text{Sig}=0.000$ olduğundan aydın olur ki, 3-cü bölüm üzrə iki müstəqil qrup arasında ciddi fərq vardır. Burada ədədi orta fərqi -15.6 olmuşdu ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2 = 47.3 - 65.9 = -18.6$). Eyni zamanda ədədi ortanın mənfi olması onu göstərir ki, kontrol qrupa aid ədədi orta (47.3) eksperiment qrupa aid ədədi ortadan (65.9) kiçikdir (cədvəl 6 və diaqram 5).

Cədvəl 7: İki müstəqil qrup üzrə ikinci mərhələdə alınmış qiymətlərarası fərqlərin “T Test”i analizi.

BÖLÜM	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
4	1.157	.284	-9.795	106	.000	-14.25926	1.45571	-17.14534	-11.37318

Diagram 6: Eksperimentdən əvvəl və sonra iki qrupun 4-cü bölüm üzrə qiymətləri (ədədi orta)

Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperiment çərçivəsində hər iki qrupun dördüncü bölüm üzrə qiymətləri arasındakı mövcud fərqin statistik baxımdan ciddi və mənalı fərq olub-olmamasını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə iki müstəqil qrupun qiymətləri arasında müqayisə aparılmışdı. “T Test”i analizi cədvəlində Sig=0.000 olduğundan aydın olur ki, 4-cü bölüm üzrə iki müstəqil qrup arasında ciddi fərq vardır. Burada ədədi orta fərqi -14.3 olmuşdu ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2 = 34.5 - 48.8 = -14.3$). Eyni zamanda ədədi ortanın mənfi olması onu göstərir ki, kontrol qrupa aid ədədi orta (34.5) eksperiment qrupa aid ədədi ortadan (48.8) kiçikdir (cədvəl 7 və diagram 6).

Cədvəl 8: İki müstəqil qrup üzrə ikinci mərhələdə alınmış qiymətlərarası fərqi “T Test”i analizi

BÖLÜM	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
5	11.765	.001	-11.833	106	.000	-18.50000	1.56337	-21.59954	-15.40046

Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperiment çərçivəsində hər iki qrupun beşinci bölüm üzrə qiymətləri arasındakı mövcud fərqi statistik baxımdan ciddi və mənalı fərqləndirilməsinə müəyyən etmək məqsədi ilə iki müstəqil qrupun qiymətləri arasında müqayisə aparılmışdır. “T Test”i analizi cədvəlində $Sig=0.000$ olduğundan aydın olur ki, 5-ci bölüm üzrə iki müstəqil qrup arasında ciddi fərq vardır. Burada ədədi orta fərqi -18.5 olmuşdu ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2 = 52.4 - 70.9 = -18.5$). Eyni zamanda ədədi ortanın mənfi olması onu göstərir ki, kontrol qrupa aid ədədi orta (52.4) eksperiment qrupa aid ədədi ortadan (70.9) kiçikdir (cədvəl 8 və diaqram 7).

Pedaqoji eksperimentin nəticələrini təhlil etmək üçün tələbələrə təqdim olunmuş yazılar, suallar, bunların əsasında yaranan cavablar nəzərdən keçirilmişdir. Tələbələrin işlərində nəzərdə tutulan laborator məşğələnin tədrisi, tədqiqat xarakterli suallar müəyyən edilmişdir. Ekspe-

rimental qruplarda tələbələrə problemə sistemli yanaşma, verilən tapşırıqların optimal variantının müəyyən edilməsi, ümumiləşdirmə qabiliyyəti və cavabları əsaslandırılmış səviyyədə ifadə etmək bacarığı kontrol siniflərlə müqayisədə təhlil edilmişdir. Mənimsəmənin nəticələri eksperimental və kontrol siniflərdə məlum olmuşdur.

Problemə aktuallığı: Ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrin öz ixtisaslarına olan marağının artırılmasıdır.

Problemə elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq biologiyanın tədrisi metodikası fənnində müəllim tələbə münasibətlərinin, auditoriyadankənar tədbirlərin, mühazirə və laborator məşğələlərin səmərəli qurulması üzrə işin nəzəri və praktik məsələləri bir sistem şəklində işlənmiş, problem baxımından təlim prosesinin səmərəli yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Biologiya müəllimi ixtisası üzrə kadr hazırlığı, pedaqoji qabiliyyətin artırılmasında tələbələrə istiqamət verəcək, yardım göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ali təhsil bakalavriat pilləsində müəllim hazırlığı üzrə. “Pedaqogika” fənninin kurikulumu. – Bakı, – 2014.
2. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun “Elmi əsərlər” – Bakı, – 2006, №1.
3. Abdullayeva T.Q. Orta məktəbdə biologiya fənninin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəltmək məqsədi ilə inkişafetdirici interaktiv təlim-tərbiyə metodlarının tətbiqi. ADPU, Bakı, 2002, 62-ci elmi-praktik konfransın materialları.
4. Hüseynov Ə.M., Əliyev T.Ə. Biologiya tədrisi metodikasının elmi əsasları. Dərslik, – Bakı, – 2009.

E-mail: gyulshan.gadzhieva@mail.ru

Rəyçilər: *biol.ü.fəl.dok.* T.Q. Abdullayeva,
biol.ü.fəl.dok. E.F. Səfərova

UOT 372.857

Əliyənnağı Məhəmmədağa oğlu Məhərrəmov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

Fidan Süleyman qızı Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**VIII-IX SİNİFLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ
ELMI DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞDIRILMASININ ZƏRURİLİYİ
VƏ PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI**

Алиеннаги Магомедтаги Маггеррамов
доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Фидан Сулейман гызы Мехдиева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**НЕОБХОДИМОСТЬ И ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ
ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ В VIII-IX КЛАССАХ**

Aliyannagi Magomedtagi Maharramov
assistant professor at Azerbaijan State Pedagogical University

Fidan Suleyman Mehdiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University

**"NECESSITY AND PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR
THE FORMATION OF A SCIENTIFIC WORLDVIEW OF STUDENTS IN
TEACHING BIOLOGY IN GRADES VIII-IX"**

Xülasə. Məqalədə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının pedaqoji-psixoloji əsasları təhlil edilir. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII-IX sinif şagirdlərində biologiyanın tədrisində elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Göstərilir ki, biologiyanın tədrisi prosesində hərtərəfli dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün pedaqoji və dialektiki prinsiplər əsas götürülməlidir.

Açar sözlər: *elmi dünyagörüş, pedaqoji prinsiplər, hüceyrə, populyasiya, təfəkkür, milli-mənəvi dəyərlər, dialektik materializm*

Резюме. В статье анализируются педагогико-психологические основы формирования научного мировоззрения. Обоснована необходимость формирования научного мировоззрения при обучении биологии у учащихся VIII-IX классов общеобразовательной школы. Показано, что педагогические и диалектические принципы должны быть положены в основу формирования целостного мировоззрения в процессе обучения биологии.

Ключевые слова: *научное мировоззрение, педагогические принципы, клетка, популяция, мышление, национально-нравственные ценности, диалектический материализм*

Summary. The article analyzes the pedagogical and psychological foundations for the formation of a scientific worldview. The necessity of forming a scientific worldview in teaching biology to students of grades VIII-IX of a general education school is substantiated. It is shown that pedagogical and dialectical principles should form the basis for the formation of a holistic worldview in the process of teaching biology.

Key words: *scientific outlook, pedagogical principles, cell, population, thinking, national and moral values, dialectical materialism*

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bilik səviyyəsinin hər vasitə ilə yüksəldilməsi, bu yolda onların dünyagörüşünün, gələcək inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi, doğma yurda, vətənə bağlılığının təmin edilməsi indiki dövrdə mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən vəzifə kimi qarşıda durur.

Ümumtəhsil məktəblərimizin bugünkü vəzifəsi geniş elmi-dünyagörüşə malik, estetik cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş, vətənə sdaqət ruhunda tərbiyə olunmuş kamil şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir ki, bu iş ümumtəhsil məktəblərinin düzgün metodik əsaslarla tədris prosesində həyata keçirilir. Indiki şəraitdə şagirdlərin mənəvi zənginliyinin artırılması, geniş elmi dünyagörüşünə malik olması hər bir təlim fənninin qarşısında qoyulan konkret didaktik vəzifələrdəndir.

Ümumtəhsil məktəblərində elmlərin, xüsusilə biologiya elminin əsaslarının öyrədilməsi dialektik materializmin əsaslarının dərk olunmasına, dünyaya realist baxışların inkişafına gətirib çıxarmalıdır. Buna görə də hər bir müəllim tədris prosesində şagirdlərdə dünyagörüşü tərbiyə etməyin metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

Biologiya (VIII-IX siniflər) tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşmasında metodoloji əsas materializmdir. Materializm fəlsəfə, təbiətşünaslıq və praktika arasında əlaqə yaratmaqla onun düzgün izahını verir. Biologiyanın (VIII-IX siniflər) öyrənilməsində hər bir fundamental bioloji anlayış (sinir sistemi, tənəffüs, həzm, ifrazat, hüceyrə, populyasiya, növ, təkamül, təfəkkür və s.) şagirdlərdə formalaşmaqla nəzəri ümumiləşdirməyə dünyagörüşü, metodoloji və praktik əhəmiyyəti aşkara çıxarır. Hər bir kursun məzmunu elə qurulmalıdır ki, ümumtəhsil məktəbin tələbləri həcmində şagirdlərə çatdırıla bilsin, onların sağlam ruhlu insan kimi formalaşdırılmasına xidmət etsin. Ona görə də hər hansı bioloji hadisə, anlayışlar, qanun və qanunauyğunluqların öyrədilməsi elə sistemlə qurulmalıdır ki, məktəbli təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarından baş çıxara bilsin.

Biologiyanın tədrisi prosesində dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün elmin əsaslarını öyrənmək kifayət deyildir. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlərin təbiət haqqında aldıkları bilikləri, onların əqidəsinə çevrilsin.

Biologiyanın tədrisi prosesində hərtərəfli dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün aşağıdakı

pedaqoji və dialektik prinsiplər əsas götürülməlidir:

1) bioloji anlayışların, proseslərin və dəlillərin ümumiləşdirilməsi, dünyanın maddiliyi, üzvi həyatın, təbiətin ümumi qanunları əsasında inkişaf etməsi prinsipi;

2) materiyanın, canlı varlıqların daim hərəkətdə və inkişafda olması prinsipi;

3) tarixilik prinsipi;

4) konkretlik prinsipi;

5) əhatəlilik prinsipi;

6) ümumilik prinsipi.

Dünyagörüşü mahiyyətinə və məzmununa görə iki istiqamətdə aparıla bilər:

– elmin əsaslarını nəzəri və praktik cəhətdən öyrətmək və şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;

– təbiət qanunlarından cəmiyyətin mənəfiyinə uyğun olaraq istifadə etmək, materialist baxışları formalaşdırmaq.

Biologiyanın tədrisində dünyagörüşün üç istiqaməti əsas götürülməlidir: dünyanın maddiliyi və vahidliyi, dialektik qanunların ümumi xarakter daşması.

İrəli sürülən istiqamətlərdən aydın olur ki, dünyagörüşü təlim və tərbiyə vəzifəsini yerinə yetirir, daha doğrusu, şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Şəxsiyyətin formalaşmasının elmi-pedaqoji əsasları professor N.Kazımov tərəfindən çox yüksək səviyyədə öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Müəllim şəxsiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar bir sıra idealist alimlərin fikirlərini tənqid etməklə yanaşı, qeyd edir ki, şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün hər cür birtərəflikdən azad olmaq, şəxsiyyətə təsir edən amillərə dialektik mövqedən – zaman və məkan baxımından, yəni elmi cəhətdən kompleks yanaşmaq lazımdır. Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət, mühit və tərbiyə kompleks halda öyrənilməlidir.

Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin elmi dünyagörüşü tərbiyəsini daha da təkmilləşdirməyə və bu istiqamətdə əldə olunan bütün vasitələrdən ayırı-ayrı tədris fənlərinin, əsasən, biologiyanın imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə olunmasına maraq xeyli artıb. Təbiət fənlərinin, əsasən, biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirmək və elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq məsələsi də son vaxtlar praktik müəllimlərin, habelə bir sıra tədqiqatçıların və metodistlərin diqqət obyektinə çevrilib.

Pedaqoji mətbuatda dərc olunan metodik məqalələr bir daha göstərir ki, ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin elmi dünyagörüşü müasir tələblər səviyyəsində qurmaqda təbiət silsiləli, o cümlədən biologiya fənləri ən əlverişli vasitələrdən sayılmışdır. Biologiya elmi və onun tədrisi şagirdlərin hərtərəfli dünyagörüşünün formalaşdırılmasını tələb edir, çünki biologiya elmi canlı materiyayı, onun yaranmasını: hüceyrə, orqanizm, populyasiya, növ, biosenoz və planetlər səviyyəsində öyrənir. Materiya ilə hərəkət ayrılmazdır. Çünki materiya hərəkətsiz, hərəkət materiyasız mövcud deyildir. "Hərəkət materiyanın yaşama formasıdır.

Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşması işinin pedaqoji-psixoloji əsaslara malik olması şəksizdir. Həmin əsasları öyrənmədən müəyyənləşdirib sistemə salmadan və pedaqoji prosesdə onlara istinad etmədən heç bir müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün və milli-mənəvi keyfiyyətlərinin həm pedaqoji, həm də psixoloji əsaslarının nəzərə alınması çox vacibdir:

1. Biologiyanın (VIII-IX siniflər) tədrisində şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşması prosesində onların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

2. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşması prosesində onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

3. Şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşması prosesində müvafiq pedaqoji prinsiplərə istinad edilməsi;

4. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşması zamanı müvafiq pedaqoji tələblərin gözlənilməsi;

5. Biologiyanın (VIII-IX siniflər) tədrisi zamanı şagirdlərə elmi dünyagörüşü aşılana qanunauyğunluqların, ideya və anlayışların izah edilməsi zamanı müvafiq ardıcılığın və mərhələlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi.

Elmi dünyagörüşün formalaşması yeniyetməlik dövründə daha sürətlə gedir. Bu da həmin siniflərdə (VIII-IX siniflər) oxuyan şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Ətraf aləmi dərinlən dərk etmək ehtiyacı dərk olunmamış şeylərə şəxsi münasibət bəsləmək, dünyada baş verən hadisələrlə müntəzəm maraqlanmaq, həmin hadisələrin mahiyyətinə varmaq, həyatın mənasını düzgün dərk etməyə çalışmaq, müstəqil

ümumiləşdirmələr aparmaq və s. məhz qeyd etdiyimiz siniflərdən başlayaraq şagirdlərin səciyyəvi cəhətləridir. Məhz buna görə də elmi dünyagörüşün formalaşması prosesində, xüsusilə mənəvi dəyərlərimizdəki tövsiyə, ideya və müddəaların şagirdlərə çatdırılması prosesində onların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına ehtiyac duyulur. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin yaşına uyğun olmayan didaktik materiallar onlara lazım olan dünyagörüşü qazandıra bilmir.

Şagirdlərin dünyagörüşlərinin formalaşmasında fəaliyyət və ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. İstər humanitar fənlərin tədrisində, istərsə də dəqiq və təbiət elmlərinin öyrədilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, onun elmi dünyagörüşünün zənginləşdirilməsi müəllimdən həm metodist, həm də psixoloq kimi çıxış etməyi tələb edir.

Hazırda respublikamızda pedaqoji prosesdə yetişdirilən insana şəxsiyyətyönlülük prizmasından yanaşmaq zəruri hesab olunur. Hər bir şagirdi elmə istiqamətləndirmək nə qədər vacibdirsə, onu bir şəxsiyyət olaraq yetişdirmək bir o qədər vacibdir. Deməli, şagird şəxsiyyətinin fəallığı həm təlim prosesində, həm sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə yeni dünyagörüşü qazanmaq, milli, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməklə bağlı olan tələbatların təmin olunmasında özünü biruzə verir.

Şagirdlərin maraq göstərdikləri elm sahələri bir sıra hallarda təlim prosesində daha çox özünü büruzə verir. Qabaqcıl biologiya müəllimləri onların maraqlarını müşahidə edərək həmin yeniyetmələri öz müşahidə obyektlərinə çevirirlər. İstər təlim prosesində, istərsə də dərindənənkənar tədbirlərdə yeniyetmələrin idrak fəallığının yüksəldilməsini təmin edən tələbatlar, həm də onların ali hisslərini bir növ oyatmış olur. Ali hisslər içərisində istər əxlaqi, istər estetik hisslər, istərsə də zehni hisslər bir tərəfdən yeniyetmələri elmə maraq göstərməyə sövq edirsə, digər tərəfdən onların elmi dünyagörüşünün üzə çıxmasına zəmin yaratmış olur.

Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" və A.A.Bakıxanovun "Təhzibül-Əxlaq" əsərlərindəki ideyalara istinad edərək deyə bilərik ki, insanın bütün əxlaqi normaları saflaşdırıldıqdan sonra onun mənəviyyəti bütövləşir, yəni insan mənəvi cəhətdən zənginləşir. Deməli, şagirdlə

rin elmi dünyagörüşlərinin və milli-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üçün biologiya müəllimlərinin, valideynlərin və tərbiyə işi ilə məşğul olanların ən vacib vəzifələrindən biri də bu işin pedaqoji psixoloji əsaslarına istinad etmələrindən ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya elminin əsaslarının öyrənilməsi dialektik materializmin dərk olunmasına, dünyaya realist baxışların inkişafına zəmin yaradır. Buna görə biologiya müəllimi tədris prosesində şagirdlərdə elmi dünyagörüşü tərbiyə etməyin pedaqoji-psixoloji əsaslarını bilməlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə biologiyanın (VIII-IX siniflər) tədrisi prosesində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının pedaqoji-psixoloji əsasları təhlil edilir. Biologiyanın tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün zəruriliyi əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Biologiya kursunun (VIII-IX siniflər) tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq baxımından biologiya müəllimləri pedaqoji-psixoloji əsaslardan istifadə edə, məqalədə verilmiş materialdan faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N., L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2022.
2. Hüseynov Ə.M. Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodik əsasları. Bakı, 2000, 266 s.
3. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiya tədrisinin elmi və metodik əsasları. Bakı, 2015, 138 s.
4. Məmmədova N. və b. Biologiya VIII sinif üçün dərslik. Bakı, 2015.
5. Seyidli Y. və b. Biologiya: 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, 2016.
6. Hüseynov Ə.M. Biologiyanın tədrisində elmi dünyagörüşünün formalaşması haqqında // Kimya və biologiya tədrisi, 1981, № 4.
7. Ümumi psixologiya / A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Bakı, 1982.
8. Hüseynov Ə.M. Orta məktəbdə biologiyadan sinifdənkənar məşğələlərin təşkili və aparılması. Bakı, 2008.

E-mail: fidan-mzade@mail.ru

Rəyçiər: *biol.ü.fəl.dok.* Q. Əliyev,
biol.ü.fəl.dok., dos. T.Q. Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.10. 2022.

**KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY**

UOT 372.854

Heyran Akif qızı Orucova

Salyan şəhəri 2 nömrəli tam orta məktəbin kimya-biologiya müəllimi

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ KİMYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

Хейран Акиф гызы Оруджова

учитель химии и биологии средней школы №2 гор. Сальяны

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

Heyran Akif Orujova

chemistry and biology teacher of secondary school No. 2 of Salyan city

**MODERN PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF TEACHING CHEMISTRY
IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS**

Xülasə. Təbiəti öyrənmək kimyanın da daxil olduğu təbiət elmlərinin vəzifəsidir. Kimya elementlər və onların əmələ gətirdiyi birləşmələr, bu birləşmələrin quruluşu, xassələri və kimyəvi çevrilmələri haqqında elmdir. Kimyəvi birləşmələrin əmələ gəlməsi və məhv edilməsi, onların tərkibinin və quruluşunun dəyişməsi maddənin hərəkətinin kimyəvi forması ilə bağlıdır. Kimya maddənin hərəkətinin kimyəvi formasını, onunla maddənin digər hərəkət formaları arasındakı əlaqəni və qarşılıqlı keçidləri öyrənməklə məşğul olur. Buradan belə nəticə çıxır ki, kimya fizika, biologiya, geologiya və başqa elmlərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: kimya, metodika, təbiət, maddə, qarşılıqlı əlaqə, tərkib, kimyəvi forma, komponent

Резюме. Изучение природы – задача естественных наук, в том числе и химии. Химия – это наука об элементах и соединениях, которые они образуют, о строении, свойствах и химических превращениях этих соединений. Образование и разрушение химических соединений, изменение их состава и строения связаны с химической формой движения вещества. Химия занимается изучением химической формы движения материи, связи её с другими формами движения материи и взаимных переходов. Отсюда следует, что химия тесно связана с физикой, биологией, геологией и другими науками.

Ключевые слова: химия, методика, природа, вещество, взаимодействие, состав, химическая форма, компонент

Summary. Studying nature is the task of natural sciences, including chemistry. Chemistry is the science of elements and the compounds they form, the structure, properties and chemical transformations of these compounds. The formation and destruction of chemical compounds, changes in their composition and structure are related to the chemical form of the movement of matter. Chemistry deals with the study of the chemical form of motion of matter, the relationship between it and other forms of motion of matter, and mutual transitions. It follows that chemistry is closely related to physics, biology, geology and other sciences.

Key words: chemistry, methodology, nature, substance, interaction, composition, chemical form, component

Kimya bilikləri təbiət elminin tərkib hissəsidir. Onlar “insan-maddə-həyat” və sonrakı “maddə-material-praktiki fəaliyyət” münasibətlərinin mürəkkəb məcmusunu əks etdirir. Şagird-

lərin şüurunda dünyanın kimyəvi mənzərəsinin formalaşması ümumi təhsilin əsas məqsədi olan elmi dünyagörüşünün, təfəkkür və davranış mədəniyyətinin inkişafını təmin edir. Kimya dünya haqqında bir çox fundamental fikirləri konkret məzmunla doldurur: istənilən tipli mürəkkəb sistemin strukturu və xassələri arasında əlaqə, ehtimal təsvirləri, xaos və nizam, qorunma qanunları, enerjinin ötürülməsinin forma və üsulları, atom və molekulyar nəzəriyyə, diskret və davamlılığın vəhdəti, maddənin təkamülü və s.

Müasir ümumi təhsil sistemində “Kimya” fənninin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Kimyanın öyrənilməsi prosesində davamlılıq prinsipinə tabe olan üç mərhələni ayırmaq olar:

– *propedevtik*: bu mərhələdə kimyəvi bilik elementlərinin mənimsənilməsi ibtidai ümumi təhsil səviyyəsində “Həyat bilgisi” və “Təbiət” fənn sahəsinin öyrənilməsi çərçivəsində həyata keçirilir;

– *pre-profil*: bu mərhələdə “Kimya” fənni öyrənilir, məqsədi təhlükəsiz həyat üçün zəruri olan maddələr və kimyəvi hadisələr haqqında bilik bazasını formalaşdırmaq, habelə orta ümumi təhsil səviyyəsində kimya təhsilini davam etdirməkdir;

– *profil*: bu mərhələdə kimya təhsilinin qəbulu şagirdin fənlərdən birini seçimindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. Bu mərhələnin məqsədi ali təhsil müəssisələrində kimya təhsilini davam etdirmək üçün zəruri olan kimyəvi bilik və bacarıqlar sistemini inkişaf etdirməkdir.

Təhsil müəssisələrində kimya təhsilinin mühüm istiqaməti kimya elminin tətbiqi komponentidir. Ümumi təhsil sistemi sənayenin, kənd təsərrüfatının, tibbin, təhsilin, mədəniyyətin, elmin, dövlət idarəçiliyinin, o cümlədən bütün sahələr üzrə fəaliyyətdə gündəlik həyat üçün zəruri olan həddə kimyəvi əlamətləri mənimsəməyə yönəlmişdir. Kimya fənni şagirdlərdə müasir enerji, ekoloji, qida və tibbi problemlərin həllində kimyanın rolu haqqında təsəvvürlər yaratmaq üçün lazımdır. İnsanın rəşadətli davranışını təmin etmək və təbiətə dəyən zərərin qarşısını almaq üçün ümumi təhsilin bütün pillələrində “Kimya” fənninin məzmununun seçilməsi ilə təmin edilən, mənəvi inancların formalaşması ilə birləşdirilən kimyəvi bilik və bacarıqlar sistemi lazımdır.

Yuxarıda deyilənlərdən əsas və orta ümumi təhsil pillələrində kimya təhsilinin əhəmiyyəti, “Kimya” fənninin bütün şagirdlər üçün məcburi öyrənilməsinin vacibliyi irəli gəlir. Konsepsiyada

göstəriləndiyi kimi, “Kimya” fənninin öyrənilməsi və tədrisində aşağıdakı problemlər mövcuddur:

– *motivasiya xarakterli* – ümumi təhsildən tam orta təhsilə keçid zamanı şagirdlər təlim profili seçimi etməyə dəvət olunurlar. Onların bir çoxu seçim etməkdə çətinlik çəkir və ya seçim imkanından məhrumdur. Belə şəraitdə tam təhsil almaq üçün bərabər imkanlar – müxtəlif kateqoriyalı şagirdlər üçün qeyri-mümkündür. Bu vəziyyət motivasiya sferasında dağıdıcı hadisələrə, oxumaq həvəsinin itməsinə qədər gətirib çıxarır;

– *metodik xarakterli* – Dövlət Təhsil Standartlarının həyata keçirilməsinə ehtiyac, habelə tədris prosesinin effektivliyini və səmərəliliyini artırmaq, təhsil fəaliyyətinin metodiki təminatına yeni tələblər qoyur. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və məzmun hazırlığı nəzərə alınmaqla kimya fənninin tədrisinin ən səmərəli metodları, texnikası və texnologiyaları ümumiləşdirilməyib və sistemləşdirilməyib;

– *maddi-texniki xarakterli* elektron əyani tədris vasitələrinin yaradılması problemi kifayət qədər həllini tapmayıb. Çox vaxt kimyəvi təcrübə həm texniki, həm də didaktik baxımdan keyfiyyətsiz videolarla təqdim olunur. Müasir kimyəvi istehsalat, işdən bəhs edən tədris filmləri praktiki olaraq yoxdur;

– *kadrlar* – kimyanın tədrisi müəllimin kimya, riyaziyyat, fizika, biologiya sahəsində nəzəri biliklərə, eksperimental iş bacarıqlarına malik olmasını, habelə məktəb fənninin tədrisi metodikasına malik olmasını, mütəxəssislərin yenidən hazırlanması imkanını nəzərdə tutur.

Yuxarıda “Kimya” fənninin öyrənilməsinə və tədrisində motivasiya xarakterli problem göstərilmişdi, bu münasibətlə mən bir daha qeyd etmək istədim ki, ümumilikdə kimya fənnini öyrənməyə həvəs azalıb. Şagirdlərin şəxsi müqəddəratını təyin etmələri üçün daha yaxşı şərait yaratmaq zərurəti ilə əsaslandırılan pre-profil və profil siniflərinin yaranması praktikada bu mövzuda universal təhsil almaqdan imtinaya və biliklərin formalaşmasına çevrildi.

Şagird kimya ilə bağlı gələcək peşə fəaliyyəti sahəsini seçdiyi təqdirdə kimyanı öyrənmək üçün onda şüurlu motivasiya da formalaşır. Şüurlu motivasiyanın inkişafına olimpiada hərəkətində iştirak təcrübəsi də müsbət təsir göstərir.

Bugünkü təhsildə biz təhsilin müasirləşməsinin şahidi oluruq. Buna uyğun olaraq ümumtəh-

sil məktəbinin fəaliyyətinin əsas nəticələri özlüyündə bilik deyil, həyatın əsas sahələrində sosial əsas səlahiyyətlər məcmusudur. Məktəb məzunları müəyyən sosial səriştələr dəsti ilə “böyük həyata” daxil olmalıdırlar: siyasi, intellektual, mülki hüquq, informasiya. Elmin tədrisi informasiya anlayışlarının formalaşmasına, şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Kimya fənninin tədrisi şəxsiyyəti tərbiyə etmək məqsədi daşıyır; şagirdlərin dünya və insanın ondakı yeri haqqında təbii-elmi təsəvvürlərinin formalaşması, uşaqlarda psixi proseslərin konkret tədris materialı üzrə inkişafı: təfəkkür, qavrayış, diqqət, yaddaş; şagirdlərə kimya üzrə əsas təlimlərin verilməsi; gündəlik həyatda zəruri olan, eləcə də digər təhsil müəssisələrində kimyəvi biliklərin daha da təkmilləşdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Tədrisdə tədqiqat metodundan istifadə şagirdləri müstəqil, yaradıcı fəal fəaliyyətə cəlb etməyə imkan verir. Tədqiqat xarakterli öyrənmə yeni obyektiv elmi məlumatlar yaratmır, lakin elmi tədqiqatları modelləşdirir və şagirdləri subyektiv yeni elmi biliklərə aparır. Tədqiqat fəaliyyəti tədris materialının mənimsənilməsində yüksək informativ qabiliyyət və ardıcılığı təmin edir, məktəbdə ənənəvi tədrisdən fərqlənən biliklərin mənalı mənimsənilməsinə kömək edir.

Koqnitiv marağın formalaşmasına yönəlməmiş başqa bir texnologiya layihə fəaliyyətidir. Layihə metodu tələbələrin idrak bacarıqlarının inkişafına, öz biliklərini müstəqil şəkildə qurmaq, informasiya məkanında naviqasiya etmək, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, problemi görmək, formalaşdırmaq və həll etmək bacarığına əsaslanır. Layihə metodu bu və ya digər şəkildə işlənmiş çox real nəticə ilə başa çatmalı olan problemin ətraflı işlənməsi yolu ilə didaktik məqsədə nail olmaq üsuludur. Layihə

metodu həmişə hansısa problemin həllini nəzərdə tutur ki, bu da bir tərəfdən müxtəlif metodların, tədris vəsaitlərinin kombinasiyasından istifadəni, digər tərəfdən isə elmin, mühəndisliyin, texnologiyanın müxtəlif sahələrindən biliklərin inteqrasiyası zərurətini nəzərdə tutur.

Kimya o qədər maraqlı fəndir ki, hər şeyi bir dərəcə sığdırmaq mümkün deyil. Bir qayda olaraq, ən maraqlısı pərdə arxasında qalır. Sınıf-dənkənar fəaliyyətlər və seçmə kurslar bu problemi həll etməyin ən yaxşı yoludur. Ona görə də hər kimya dərslərini elə keçirməyə çalışıram ki, hər bir şagirdə kiçik kəşflər etmək imkanı verilsin.

Problemin aktuallığı. Məktəbdə şagirdlərin öyrənmə motivasiyasının özünü inkişaf etdirməsi, mənəvi ehtiyaclarının və öz fərdiliyinin formalaşması üçün şərait yaratmaq lazımdır. Məktəblilərdə bu keyfiyyətlərin formalaşmasında böyük məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür. Pedaqoji nəzakət, şagirdlərə həssas münasibət, əlbəttə ki, müəllim işinin uğurunda mühüm rol oynayır. Ancaq müasir müəllim, üstəlik, yenə də öz fənnini yaxşı bilməli, şagirdlərə parlaq və maraqlı dərslər keçirməyə, monitorinq sistemi yaratmağa və daim axtarışda olmağa imkan verən müxtəlif tədris metodlarını mənimsəməlidir.

Problemin elmi yeniliyi. İnformasiya mühitində mövcud vəziyyət bəzi şagirdləri kimya kimi çətin akademik fənni mənimsəməyə hazır deyil. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, əgər “əvvəllər kimya ən sevimli fənlərdən biri idisə, indi hətta səkkizinci sinif şagirdləri də kimyanı sevilməyən fənlər kimi təsnif edir” və kimyanı sevən uşaqların nisbəti ildən-ilə azalır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. “Kimya” fənni şagirdlərin universal təhsil hərəkətlərini yerinə yetirmək qabiliyyətinin inkişafına kömək edir: müşahidə etmək, təsvir etmək, fərqləndirmək, xarakterizə etmək, müqayisə etmək, strukturlaşdırmaq, nəticə və nəticələr çıxarmaq, anlayışları müəyyənləşdirmək, ümumiləşdirmək və məhdudlaşdırmaq kimi bacarıqlar kimya fənninin tədrisi zamanı formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Qanun, 2009.
2. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). – Bakı, – 2013
3. Əlizadə. Ə.Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. – Bakı: Pedaqogika, – 2004
4. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr: Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) – Bakı, – 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə)

E-mail: orucova.heyran@bk.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəl.dok., dos. **A.M. Bəkirova**,
ped.ü.fəl.dok. **Ə.A. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2022.

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODS OF TEACHING PHYSICS

UOT 372.853

Rəna Səməd qızı Əliyeva

Bakı şəhəri F.K. Tağıyev adına 72 nömrəli məktəb-liseyin təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FİZİKANIN TƏDRİSİ ZAMANI
LABORATORİYA İŞLƏRİNİN DİDAKTİK ROLU

Рена Самед гызы Алиева

*заместитель директора по учебно-воспитательной работе
школы-лицее №72 имени Ф.К.Тагиева города Баку*

ДИДАКТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
ФИЗИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Rena Samad Aliyeva

*deputy director for teaching and upbringing works at school-lyceum number 72 named after
F.K. Taghiyev of Baku city*

THE DIDACTIC ROLE OF LABORATORY WORK DURING THE TEACHING OF
PHYSICS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Xülasə. Məqalədə fizikanın ümumtəhsil məktəbində öyrənilməsinin əsas problematik aspektləri açıqlanır. Fizika fənnində laboratoriya işinin didaktik rolu son dərəcə böyükdür. Laboratoriya işində qavrayışlar daha çox və daha müxtəlif sayda duyğu təəssüratlarına əsaslanır və nümayiş eksperimentini müşahidə edərkən qavrayışlardan daha dərin və tam olur. Laboratoriya işlərini yerinə yetirərkən şagirdlər fiziki cihazlardan eksperimental bilik aləti kimi istifadə etməyi öyrənir, praktiki bacarıqlara yiyələnirlər.

Açar sözlər: məktəb, şagird, laboratoriya işləri, didaktik rol, təfəkkür, bacarıq, praktik işlər, əməkdaşlıq

Резюме. В статье описаны основные проблемные аспекты изучения физики в общеобразовательной школе. Дидактическая роль лабораторных работ в процессе преподавания предмета физики чрезвычайно важна. Восприятия в лабораторной работе основываются на большем и разнообразном количестве чувственных впечатлений, глубже и полнее, чем восприятия при наблюдении демонстрационного опыта. Выполняя лабораторные работы, ученики обучаются использовать физические устройства как средства экспериментальных знаний, и приобретают практические навыки.

Ключевые слова: школа, ученик, лабораторные работы, дидактическая роль, мышление, умения, практические работы, сотрудничество

Summary. The article describes the main problematic aspects of studying physics in a secondary school. The didactic role of laboratory work in physics is extremely important. Perceptions in laboratory work are based on a greater and more varied number of sensory impressions and are deeper and more complete than perceptions when observing a demonstration experiment. While performing laboratory work, students learn to use physical devices as a tool of experimental knowledge and acquire practical skills.

Key words: school, student, laboratory works, didactic role, thinking, skills, practical works, cooperation

Son onilliklərdə şagirdlərin təbiət fənlərinə marağının tədricən azalması müşahidə olunur. Elmi-texniki inqilab və cəmiyyətin infor-

masiyləşdirilməsi prosesinin genişlənməsi şəraitində belə bir hadisə paradoksal görünür.

Bu gün məktəblərdə fizikanın tədrisi imkanları tam həyata keçirilmir. Digər fənlərlə yanaşı, fizika hələ də biliyiönlü tədris olunur. Fizika fənni təriflər və bu düsturlara əsasən tipik məsələlərin həlli ilə tədris olunmamalıdır. Məktəblərdə fiziki təcrübələr, laboratoriya işlərinə isə demək olar ki, layiq olduğu diqqət yetirilmir. Bütün məşğuliyyət dərslərdə yazılanlara əsaslanır. Bugünkü sosial-iqtisadi şərait, şagirdlərin idraki maraqlarının inkişaf etdirilməsi problemləri, onların yaradıcı təfəkkür və müstəqil zehni iş bacarıqlarına yönəldilməlidir.

Bu baxımdan bir müəllim olaraq tez-tez özümə sual verməli oluram:

“Bəs necə olmalıdır?”

Öyrənmə prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagird üçün hər bir dərs ona maraqlı olsun. Ümumiyyətlə, müəllimin vəzifəsi şagirdlərin idrak inkişafı üçün lazımı şərait yaratmaqdır. Maraqlar, müxtəlif fəaliyyət sahələrində problemləri müstəqil həll etmək bacarığı, tədqiqat bacarıqları, şagirdlərdə fizika üzrə elmi bilikləri inkişaf etdirmək ən mühüm işlərdəndir.

Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı problemi zehni hərəkətlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi ilə bağlana bilməz, çünki şagirdin müəyyən bir hərəkət sistemi haqqında nəzəri əsaslandırma qabiliyyəti hələ reallıqda eyni hərəkətləri yerinə yetirmək qabiliyyətini təmin etmir. Şagirdlərin zehni əməliyyatlarının inkişafının yekun mərhələsi zehni fəaliyyətin formalaşması deyil, bu hərəkətin praktik fəaliyyətdə həyata keçirilməsidir. Buna görə də fizikanın tədrisi məktəblilərin əldə edilmiş biliklərin praktikada, xüsusən də şagirdlərin laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsində istifadəsinə imkan verən belə fəaliyyətlərə cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Fizikanın tədrisində laboratoriya işinin didaktik rolu son dərəcə böyükdür. Laboratoriya işinin yerinə yetirilməsi zamanı qavrayışlar daha çox və müxtəlif sayda hissiyyat təəssüratlarına əsaslanır və nümayiş eksperimentinin müşahidəsi zamanı qavrayışlarla müqayisədə daha dərin və dolğun olur. Laboratoriya işlərini yerinə yetirərkən şagirdlər fiziki cihazlardan eksperimental bilik aləti kimi istifadə etməyi öyrənir, praktiki bacarıqlara yiyələnirlər. Laboratoriya işi həm də şagirdləri intizamlandırırdığı, onlara müstəqil işləməyi öyrətdiyi, laboratoriya mədəniyyəti vərdişlərini aşıladığı üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Fizikadan laboratoriya işləri müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir:

– *məzmun* – mexanika, molekulyar fizika, elektrodinamika, optika və s.;

– *nəticələrin həyata keçirilməsi və emalı üsulları* – müşahidələr, keyfiyyət təcrübələri, ölçmə işləri, kəmiyyətlərin funksional asılılığının kəmiyyət tədqiqatları;

– *icra zamanı şagirdlərin müstəqilliyi* – yoxlama, evristik yaradıcılıq;

– *didaktik məqsəd* – fiziki hadisələrin yeni öyrənilməsi, təkrarlanması, konsolidasiyası, müşahidəsi və öyrənilməsi, fiziki alətlərlə tanışlıq və fiziki kəmiyyətlərin ölçülməsi, fiziki alətlərin və texniki qurğuların quruluşu və iş prinsipi ilə tanışlıq, identifikasiya və ya yoxlanış, kəmiyyət qanunauyğunluqlarının, fiziki sabitlərin təyin edilməsi;

– *təhsil prosesində yeri* – əvvəlki, illüstrativ, yekun;

– *təşkilati iş* – frontal laboratoriya işi, fiziki seminarlar, ev təcrübəsi.

Son təsnifat ən ümumi və ən çox yayılmışdır. Təcrübəni tədris metodikası baxımından nəzərdən keçirməyə, onun hər bir növünün fizikadan məşğələlər sistemində yerini düzgün müəyyən etməyə, tədris avadanlıqlarını rəşional seçməyə imkan verir.

Frontal laboratoriya işi elə dərslərdir ki, burada şagirdlərin özləri fiziki hadisələri təkrarlayır, müşahidə edir və ya xüsusi laboratoriya avadanlıqlarından istifadə edərək fiziki kəmiyyətləri ölçürlər. “Frontal” sözü o deməkdir ki, bu halda sinifdəki bütün şagirdlər eyni avadanlıqdan istifadə edərək eyni təcrübə aparırlar. Əgər frontal laboratoriya işlərinin müddəti 10-15 dəqiqədən çox deyilsə, onda onlara çox vaxt frontal təcrübələr deyilir. Müvafiq materialın öyrənilməsi zamanı frontal laboratoriya işi aparılır.

Fiziki emalatxana, bütün sinfin və ya qrupların mürəkkəb məzmunlu müxtəlif tapşırıqları aldığı laboratoriya işinin bir formasıdır. Seminar fizika kursunun müəyyən bölməsini öyrəndikdən sonra və ya daha çox tədris ilinin sonunda keçirilir. Onun tapşırıqları kursun böyük mövzularını əhatə edir və onları tamamlamaq üçün mürəkkəb fiziki avadanlıq və eksperimental qurğular tələb olunur.

Ev təcrübəsi – müəllimin göstərişi ilə evdə şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilən laboratoriya işidir. Eyni zamanda, şagirdlər məişət əşya-

larından və ya özləri hazırladıqları ən sadə məişət texnikasından istifadə edirlər.

Laboratoriya işləri üsullardan biri də reproduktiv, qismən kəşfiyyat (evristik) və ya tədqiqat xarakterli işlərdir. Laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsinin reproduktiv üsulu ondan ibarətdir ki, bu halda o, yeni biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə nəzərdə tutmur, ancaq artıq məlum olan faktlar və həqiqətlər təsdiqlənir və ya nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış ifadələr təsvir olunur.

Laboratoriya işlərinin reproduktiv üsulla yerinə yetirilməsi şagirdlərin biliklərinin yenilənməsini, lazımi fiziki kəmiyyətlərin ölçülməsi üsulunun təkrarlanmasını və qurğunun sxeminin dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bundan sonra şagirdlərə quraşdırmanın sxemini yığmaq, ölçmə aparmaq, təcrübənin nəticələrini emal etmək və müvafiq nəticələr çıxarmaq təklif olunur.

Laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsinin bu üsulu fizikanın tədrisi praktikasında ən çox yayılmışdır, lakin onun əhəmiyyətli çatışmazlıqları var: şagirdlərin reproduktiv fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur və onlardan modelə uyğun hərəkət etməyi tələb edir. Qismən axtarış metodu ondan ibarətdir ki, müəllim sisteməlik olaraq ardıcıl göstərişlər verərək şagirdlərin əməli hərəkətlərinə istiqamət verir, sonra isə təcrübələrdən əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək və yeni, əvvəllər əldə edilmiş nəticələri for-

malaşdırmaq üçün öz sualları ilə onların zehni fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Problemə aktuallığı. Laboratoriya işinin didaktik rolu son dərəcə böyükdür. Laboratoriya işində qavrayışlar daha çox və daha müxtəlif sayda duyğu təəssüratlarına əsaslanır və nümayiş eksperimentini müşahidə edərkən qavrayışlardan daha dərin və tam olur. Laboratoriya işlərini yerinə yetirərkən şagirdlər fiziki cihazlardan eksperimental bilik aləti kimi istifadə etməyi öyrənir, praktiki bacarıqlara yiyələnirlər.

Problemə elmi yeniliyi. Bəzi hallarda anlayışın elmi şərhini yalnız şagirdlərin hadisələrlə birbaşa tanışlığından sonra mümkün olur ki, bu da şagirdlərin özləri tərəfindən, o cümlədən laboratoriya işləri zamanı təcrübələrin yenidən qurulmasını tələb edir. Laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsi şagirdlərin fizikanın müəyyən bölməsi üzrə biliklərinin dərinləşməsinə, yeni biliklərə yiyələnməsinə, müasir eksperimental avadanlıqlarla tanış olmasına, məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Laboratoriya təcrübəsində kompüterdən istifadə edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, fiziki proseslərin kompüterdə simulyasiyası şagirdlərdə eksperimental bacarıq və bacarıqların formalaşmasına zəif kömək edir. Axı kompüter yalnız fiziki eksperimenti modelləşdirir və model heç vaxt fenomen haqqında dolğun məlumat verə bilməz. Buna görə də, laboratoriya təcrübəsində kompüterdən istifadə onu tamamlamalıdır, lakin əvəz etməməlidir. Şagirdlər real fiziki alətlərlə işləməyi, eksperimental qurğuları yığmağı və ölçü alətlərindən istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, – 2007, № 2.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 03 iyun 2010-cu il tarixli 103 №-li qərarı: "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)"nın təsdiq edilməsi haqqında.
3. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. – Bakı. – 2007.
4. Алексашина И.А. Учитель и новые ориентиры образования: – С. Петербург. –1997.
5. Акулова О.В. Конструирование ситуационных задач для оценки компетентности. – С. Петербург. – 2008.

E-mail: nicat_rena85@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok.* A.X. Hacıyev
ped.ü.fəl.dok. Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2022.

**COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY**

UOT 372.891

Gülsüm Məmməd qızı Hacıyeva

Bakı şəhəri Xətai rayonu 55 nömrəli məktəbin coğrafiya müəllimi

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Гульсум Мамед гызы Гаджиева

учитель географии школы №55 Хатаинского района гор. Баку

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ

Gulsum Mamed gizi Hajieva

the geography teacher at school №55 of Khatai district of Baku city

MODERN PROBLEMS OF TEACHING GEOGRAPHY

Xülasə. Təhsilin müasirləşdirilməsi şəraitində ümumtəhsil məktəbinin əsas inkişaf istiqaməti təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədris sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə hər bir şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına şərait yaradılmasıdır. Coğrafiya bu gün təbii və sosial proseslərin və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etmək, üstəlik, onları proqnozlaşdırmaq bacarığıdır. Çoxdan məlum olan ərazilərdə müasir coğrafi tədqiqatlarla alimlər bir çox yeni, bəzən heyrətamiz kəşflər edirlər. Amma bu, yeni obyektlərin kəşfi deyil, təbiətdə və cəmiyyətdə coğrafi qanunauyğunluqların kəşfidir. Coğrafiya elmləri həmişə əməli məqsəd daşımışdır. Əvvəllər onlar ictimaiyyətə ilk növbədə məlumat verirdilər. İndi coğrafiyanın praktiki rolu, ilk növbədə, onun təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə problemlərinin həllində iştirakı ilə müəyyən edilir. Bu problemlərin kəskinləşməsi bir daha sübut edir ki, coğrafi tədqiqatlar ilkin xarakter daşmalıdır. İnsanın təbiətə müdaxiləsi planetar nəticələrə səbəb ola bildikdə, hər hansı bir layihənin hazırlanması və təsdiqlənməsi üçün hərtərəfli coğrafi tədqiqatların üstünlüyü xüsusilə vacibdir.

Açar sözlər: *coğrafiya, şagird, müəllim, tədqiqat, proqnoz, bacarıq, idrak fəaliyyəti, metodika, praktika, problem, qarşılıqlı əlaqə*

Резюме. В условиях модернизации образования основным направлением развития общеобразовательной школы является повышение качества образования, создание условий для развития личности каждого учащегося за счет совершенствования системы обучения. География сегодня – это понимание взаимосвязей природных и общественных процессов и явлений, более того, умение их предсказывать. При современных географических исследованиях на давно известных территориях ученые делают множество новых, иногда поразительных открытий. Но это не обнаружение новых объектов, а открытие географических закономерностей в природе и в обществе. Географические науки всегда имели практическое назначение. В прошлом они снабжали общество преимущественно справочной информацией. Теперь практическая роль географии определяется прежде всего ее участием в решении проблем взаимодействия природы и общества. Обострение этих проблем лишний раз доказывает, что географические исследования должны иметь предваряющий характер. Предшествование всесторонних географических исследований разработке и утверждению любых проектов особенно важно тогда, когда вмешательство человека в природу может иметь планетарные последствия.

Ключевые слова: *география, ученик, учитель, исследование, прогнозирование, способность, познавательная деятельность, методика, практика, проблема, взаимодействие*

Summary. In the conditions of modernization of education, the main direction of development of the general education school is to improve the quality of education, to create conditions for the development of the personality of each student through the improvement of the teaching system. Geography today is the ability to understand and predict the interaction of natural and social processes and events. With modern geographical research in areas that have been known for a long time, scientists make many new, sometimes amazing discoveries. But this is not the discovery of new objects, but the discovery of geographical regularities in nature and society. Geographical sciences have always had a practical purpose. In the past, they provided information to the public first. Now the practical role of geography is determined primarily by its participation in solving the problems of interaction between nature and society. The aggravation of these problems once again proves that geographical research should be preliminary. When human intervention in nature can have planetary consequences, the advantage of comprehensive geographical studies is especially important for the development and approval of any project.

Key words: *geography, student, teacher, research, prediction, ability, cognitive activity, methodology, practice, problem, interaction*

Bir müəllim kimi hesab edirəm ki, idrak fəaliyyətini aktivləşdirmədən, şagirdlərin diqqətini cəlb etmədən, öyrənilən materiala davamlı idraki marağı formalaşdırmadan və inkişaf etdirmədən müəllimin qarşısında duran vəzifələrin həllində uğur qazanmaq mümkün deyil. Koqnitiv maraqların formalaşması və fərdin aktivləşməsi bir-birindən asılı proseslərdir. İdrak marağı fəallıq yaradır, lakin, öz növbəsində, artan fəaliyyət idrak marağını gücləndirir və dərinləşdirir. Öyrənməyə maraq problemi yeni deyil. Onun mənası keçmişin bir çox didaktikləri tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Yan Amos Komenski yeni məktəbi sevinc, işıq və bilik mənbəyi hesab edərək, marağı bu parlaq və şən təlim mühitinin yaradılmasının əsas yollarından biri hesab edirdi. J.J. Russo şagirdin onu əhatə edən obyekt və hadisələrə birbaşa marağına arxalanaraq, uşaq üçün əlçatan və xoş bir təhsil qurmağa çalışırdı. K.D. Uşinski uğurlu tədrisin əsas daxili mexanizmini maraqla görürdü.

Eratosfen və Ptolemeyin dövründən bəri coğrafiya bəşəriyyətə sədaqətlə xidmət edir, insana yaşadığı dünyanı öyrənməyə və anlamağa kömək edir. Coğrafiya qədim zamanlarda insanların əməli fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmış və təsviri xarakter daşıyırdı. Tədrisən bəşəriyyət Yer haqqında bilik topladı və sistemləşdirdi, bunun sayəsində təbii və təbii-antropogen sistemlərin mexanizmlərini anlamağa başlayırıq.

İndi coğrafiya tədqiqat, coğrafi qanunları tapmaq və proqnozlaşdırma ilə məşğul olan fundamental coğrafi elmlər kompleksidir. Onun əsasını müasir peyk, coğrafi informasiya sistemləri, Yer zondlama sistemləri, təbii və sosial sferada təhlil metodları təşkil edir.

Məktəb coğrafiyasının dəyəri ondadır ki, o, ideoloji xarakterli məktəb fənlərindən biridir və şagirdlərdə Yer kürəsinin insanlar planeti kimi hərtərəfli, sistemli və sosialyönlü ideyasını formalaşdırır. Bu, həm də onları elmi biliklərin xüsusi metodu kimi ərazi yaşaması ilə tanış edən yeganə fəndir.

Coğrafiya fənnini həmin klassik məktəb fənlərinə aid etmək olar ki, məktəblilərdə humanist dünyagörüşünün formalaşdırılması, vətənpərvərlik və Vətənə məhəbbət tərbiyəsi, ətraf aləmdə oriyentasiya və sosial məsuliyyətli davranış bacarıqlarının formalaşması üçün xüsusi məsuliyyət daşıyır.

Coğrafiya elmlər arasında özünəməxsus yer tutur, təbiət və ictimai elmlər arasında bir növ “körpü” rolunu oynayır. Coğrafi biliklərin şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyəti coğrafi bilik və bacarıqların tam sistemini, habelə onların müxtəlif həyat vəziyyətlərində tətbiqi imkanlarını mənimsəməkdən ibarət olan coğrafi təhsilin ümumi məqsədini formalaşdırmağa imkan verir.

Əsas məqsədə uyğun olaraq coğrafiyanın tədrisi iki əsas müddəyə əsaslanır. Birincisi, bu, şagirdlərin dünyagörüşünün əsasını təşkil edən fundamental bilik və bacarıqlara yiyələnməyə, onların coğrafi təfəkkürünün hərtərəfli inkişafına yönəldilməsinin qorunması zərurətindən irəli gəlir; ikincisi, o, ondan irəli gəlir ki, məktəb coğrafiyası təkcə müəyyən təbii və humanitar biliklər toplusu deyil, həm də praktiki gündəlik həyatın əsaslarından biridir.

Coğrafiya ən qədim elmlərdən biridir, lakin onun nəzəriyyəsi və metodologiyasının bir çox fundamental məsələlərində hələ də prob-

lemlər vardır. Bu, coğrafiyanın bir elm kimi tərifinə, coğrafi qabığın quruluşu, xüsusiyyətləri, onun fəaliyyət qanunları və ərazi diferensiasiyası ilə bağlı coğrafi elmlərin tərkibinə və elmi anlayışlar sisteminə, habelə bir sıra digər nəzəri müddəalara aiddir. Coğrafiya elminin mövcud vəziyyətini göstərmək və şagirdlərin nəzəri biliklərinin sistemləşdirilməsinə töhfə vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Məktəb kurikulumuna əsaslanan coğrafiyanın gündəlik ideyası tamamilə yanlışdır. Coğrafiya öyrənmək ölkə adlarını əzbərləmək və ya təbii ərazilər və minerallar atlasını vərəqləmək deyil. Müasir coğrafiya faktları sadalamır – təbii və sosial sistemlərin məkan təşkilinin qanunauyğunluqlarını araşdırır.

Coğrafiya elmi, ilk növbədə, ən mürəkkəb riyazi modellərə əsaslanaraq qlobal iqlim və ətraf mühit dəyişikliklərini, təbii və antropogen amillərin onlara təsirini, ekosistemlərin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasını öyrənir. Son onilliklərdə geofiziki, geokimyəvi və bioloji metodların inkişafı sayəsində geoelmlər sahəsində tədqiqatlar böyük bir yol keçmişdir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin metodoloji əsaslarını dərinlən öyrənərək qarşıma “XXI əsr məktəbində coğrafiyanın tədrisində aktual problemlər” problemini həll etmək vəzifəsi qoydum. Buna səbəb şagirdlərin maarifləndirici fəaliyyətə marağının ümumi azalmasının müşahidə edilməsi oldu.

Bu problem üzərində iş coğrafi biliklərin mənimsənilməsinin səmərəliliyini artırmağa imkan verən, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini tanımağa kömək edən və bu əsasda onlarda təhsilin formalarının, metod və üsullarının axtarışına təkan verdi. Bilik və yaradıcılıq arzusu: əminəm ki, bu, yalnız təlim fəaliyyətinə kompleks yanaşma ilə mümkündür. Qeyri-ənənəvi üsul və vasitələr idrak fəaliyyətinin artırılmasının mühüm vasitəsidir və onların tətbiqi aktual problemdir.

Qarşıya qoyulan problemin metodoloji aspektlərini öyrənərək, müəllimlərin qabaqcıl təcrübələrindəki dəyərləri və tapıntıları öyrənib ümumiləşdirərək fəaliyyətimə fəal və məqsədyönlü şəkildə coğrafiya dərslərində şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına və formalaşmasına yönəlmişəm.

Yeni biliklərin formalaşdırılması üzrə mövzuları mühazirələr, seminarlar, ekspedisiya-

lar (səyahətlər), tədqiqat dərsləri, maarifləndirici konfranslar (mətbuat konfransları) formasında keçirirəm. Dərslərdə “Rollu oyunlar” kimi qeyri-ənənəvi üsullardan, biliklərin təkrarlanması və ümumiləşdirilməsi, bacarıqların möhkəmləndirilməsi dərslərində isə KVN, “Nə? Harada? Nə vaxt?”, dərslər-müsabiqə, dərslər-müsahibə kimi dərslər formalarına üstünlük verirəm. Bilik və bacarıqların yoxlanılması zamanı isə viktorinalar, müsabiqələr, coğrafi gecələr, sınaq imtahanları, yaradıcı işlərin müdafiəsini keçirirəm. Yeni materialı öyrənərkən problemli öyrənmə üsullarından istifadəyə üstünlük verirəm.

Qeyri-ənənəvi təlim metodlarından istifadə sinifdə idrak fəaliyyətinin aktivləşməsinə gətirib çıxarır, bilikləri zənginləşdirir, sistemləşdirir və möhkəmləndirir, onların şüurlu şəkildə tətbiqinə kömək edir.

Şagird öyrənmədə fəal, maraqlı, bərabərhüquqlu iştirakçıya çevrilir. O, standart düşüncədən uzaqlaşır, hərəkətlər stereotipinə malikdir ki, bu da ona bilik istəyini inkişaf etdirməyə, öyrənmə üçün motivasiya yaratmağa imkan verir. Sinifdə və dərslərdən sonra bu cür işlərin böyük tərbiyəvi və inkişafetdirici əhəmiyyəti vardır.

Qeyri-ənənəvi metodlardan və təlim metodlarından istifadə edərkən uşaqlarda obrazlı, sistemli və məntiqi təfəkkür inkişaf edir. Coğrafiyanın tədrisində qeyri-ənənəvi yanaşmalardan istifadə şəxsiyyətin formalaşması, bütün canlılara humanist münasibət, yaradıcı tərbiyə və inkişaf üçün mühüm vasitədir.

Problemin aktuallığı. Məktəb coğrafiyası ideoloji xarakterli bir fəndir, şagirdlərdə Yer kürəsinin insanlar planeti kimi vahid, mürəkkəb, sistemli bir təsvirünü formalaşdırır. Bu fənnin əhatə dairəsinə təbii və sosial obyekt və hadisələr daxildir, ona görə də coğrafiyanın tədrisinin məqsədləri xüsusilə genişdir.

Problemin yeniliyi. Məktəb coğrafiyasının şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına verdiyi töhfə, şəxsiyyətin fəaliyyətinin insan və təbiət münasibətləri sistemində ən mühüm amil olduğu təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin indiki mərhələsi ilə müəyyən edilir. Onu dövrün şagirdlərinə və ölkənin inkişaf vəzifələrinə uyğunlaşdırmaq üçün təhsilin məzmununun əhəmiyyətli dərəcədə yenilənməsi zəruridir. Bu problemin həllinin əsas şərti ümumi təhsil üzrə dövlət standartının tətbiqidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Coğrafiya üçün təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi anlayışı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. “İnsan və təbiət” problemi o qədər böyükdür və hər şeyi əhatə edir ki,

onu həll etmək hüququna təkcə coğrafiya iddia edə bilməz. Digər tərəfdən, coğrafiya elmlərinin maraqları cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri

ilə məhdudlaşa bilməz. Coğrafiya üçün bu, bir çox problemlərdən yalnız biridir.

Ədəbiyyat:

1. Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 2011.
2. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). Bakı, 2013
3. Əlizadə. Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı:
4. E. Əlizadə, N. Seyfullayeva, İ. Aktopark, Y. Şabanova. Coğrafiya-6. Bakı: Bakınəşr, 2022.
5. Integrativ kurikulum (məhiyyəti və nümunələr): Müəllimlər üçün vəsait (müəlliflər qrupu). Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə)

E-mail: hacyeva55@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. A.X. Hacıyev*
ped.ü.fəl.dok., dos. M.S. Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2022.

UOT 372.891

Raziya Əşraf qızı Həsənova

Bakı şəhəri Səbail rayonu 91 nömrəli məktəbin coğrafiya müəllimi

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Разия Ашраф гызы Гасанова

Учитель географии школы № 91 Сабайльского района города Баку

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Raziya Ashraf Hasanova

the geography teacher at school No. 91 of Sabail district of Baku city

MODERN APPROACHES IN TEACHING GEOGRAPHY

Xülasə. Coğrafiya fənni ümumi biliklər sistemində xüsusi interaktiv yer tutur. Coğrafiya şagirdlərdə dünyanın mürəkkəb, lakin eyni zamanda vahid sosial-təbii mənzərəsi haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına kömək edir. Bu, təbiət və cəmiyyəti qarşılıqlı əlaqədə öyrənən yeganə məktəb fənnidir. Coğrafiya kimi geniş fənlərarası əlaqəyə malik olan, bu qədər müxtəlif forma və tədris vasitələrinə malik olan başqa bir məktəb fənninin adını çəkmək çətindir.

Açar sözlər: *coğrafiya, təfəkkür, idrak, ənənəvi tədris metodları, müasir tədris metodları, koqnitiv maraqlar, şagird maraqları*

Резюме. Предмет «география» занимает особое интерактивное место в общей системе знаний. География способствует формированию у учащихся представлений о сложной, но одновременно целостной социоприродной картины мира. Она является единственным школьным предметом, изучающим природу и общество в их взаимодействиях. Трудно назвать другой школьный предмет, который обладал бы таким же широким, как география, диапазоном межпредметных связей, имел такое разнообразие форм и средств обучения.

Ключевые слова: *география, мышление, познание, традиционные методы обучения, современные методы обучения, познавательные интересы, интересы учащихся*

Summary. The subject "geography" occupies a special interactive place in the general system of knowledge. Geography contributes to the formation of students' ideas about a complex, but at the same time holistic socio-natural picture of the world. It is the only school subject that studies nature and society in their interaction. It is difficult to name another school subject that would have such a wide range of intersubject connections as geography, would have such a variety of forms and means of education.

Key words: *geography, thinking, cognition, traditional teaching methods, modern teaching methods, cognitive interests, student interests*

Sosial-iqtisadi modernləşmə prosesində sürətlə inkişaf edən müasir cəmiyyətin savadlı insana ehtiyacı var. Müasir insan hər saniyə böyüyən nəhəng məlumat alır və emal edir. Şagirdi belə şəraitdə həyata hazırlamaq üçün tamamilə yeni keyfiyyətlər lazımdır. Müasir dünyada "bilikli insan" olmaq kifayət deyil.

İstənilən dövlətə yaradıcı təfəkkürlü, bacarıqlı, özünü inkişaf etdirən və təkmilləşdirən qabiliyyətinə malik insan lazımdır. Belə bir şəraitdə məktəbdə düzgün qurulmuş tədris prosesi müasir cəmiyyətin ehtiyac duyduğu bu cür keyfiyyətlərin

inkişafına kömək edir. Müasir müəllim qarşısında müasir tədris metodlarından istifadə etməklə şagirdlərin biliyinin keyfiyyətini yüksəltmək, indikindən daha yüksək göstəricilər əldə etmək vəzifəsi durur.

Bu gün təhsil tədrisə ənənəvi yanaşmalardan imtina edir və müəllimin fəaliyyətindəki əsaslı dəyişikliklər yenilənmiş təhsil paradigmasına keçidlə əlaqələndirilir. Tədris texnologiyaları da dəyişir. Müasir tədris metodları müstəqil düşünmək, yeni situasiyada hərəkət etmək, problemlərin həllinə öz yanaşmalarını tapmaq,

auditoriya ilə işgüzar əlaqələr qurmaq bacarığının inkişafı üçün lazımı şərait yaradır.

Tədris prosesində müasir metodların tətbiqi nəticəsində şagirdlərin idrak prosesinə emosional reaksiyası artır, tədris fəaliyyətinin motivasiyası, yeni bilik, bacarıqların mənimsənilməsinə maraq və onların praktiki tətbiqi ilə bağlı şagirdlərin idrak prosesi fəallaşır, yaradıcılıq qabiliyyətləri, şifahi nitq, öz nöqteyi-nəzərini formalaşdırmaq və ifadə etmək bacarığı formalaşır.

Müəllimin təlim prosesində müasir təlim metodlarından istifadə etməsi tədrisdə stereotiplərin aradan qaldırılmasına, praktiki vəziyyətlərə yeni yanaşmaların formalaşmasına, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Şagirdlərin elmi funksional savadının formalaşması yolunda coğrafiya müəllimi təklif olunan müasir tədris texnologiyalarından yeni tədris metodlarını seçməlidir.

Tədris üsulu çox mürəkkəb və çoxmənalı anlayışdır. İndiyədək bu problemlə məşğul olan didaktik alimlər bu pedaqoji kateqoriyanın mahiyyəti haqqında ümumi bir anlayışa və şərhə gəlməmişlər. İnsan, onun əqli imkanları və qabiliyyətləri haqqında biliklər toplandıqca, təlim prosesinə baxışlar dəyişir, işin yeni tərəfləri və istiqamətləri, yeni təlimatlar açılır.

Bu, yeni tədris üsullarının işlənilib hazırlanmasına və yaradılmasına, nəticədə “metod” anlayışının başqa təriflərinin yaranmasına səbəb olur. “Metod” sözü yunanca “metodos” sözündən olub, rus dilinə hərfi tərcümədə “tədqiqat yolu, nəzəriyyə” və məqsədə çatmaq və ya konkret problemi həll etmək yolu deməkdir.

Tarixən müəllimlərin və şagirdlərin sinifdə müxtəlif fəaliyyətləri əsasında müəyyən edilmiş tədris metodları sistemi inkişaf etmişdir. Məsələn, müəllimin yeni materialı izah etməsi izah üsulu, müəllimin əyani materialdan istifadə etməsi – illüstrasiya üsulu, məktəblilərin materialı müstəqil öyrənməsi – müstəqil iş metodu və s. Bu yanaşma müəlliflərə müxtəlif sayda tədris metodlarını ayırmağa və onlara müxtəlif adlar verməyə imkan verdi.

Tədris metodlarının müxtəlif şərhləri var, məsələn, təlim metodlarının məcmusu, təlim məzmununun forması, müəllimin şagirdləri cəhalətdən biliyə apardığı yol, müəllimin biliyi ötürməsi və şagirdlər tərəfindən öyrənilməsi.

“Metod” termini yunan dilindən tərcümədə “yol”, “həqiqətə doğru hərəkət yolu” demək-

dir və əksər elm adamları və pedaqoqlar metodu təhsil fəaliyyətinin təşkili üsulu kimi başa düşülür. Didaktikada təlim metodlarının tərfi bu problemə kompleks yanaşma əsasında və onların funksiyaları – təhsil, tərbiyə və inkişafı nəzərə alınmaqla tərtib edilir.

Tədris metodları təhsilin məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş müəllim və şagirdlərin bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətinin yollarıdır. Bu fəaliyyət bilik mənbələrindən, məntiqi üsullardan, şagirdlərin idraki müstəqil fəaliyyətinin növlərindən və müəllimin idrak prosesini idarə etmə yollarından istifadəsində özünü göstərir.

Tədris metodları aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: onlar təlimin məqsədini, on nail olmaq vasitələrini, assimilyasiya üsullarını və öyrənmə subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterini müəyyən edir. Tədris materialının öyrənilməsinin xarakteri, bir tərəfdən, müəllimin tədris fəaliyyəti və şagirdlərin işlədiyi dərs vəsaitləri, digər tərəfdən, şagirdlərin qavramağa hazırlığı və məktəblilərin təhsil metodları ilə müəyyən edilir. Buna görə də müəllimin tədris fəaliyyəti ilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin vəhdəti tədris metodunun əsas xüsusiyyətidir.

Müəllimin fəaliyyətini birinci yerə qoymaq lazımdır. Fikrimizcə, tədris metodu üzvi olaraq müəllimin tədris işini (təqdimat, öyrənilən materialın izahı) və şagirdlərin fəal tədris və idrak fəaliyyətinin təşkilini əhatə edir. Amma bu klassik model artıq lazımi nəticəni, daha da yüksək biliyin keyfiyyət göstəricilərini vermir. Ənənəvi üsullardan müasir texnologiyalara keçid dərsin monotonluğunu və cansıxıcılığını aradan qaldırır. Bu gün modul öyrənmə, əks-əlaqə, layihə, yaradıcılıq və s. seçmək lazımdır.

Yeni standartların tələblərinin həyata keçirilməsi kontekstində tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi texnologiyası, problemli təlim, əməkdaşlıq pedaqogikası və s. bu gün ümumi orta təhsilin məzmununun yenilənməsi çərçivəsində ən aktual hala gəlir. Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası hər yerdə fəal şəkildə tətbiq olunur.

Tənqidi düşüncə tədris və təlimin inkişafı üçün aktual olan aparıcı müasir pedaqoji konsepsiyadır. Bu, prinsiplial məsələlərdə mülahizə yürütmək və praktik təcrübə üzərində düşünmək bacarığını ifadə edən “düşünmək haqqında düşünmək” kimi qəbul edilə bilər. Tənqidi təfəkkür müşahidə və dinləmə yolu ilə sübut əldə et-

mək, konteksti nəzərə almaq və qərar qəbul etmək üçün müvafiq meyarları tətbiq etmək kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Tənqidi düşüncə texnologiyasının əsasını dərslərin üç mərhələsinin əsas modeli təşkil edir:

– Mərhələ 1 – çağırış – öyrənilənlər haqqında bilik və ideyaların yenilənməsi, məqsədlərin müəyyən edilməsi;

– Mərhələ 2 – başa düşmə – yeninin öyrənilməsi, materialı dərk etmək üçün öz mövqeyinin formalaşması;

– Mərhələ 3 – əks etdirmə – nəticə və sübutların qurulması, öz fikirlərinin ifadəsi, klasterlərin təqdimatı, mürəkkəb nizamlı sualların qurulması.

İş prosesində bir çox müəllimin tətbiq etdiyi tanınmış üsullardan fəal şəkildə istifadə olunur: klaster, beyin fırtınası, fikir səbəti, sinxronizasiya, bəli-yox, qarşılıqlı sorğu, qarşılıqlı öyrənmə, fasilələrlə oxumaq, cədvəl BİBÖ (Bilirəm, bilmək istəyirəm, öyrəndim) və s. Bütün bunlar şagirdlərlə işləyərkən müsbət nəticə göstərir.

Aktiv təlim üsulları hansılardır? Və bu üsullar niyə aktivdir? Birincisi, onlar əsasən intellektual və fiziki mənada aktiv oyunlardır. İkincisi, onlar passiv monoloqlu təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının fəal fikir mübadiləsi ilə əvəz edir, şagirdləri və pedaqoqları passiv dinləyicilərdən və “danışan rəhbərlərdən” enerjili, motivasiyalı, yaradıcı, məqsədyönlü oyunçu və məşqçi olmağa məcbur edir. Üçüncüsü, bu üsullar ənənəvi yanaşmada gizlənən iştirakçıların potensialını aktivləşdirərək öyrənmə üçün bütün məqbul şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət növlərini əhatə edir və istifadə edir. Dördüncüsü, bizdə mövcud olan bütün intellektlərin istifadəsi hesabına bilik, bacarıq, keyfiyyət və dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesi əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşir.

Coğrafiyanın tədrisində aktiv metod və formalardan istifadə bir çox problemləri həll edir. Onlar fənnə idrak marağı inkişaf etdirir, si-

nifdə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini aktivləşdirir, şagirdin yaradıcı şəxsiyyətinin formalaşmasına kömək edir, çünki onların çoxu tez-tez öyrənmənin problemli təbiətini əhatə edir.

Kognitiv maraqların formalaşması və fərdin aktivləşməsi bir-birindən asılı proseslərdir. İdrak maraq fəallıq yaradır, lakin öz növbəsində artan fəaliyyət idrak marağı gücləndirir və dərinləşdirir.

Metodik inkişafın məqsəd və vəzifələri tədris materialını şagirdlər tərəfindən fəal və şüurlu şəkildə mənimsəmək, məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, müasir interaktiv metodlardan istifadə etmək üçün coğrafiya dərslərində tədrisin fəal üsul və formalarını öyrənmək, onların tədris prosesində tətbiq etməkdən ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Fənnə idrak marağına bir çox amillər – fənnin məzmunu, tədris metodları, şagirdlərin fəaliyyəti təsir edir. Ancaq bundan əlavə, müəyyən öyrənmə şərtlərinin olmasına diqqət yetirməliyik – bu dərslərdə iş rejimidir. O, iş dərslərində aydın təşkilatçılıqdan, müəllimlə şagird arasında münasibətdən ibarətdir – bu, müəllimin öz şagirdinin hər birində özünəməxsus şəxsiyyət görmək bacarığı və istəyidir.

Problemin elmi yeniliyi. Hazırda tədris prosesindən sadəcə olaraq informasiyanın ötürülməsi prosesi kimi danışmaq mümkün deyil və müəllimin rolu heç də bu məlumatı dərslərdən daha aydın, daha başa düşülən, daha rəngarəng çatdırmaq deyil, daha çox şagirdin idrak fəaliyyətinin təşkilatçısıdır. Şagirdlərin təhsil prosesinin gedişində bilavasitə təhsil və idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi aktiv təlim metodlarının ümumiləşdirilmiş adını almış uyğun metodlardan istifadə ilə bağlıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Fəal təlim metodları şagirdləri “bilik əldə etmə” və təfəkkürün inkişafı prosesinə daxil edən üsullardır. Onlar şagirdlərin zehni fəaliyyətini stimullaşdırmaq, bacarıqlarını üzə çıxarmaq, özünə inam qazanmaq, ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq, onların nitqini inkişaf etdirmək, komandada qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini formalaşdırmaq, öyrənmənin inkişaf etdirici təsirini artırmaq bacarığı formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. – Bakı: Qanun, – 2009.
2. Ümumitəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). – Bakı, – 2013
3. Əlizadə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. – Bakı: Pedaqogika, –2004
4. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) – Bakı, –2005 (İREX təşkilatının xətti ilə:

E-mail: raziye@bk.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəl.dok., dos. A.X. Hacıyev,
ped.ü.fəl.dok. Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2022

UOT 372.891

Solmaya Əmrəli qızı Əmrəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ PRAKTİK İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Солмая Амрели гызы Амралиева
преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Solmaya Amreli Amralieva
lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF PRACTICAL WORK IN TEACHING GEOGRAPHY

Xülasə. Cəmiyyətin gələcəyi onun yetişməkdə olan gənc nəslinin daha savadlı, həyatı bacarıqlara malik olması, öyrəndiklərini həyata tətbiq edə bilməsindən çox asılıdır. Artıq neçə illərdir ki, respublikamızda təhsil sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirilir. Ümumi təhsil sistemində aparılan tədqiqat və təhlil nəticəsində islahat hədəfləri düzgün müəyyənləşdirilib və buna uyğun dəqiq fəaliyyət proqramı hazırlanıb. Ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində müəllimlər öz işlərini dövrün tələblərinə uyğun qurmağa çalışırlar. Bunu şagirdlərin meyl və maraqları, onların yaradıcılıq, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı, müasir texniki vasitələrə maraq hissinin artmasını tələb edir.

Açar sözlər: *coğrafiya, praktik işlər, müstəqil işlər, şagird, təfəkkür, inkişaf, yenilik, yaradıcılıq, müəllim*

Резюме. Будущее общества зависит от того, чтобы его подрастающее молодое поколение было более образованным, обладало жизненными навыками и способностью применять полученные знания в жизни. Серьезные реформы в сфере образования проводятся в нашей республике уже несколько лет. В результате исследования и анализа, проведенного в системе общего образования, были правильно определены цели реформы и соответственно подготовлена четкая программа действий. На уровне общего среднего и старшего среднего образования учителя стараются строить свою работу в соответствии с требованиями времени. Этому требуют склонности и интересы учащихся, развитие их творческих способностей, знаний, умений и навыков, возрастающий интерес к современным техническим средствам.

Ключевые слова: *география, практическая работа, самостоятельная работа, студент, мышление, развитие, новаторство, творчество, учитель*

Summary. The future of society depends on the fact that its growing young generation is more educated, has life skills, and is able to apply what they have learned to life. Serious reforms in the field of education have been carried out in our republic for several years now. As a result of the research and analysis conducted in the general education system, the goals of the reform were correctly defined and a precise action program was prepared accordingly. At the general secondary and upper secondary education level, teachers try to build their work according to the requirements of the time. This is required by the inclinations and interests of the students, the development of their creativity, knowledge, skills and habits, and the increasing interest in modern technical means.

Key words: *geography, practical work, independent work, student, thinking, development, innovation, creativity, teacher*

Coğrafiya fənnini tədris edən müəllimlər öz pedaqoji fəaliyyətində tətbiq etməyə sayə göstərməli, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün təhsilimizdəki yenilikləri, yeni təlim forma və qurmalı, hər bir şagirdin nəyə qadir olduğunu, üsullarını, təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri

onun qabiliyyətini, istedadını düzgün istiqamətləndirməyi, psixoloji xüsusiyyətlərini dərinlən bilməli, pedaqoji ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Pedaqoji ünsiyyət müəllimlə şagirdlər arasındakı birgə fəaliyyətin məqsəd və məzmunları əsasında qurulmuş qarşılıqlı təsir prosesini özündə əks etdirir.

Coğrafiya fənninin əsas vəzifəsi şagirdlərdə yaradıcı və müstəqil düşünmə qabiliyyəti, müstəqil olaraq biliklərə yiyələnmək bacarığını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bunları da həyata keçirmək üçün təlim prosesi zamanı praktik və müstəqil işlərin həyata keçirilməsi ümdə məsələlərdən biridir. Müstəqil və praktik işlər peşəkar müəllimin bilik və bacarıqları əsasında həyata keçirilə bilər. Müəllimin peşəkar olması onun şagirdlərə münasibətində, davranışında əks olunur. Coğrafiya fənnini tədris edən müəllim coğrafiya elminin bütün tədqiqat metodlarından xəbərdar olmalıdır ki, istər müqayisə, istər statistik məlumatlar və s. istifadə edə bilsin.

“Coğrafiyada praktiki iş” termini hələ 20-ci əsrin 70-ci illərində izahlı və illüstrativ tədris metodunun hökmranlığı altında coğrafiya fənninin məzmununun xüsusiyyətlərini əks etdirən tədris əsərlərinin ümumiləşdirilmiş adı kimi yaranmışdır. Coğrafiya proqramlarına daxil olan praktiki işlər praktiki fəaliyyətin – torpaqda işləmək, təbiətdə və istehsalatda müşahidələr aparmaq, plan və xəritələr üzrə konkret məsələlərin həlli, statistik və iqtisadi göstəricilərlə işləmək imkanı verirdi. Praktik işin əsas məqsədi tələbələrə müəyyən bir tədris fənninə xas olan bacarıq və vərdislərlə təchiz etmək idi.

Fənnin tədrisində müstəqil və praktik işlər mövzular mənimsəniləndikdən sonra həyata keçirilir. Coğrafiya dərslərində praktik işin özünəməxsus məzmunu və yerinə yetirilmə üsulları mövcuddur.

Praktik işlərin müxtəlifliyi onların təsnifatına ehtiyac yaradır. Ən məşhur təsnifat əsaslarından biri tələbələrin idrak müstəqilliyinin səviyyəsidir:

- reproduktiv, yəni, şagirdlərə tanış olan situasiyada biliyin reproduksiyası və ya şagirdin modelə uyğun hərəkət etmək bacarığı;

- qismən tədqiqat xarakterli, yəni, şagirdin bilik və bacarıqların ötürülməsini həyata keçirmək, bilikləri bir qədər dəyişdirilmiş şərtlərlə problemlərin həllində tətbiq etmək qabiliyyətini fərz etməklə;

- yaradıcı.

Eyni zamanda, əsərin koqnitiv müstəqillik dərəcəsi adlandırılaraq bilən mühüm bir xüsusiyyəti də çox vaxt diqqətdən kənarda qalır. Məsələn, tələbə fərdi işləyir, lakin eyni zamanda işi görür:

- a) müəllimin ona verdiyi hazır plana uyğun olaraq;

- b) ilkin göstərişdən sonra: necə, nəyi və hansı ardıcılıqla yerinə yetirmək;

- c) lazım gəldikdə suallarla müəllimə müraciət etmək və hər dəfə lazımı yardım almaq.

İcra formasına görə praktik işlər fərqlənir: fərdi, qrup və kollektiv iş. Qrup işi cütlər və müxtəlif sayda tələbələrin olduğu qruplarda, məsələn, 3-5 nəfərlik kiçik qruplarda və böyük qruplarda aparıla bilər.

Praktiki işlər tədris prosesində şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına və bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Coğrafiyanın tədrisində hər hansı bir mövzunu xəritə üzərində praktik olaraq şagirdlərlə birgə işləmək onların fənnə marağının artmasına səbəb olur. Şagird nəzəri biliyi öyrəndikdən sonra verilən tapşırığı xəritə üzərində müstəqil olaraq işləyir və bu zaman onda zəruri bacarıqlar yaranır. Bildiyimiz kimi, ümumtəhsil orta məktəblərin coğrafiya dərslərində praktik dərslərə müəyyən qədər yer verilir. Məsələn, VI sinfin dərslərində “Əhali xəritəsi və statistik göstəricilərlə iş”, “İqlim göstəricilərinin xəritə və qrafiklərlə təsviri”, “Planın tərtibi və onun üzərində iş” adlı praktik dərslər verilmişdir.

VII sinfin dərslərində “Azərbaycan Respublikasının relyefi”, “Azərbaycan Respublikasının çayları və gölləri”, “Xəritədə nöqtələrin coğrafi mövqeyinin təyin edilməsi”, “Dünya əhalisinin dil tərkibi və əhalinin məskunlaşması”, “Ekoloji məhkəmə” və s. mövzular praktik dərslər kimi tərtib olunub.

Coğrafiya fənninin tədrisində nəzəri biliklərin praktik olaraq həyata keçirilməsi məqsədi ilə tapşırıqlar, diaqramlar, cədvəllər və s. verilir. Xəritələr üzərində işləmək üçün dərslərdə maraqlı tapşırıqlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, VI sinifdə tədris olunan “Planın tərtibi və onun üzərində iş” adlı praktik dərslərin aşağıdakı ardıcılıqla keçirilməsi daha da məqsəduyğundur:

- planın miqyasını tərtib etməli;

- istifadə ediləcək resursları müəyyənləşdirməli;

- planda verilmiş istiqamətləri müəyyənləşdirməli;
- plan üzərində məsafə (sm-lə) göstərməli;
- həqiqi məsafələri təyin etməli;
- şərti işarələrdən düzgün istifadə etməli və s.

Məsələn, VII sinifdə “Xəritədə nöqtələrin coğrafi mövqeyinin təyin edilməsi” mövzunu keçərkən şagirdlər xəritədə məntəqələrarası coğrafi koordinatları müəyyən edir və sonra həmin məntəqələrin arasındakı məsafənin riyazi üsullarla neçə kilometr olduğunu hesablamaqla onlarda riyazi bacarıqlar formalaşır. Bunda əlavə olaraq şagirdlər, demək olar ki, məntəqələrin coğrafi enlik və uzunluqlarının təyin edilməsi üçün dəqiq alqoritm üzrə fəaliyyət göstərərək məntiqi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının relyefi” mövzunu praktik olaraq öyrənərkən şagirdlər fiziki xəritəyə əsasən diaqram tərtib edir və rənglərə görə relyefin hündürlüyünü təyin edirlər. Eləcə də, xəritəyə əsaslanaraq verilmiş cədvəli ölkələrin dağlıq və düzənlik relyefə malik olduğunu sərbəst müəyyənləşdirirlər.

Praktik işləri həyata keçirərkən əyani vasitələrdən istifadə etmək bütün nəzəri məlumatları yadda saxlamağa daha yaxşı kömək edir. Tədrisin müxtəlif növlərinə verilən tələblərə görə əyani vəsaitlərə bunları aid etmək olar: çap edilmiş vasitələr (xəritə, şəkil, cədvəl, diaqram, iş dəftəri və s.), mineral və dağ süxurları kolleksiyaları, coğrafi model və maketlər (təpə, dağ silsiləsi, çay vadisi, çay hövzəsi və suayırıcısı), müxtəlif video və audio vəsaitlər və s.. Məsələn: “Avrasiyanın cənubundan şimalına doğru təbii zonaları ardıcıl düzün” adlı praktiki işi həyata keçirərkən şagird iqlim qurşaqlarını xəritədə göstərir və həmin iqlimə uyğun təbii zonaları ərazilərə uyğunlaşdırır. Buna uyğun mövzularda suallar daha çox verilir. Şagirdlərlə xəritə üzərində işə aid praktiki tapşırıqların daha çox yerinə yetirilməsi onlarda xəritə üzərində çevik işləmə bacarığı formalaşdırır. Bunun üçün dərsliklərdə olan şəkillər kifayət etmir. Əlavə olaraq mövzulara uyğun xəitələrdən də istifadə etmək lazımdır.

Praktik işlər məktəblilərin tədris fəaliyyətinin təşkilı formalarından biri olmaqla müxtəlif didaktik vəsaitlərlə nəzəri biliklərin verilməsi, anlayışların formalaşdırılması, qanunauyğunluqlarının təyin edilməsi, habelə yeni bilik əldə

etmək bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə tətbiq olunur. Praktiki işlər müxtəlif formalarda təqdim edilə bilər: tədris materiallarının düşünülməsində, müşahidələr prosesində yeni materialların toplanmasında, praktiki fəaliyyətdə: məsələn, məhəllin planının alınmasında, coğrafi xarakteristikaların, qrafiklərin, diaqramların, kartosxemlərin tərtibində, referatlar, məruzələr hazırlanmasında və s. Müasir dərslərin fərqləndirici xüsusiyyətləri də şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini, fəaliyyətlərini inkişaf etdirir.

Coğrafiya dərslərində müstəqil işlərin təşkilı üçün hazırlanan iş vərəqləri şagirdlərin bir-birinə olan münasibətlərinə, bilik səviyyəsinə uyğun, aydın başa düşəcəyi səviyyədə olur. Bu üsulla şagirdlərdə məntiqi təfəkkür və anlam vərdişlərini təkmilləşdirməyə, fikri fəaliyyət vərdişlərini inkişaf etdirməyə, əvvəllər qazandıqları biliklərin səfərbər olunmasına çalışırıam.

Qruplarda iş zamanı birgə çalışan şagirdlər müzakirə keçirir, öz təkliflərini verir, suallarla müraciət edirlər. Əgər qrupdakı şagirdlərə eyni tapşırıqlar verilsə, tapşırığın cavabını əvvəlcə zəif şagirddən soruşmaq lazımdır. Müəllim tapşırıqları yerinə yetirən zaman şagirdlərə istiqamət verməli, sakit tərzdə başa salmalıdır.

Müstəqil iş vərəqlərinin tərtibində müəllim mühüm nəzəri biliklərə və praktiki bacarıqlara, kifayət qədər təcrübəyə malik olmalıdır. Şəraiti, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və işə yaradıcı şəkildə yanaşmalıdır.

Beləliklə, praktiki iş coğrafiyanın öyrənilməsində öz mühüm və xüsusi rolunu saxlamaqla yanaşı, dövrümüzün reallıqlarında da çox aktualdır. Praktiki iş şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirir. Praktiki iş coğrafiyanın daha dərin və mənalı öyrənilməsinə, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha yaxşı mənimsənilməsinə, praktiki və tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasına, yaradıcı təfəkkürün inkişafına, nəzəri biliklərlə praktiki insan fəaliyyəti arasında əlaqələrin qurulmasına kömək edir.

Yaradıcılıq və pedaqoji ustalılıq müvəffəqiyyətin rəhnidir. 22 illik pedaqoji fəaliyyətim dövründə yaradıcı olmağa, öz tədqiqatçılıq fəaliyyətimi düzgün istiqamətləndirməyə çalışırıam. Eyni zamanda, İKT kurslarından bəhrələnməyə, mətbuat səhifələrindəki yenilikləri izləməyə və onlardan düzgün nəticə çıxarmağa səy

göstərirəm. Məqsədim milli və bəşəri dəyərlərə malik, bacarıqlı, humanist şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Ümumiyyətlə, vətəninə, xalqına, millətinə məhəbbəti olan hər bir təhsil işçisi bu istiqamətdə əzmlə çalışmalı, təhsilimizin inkişafı naminə hər cür fədakarlığa hazır olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Praktiki iş coğrafiyanın tədrisi prosesinin tərkib hissəsidir. Praktiki işlərin yerinə yetirilməsi nəzəri biliklərin praktikada tətbiqi bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir, fiziki xəritələrin, statistik materialların oxunması, təhlili, müqayisəsi və s. kimi həyati bacarıqlarla təchiz olunur. Praktik iş məktəblilərin əməksevərlik tərbiyəsinə, müstəqilliyin inkişafına kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Coğrafiyanın məktəb fənni kimi spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onun

mənimsənilməsi üçün zəruri şərt məktəblilərin bilik əldə etmək üçün müxtəlif coğrafi məlumat mənbələrindən istifadə etmək bacarığına malik olmasıdır: mətn, kartoqrafik, statistik və s. Bu bacarıqları yalnız praktiki iş zamanı mənimsəmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Praktiki işlər aşağıdakı bacarıqların formalaşmasına yönəldilmişdir: müxtəlif coğrafi obyektlərin adlarını çəkmək və göstərmək; obyektləri, hadisələri, əraziləri, komponentlər arasındakı əlaqələri təsvir etmək və xarakterizə etmək, istiqamətləri, coğrafi koordinatları müəyyən etmək; məsafələri, azimutları ölçmək; təbiətin müxtəlif komponentlərini, müxtəlif coğrafi, ekoloji və digər vəziyyətləri müşahidə etmək; dəyişiklikləri, müxtəlif hadisələrin və proseslərin əlaqəsini proqnozlaşdırmaq.

Ədəbiyyat:

1. Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı, – 2011.
2. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). – Bakı, – 2013
3. Əlizadə. Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. – Bakı.
4. İntegrativ kurikulum (məhiyyəti və nümunələr): Müəllimlər üçün vəsait (müəlliflər qrupu). – Bakı, – 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə).

E-mail: emraliyeva-54@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. A.X. Hacıyev,*
ped.ü.fəl.dok., dos. M.S. Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 14.10.2022.

**TEKNOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING TECHNOLOGY**

UOT 372.864

Reyhan Tapdıq qızı Hacızadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin müəllimi
[HTTPS://ORCID.ORG/ 0000-0002-2287-2905](https://orcid.org/0000-0002-2287-2905)

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEKNOLOGİYADAN İDRAKİ İNKİŞAFININ
TƏLİM MATERIALLARI İLƏ FORMALAŞDIRILMASI**

Рейхан Тандыг гызы Гаджизаде
докторант по программе доктора философии,
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
ПО ТЕХНОЛОГИИ С ПОМОЩЬЮ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Reyhan Tapdıq Hajizade
doctorial student in the program of doctor of philosophy
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

**FORMATION OF COGNITIVE DEVELOPMENT OF YOUNG SCHOOLCHILDREN
FROM TECHNOLOGY WITH TRAINING MATERIALS**

Xülasə. Məqalədə texnologiyanın tədrisində, məmulatın hazırlanması metodikasının özündə zəngin psixoloji məqamların olması, təlim prosesinin funksiyasının daha səmərəli həyata keçirilməsinə yönələn konsepsiyaların işlənilməsi cəhdləri, inkişafetdiricilik funksiyasının gücləndirilməsi ilə bağlı işlənilən konsepsiyalar yer almışdır. Müəllif qeyd edir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin texnologiyadan idrakla səciyyələnən praktik təlim materiallarının şəkil, sxem, nümunə icra ardıcılığının təsviri, rənglər və bir çox xüsusiyyətlərə maraq göstərməklə düşünmək, əl hərəkətləri, anlamaq və texnoloji əməliyyatlar aparmaqla idrak fəaliyyətinə yönəldilməsi kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: texnologiya, idrakı təlim, didaktika, məzmun xətləri

Резюме. В статье выделены важные психологические моменты в преподавании технологии, самой методики изготовления продукта, попытки разработки концепций, направленных на более эффективную реализацию функции обучающего процесса, а также концепций, разработанных относительно усиления развивающей функции. Автор отмечает, что изучены такие вопросы, как сосредоточение внимания на мышлении, движениях рук, понимании и технологических операциях путем проявления интереса к цветам и многим особенностям практических учебных материалов младших школьников, характеризующихся технологическим познанием.

Ключевые слова: технология, познавательное обучение, дидактика, содержательные линии

Summary. The article contains rich psychological points in the teaching of technology, the methodology of product development, attempts to develop concepts aimed at more effective implementation of the learning process, concepts developed to strengthen the developmental function, practical training materials for young students. Issues such as the description of sequences, thinking with interest in colors and many features, hand movements, comprehension and directing cognitive activity through technological operations have been studied.

Key words: technology, cognitive training, didactics, content lines

Elmi idrakla təlim arasında əlaqənin mahiyyətini açmaq didaktikanın problemlərindən biridir. Sözügedən qarşılıqlı əlaqə ictimai inkişafın bütün mərhələlərində özünü göstərir. Cəmiyyətin yaşaya bilməsi üçün nə lazımdır? Birincisi, insanlar dünyanın obyektiv inkişaf qanunlarını dərk etsinlər, həmin qanunlardan əməli şəkildə istifadə etməyin yollarını müəyyən edəsinlər. İkincisi isə dərk olunmuş qanunların və onlardan istifadə yollarının gənc nəsə ötürsünlər. L.S. Rubinşteyn yazırdı ki, bu əsas məsələnin yeganə düzgün həlli yolu təlim ilə idrak prosesinin vəhdətini (eyniləşdirməsini yox) və fərqlərini (tam şəkildə müxtəlif olmalarını deyil) qəbul etməkdir.

Elmi idrak və təlim nəinki bir-birinə, həm də bir yerdə cəmiyyətin bundan sonrakı inkişafına mütləq təsir göstərir. Elmi idrak biliklərin həyata, istehsalata tətbiqi üçün həmin biliklər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə gedəcək gənclər tərəfindən məhz tədris və elm ocaqlarında mənimsənilir, bu, fasiləsiz dövr edən bir prosesdir. Texnologiya fənni üzrə məzmun standartları əsasında hazırlanan dərslər formalarında öyrənənlərin idraki, psixomotor, informativ-kommunikativ fəaliyyətlərinin inkişafı, həmçinin zəruri vərdislərə yiyələnmələri diqqətdə saxlanılmışdır. Burada öyrədənə ixtiyarına texnologiya dərslərinə yaradıcı yanaşılmaqla onu zənginləşdirmək və daha çox maraqlı etmək zəruri hesab olunur. Xüsusən, şagird tərəfindən bilik və praktik bacarıqların, sərbəst və müstəqil şəkildə qazanılmasına imkanları genişləndirmək və şərait yaratmaq, “öyrənməyi öyrətmək” prinsipinə sadıq qalmaq vacibdir və lazımdır. [1. s.4] İbtidai təhsil pilləsi üzrə şagirdin texnologiyanın öyrənilməsində, təlim nəticələrinin qazanılmasında nəzəri və praktik materiallar onun idrak bacarıqlarını artırmaqla yanaşı müəllimin bələdçilik qabiliyyətini inkişaf etdirir. Şagird təlim prosesində praktik işlərdən faydalanarkən vaxt itkisinə yol vermədən, iqtisadi cəhətdən əlverişli, ekoloji baxımdan heç bir tullantı olmadan məmulatın hazırlanması, onların müqayisəsi, birgə fəaliyyət bacarıqları, təhlükəsizlik texnikası və sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etməklə, texnoloji əməliyyatlardan (nişanlama, qatlama, ölçmə, kəsmə, biçmə, tikmə, birləşdirmə) istifadə, yaradıcılıq nümayiş etdirərək müvafiq model və layihələr qurmağa nail olur.

Texnologiya fənninin məzmun xətlərinin (emal texnologiyaları, texnika elementləri, məişət mədəniyyəti və qrafika) təlim nəticələri müxtəlifdir. Burada əsas diqqət şagirdin həyatı bacarıqlarına əsaslanan təhsilə yönəldilməlidir. Müəllim təlim prosesində psixotreninq aparmaqla şagirdlərin maraqlarını öyrənir. Motivasiya və problem qoyulur, tədqiqat aparılır, informasiya mübadiləsi və müzakirəsi keçirilir, alınan nəticə qiymətləndirilir. Refleksiya əsasında iştirakçıların münasibətləri dinlənilir. İbtidai təhsil pilləsində texnologiya fənninin əsaslandırılması: Şagirdlərdə ilkin emal, özünəxidmət və birgə fəaliyyət vərdisləri, müqayisə və çeşidləmə, sadə layihələndirmə, modelləşdirmə, dizayn, tərtibat, ölçü, mütənəsiblik, simmetriya və digər həndəsi anlayışlar formalaşdırılır, sadə konstruksiyalar, canlı təbiətə xidmət bacarıqları və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin inkişafı və aşılması təmin edilir.

Şagirdlərin ibtidai siniflərdə texnologiya dərslərində qazandığı ümumi nəticələr: materialları müqayisə edir və çeşidləyir, müvafiq texnoloji vasitələrdən (ölçmə, kəsmə, biçmə, birləşdirmə və s.) istifadə edir, birgə fəaliyyət bacarıqları nümayiş etdirir, sadə məişət xidmətlərini yerinə yetirir; sadə məmulatlar hazırlayır; özünün və başqalarının hazırladığı məmulatlara münasibət bildirir; təhlükəsizlik texnikası və sanitariya-gigiyena qaydalarını şərh edir və praktik işlərdə onlara riayət edir; yaradıcılıq tələb edən sadə tapşırıq işlərini yerinə yetirir, model və layihələr quraşdırır. Texnoloji prosesdə məmulatların hazırlanması zamanı insan təfəkkürünün sonrakı fəaliyyətini təmin edən, məmulatın indiyə qədər ona məlum olmayan yeni-yeni şərtləri və tələbləri müəyyən olunur. Təfəkkür fəaliyyətini şərtləndirən səbəb məmulatın hazırlanması zamanı tədricən əmələ gəlir, formalaşır və inkişaf edir. Bu, fikrin ilkin şərtlərində əvvəlcədən proqramlaşdırılır.

Məmulatın hazırlanmasında arası kəsilmədən yeni-yeni şərtlər meydana çıxır və inkişaf edir. Bu cəhətdən texnologiya dərslərinin tədrisi xüsusi maraq doğurur. Texnologiya dərslərində, məmulatın hazırlanması işinin yerinə metodikasının özündə geniş psixoloji məqamlar vardır. Təlim prosesinin bu və ya digər funksiyasının daha səmərəli həyata keçirilməsinə yönələn konsepsiyaların işlənilməsi cəhdləri psixoloqlar

üçün xarakterik cəhətlərdəndir. İnkişafetdiricilik funksiyasının gücləndirilməsi ilə bağlı işlənən konsepsiyalar bir çox hallarda “inkişafetdirici təlim konsepsiyaları” da adlandırılır. [2, s.13]

Kiçikyaşlı məktəblilərin texnologiyadan idrakla səciyyələnən praktik təlim materiallarının şəkil, sxem nümunə icra ardıcılığının təsviri, əl hərəkətləri, rənglər və bir çox xüsusiyyətlərə maraq göstərməklə düşünmək, anlamaq və texnoloji əməliyyatlar aparmaqla şagird idrak fəaliyyətinə yönəldilməlidir.

Pedaqoji texnologiyaların təsnifatına daxildir: təlim texnologiyası (öz-özünə öyrənmə texnologiyası); tərbiyə texnologiyası; inkişaf texnologiyası; diaqnostika texnologiyası. Təlim texnologiyası dedikdə, öyrənəndə idrak fəaliyyətinin yüksəldilməsinə əsasən bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. Tərbiyə texnologiyası dedikdə, nisbi, sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin məqsədyönlü formalaşdırılması üçün əməliyyatlar komplektidir. İnkişaf texnologiyası təlim və təhsil-tərbiyə texnologiyası ilə sıx əlaqədardır. Psixi inkişaf dedikdə, əqli bacarıqların formalaşdırılması, insan psixikasında hər hansı əməliyyatların çoxalması anlamındadır. Bacarıqların formalaşması texnologiyanın tədrisində baş verərsə, orada psixi inkişaf müşahidə olunur. Diaqnostika texnologiyası – pedaqoqların və ya psixoloqların uşağın məktəbə hazırlığının diaqnozlaşdırılması olub xüsusi meyarlar üzrə aparılır.

Təlim texnologiyasının tarixi XX əsrin ikinci yarısında bilikləri yoxlamaq üçün texniki qurğuların meydana gəlməsindən başlanır. Bir vaxtlar təlim texnologiyası tədrisdə texniki vasitələrdən istifadə kimi başa düşülürdü. Alimlər belə hesab edirlər ki, texnikadan istifadə daha çox informasiya vermək üçün köməkçi xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin hərtərəfli, ahəngdar inkişafını təmin edən idrak fəallığı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, təlim prosesinin optimallaşmasına, qazanılan biliklərin, anlayışların şüurluluğuna, əhatəliliyinə, bu məqsədlə yeni təlim metodlarının meydana çıxmasına və tətbiqinə gətirib çıxarır [3, s.11].

Texnologiyanın tədrisində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin məqsədəuyğun, mütəşəkkil və planlı həyata keçirməklə zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin aşılınması müəllimin səriştə və pe-

şəkarlığı ilə yanaşı, onun bu prosesin elmi-pedaqoji mahiyyətinin dərinədən bilməsindən asılıdır. İdrak: dərk etmə, bilmə; dərk etmə qabiliyyəti; obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarının şüurda dərk edilməsi kimi ifadə olunur. Məsələn, idrak nəzəriyyəsi, dialektik idrak üsulu; obyektiv gerçəkliyin insan beynində əks etdirilməsi və onun haqqında dürüst bilik almaqdan ibarət fəal ictimai-praktik prosesdir. İnsanlar idrak prosesində əldə edilən həqiqətlər vasitəsilə aləmi dərk edir, onu öz tələbatına uyğun dəyişdirirlər. İnsanın təbiətə münasibətinin rəngarəng formaları sistemində mühüm yeri idrak tutur. İdrak insanın yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir. İdrakın mühüm nailiyyətləri insanın həmin prosesdə fəal rolu ilə əldə edilir. Burada, söhbət həqiqətə çatmaq yolları, anlayışları və metodlarından gedir [4, s.42].

İbtidai təhsildə məktəblilərin texnologiyadan idrakla səciyyələnən fənnin məzmun standartların bilik və fəaliyyətlə formalaşdırılmasının imkanları tərəfimizdən tədqiq olunmuşdur. Məişət mədəniyyəti məzmun xətti üzrə problemin həllinə aydınlıq gətirə bilərik. Texnologiya fənninin məişət mədəniyyəti məzmun xəttinin əsaslandırılmasını təmin edən qeyd olunan bu nəticələr ibtidai təhsil pilləsində aşağıdakı kimi təsbit olunur: təlim-tədris yerini təşkil edir; ailə, məktəb və digər ictimai yerlərlə bağlı mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını sadə formada şərh edir; məişət texnikasından istifadə bacarıqlarını nümayiş etdirir; sadə təmir və bəzək işlərini yerinə yetirir; kulinariya və masa bəzəmək bacarıqlarını nümayiş etdirir; özünəxidmət qaydalarını və ekoloji mədəniyyət haqqında biliklərini şərh edir; şəraitə və təbii imkanlara uyğun olaraq, bitkilərin yetişdirilməsi və onlara qulluq qaydalarını izah edir. Məişət mədəniyyəti məzmun xətti üzrə ibtidai siniflərdə aşağıdan yuxarı əsas standartlar dəyişməz qalır, alt standartlar isə sadədən – mürəkkəbə, asandan – çətinə prinsipinə müvafiq olaraq dərk etmə fəallığı dəyişir.

Şagird oxuduğu sinifdə dərs ilinin sonunda standartlar üzrə təlim nəticələrini qazanmalıdır.

Problem-situasiya mahiyyətinə görə tapşırıqlardan fərqlənir. Tapşırıq şifahi və ya yazılı olaraq hazır şəkildə verilir. Problemlə situasiya isə idraki fəaliyyətin məqsədi və nəticə əldə etmək vasitələrində olan əksliklərlə ifadə olunur. Bu təzad və əksliyin yaranmasında məqsəd şa-

girdin təlim fəaliyyətində yeni bilik və bacarıq vasitələrinə yiyələnmişdir. Bir proses kimi problemi həll etmək beş əsas mərhələdən keçməyi zəruri edir: Problem-situasiyanın yaranması və problemin qoyulması; məlum üsullardan istifadə etməklə problemin həllinə cəhd etmə; problemin yeni üsullarla həllinə yeni münasibət tərzinin yaranması; yeni üsulların və prinsiplərin həyata keçirilməsi; məsələnin həllinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

Kiçikyaşlı məktəblilərin texnologiyadan idrakla səciyyələnən təlim materialları müasir dərsin standartlara əsasən məqsədin gedişi boyu problemin həlli yollarını axtarıb tapmaları şagirdlərdə araşdırma qabiliyyətini genişləndirir. Bu zaman yaranan suallar onları düşündürür, təfəkkürlərini işlədir. Tədqiqatın aparılması mərhələsində yeni informasiya daşıyan paylama materialı ilə eyni vaxtda iş vərəqlərindəki tapşırıqların şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməsi bilik və bacarıqların praktik şəkildə öyrədilməsinə, materialın şüurlu mənimsənilməsinə, müqayisə etmə, ümumiləşdirmə, təhlil etmə, qruplaşdırma kimi idraki bacarıqların formalaşmasına və inkişafına səbəb olur.

Problemin aktuallığı. İbtidai təhsildə əmək hazırlığında idrak fəallığına münasibətin bildirilməsi aktual bir məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai təhsildə əmək hazırlığında idrak fəallığı diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov N., Əhmədov H., Səlimova X., Əliyev N. Texnologiya-4: Metodik vəsait. – Bakı: Aspoliqraf LTD” MMC. – 2019. – 96 s.
2. Ağayev Ş., Şagirdlərin bilik və fəaliyyətinin təmin edilməsi. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 10 dekabr 2021-ci il. – s.13.
3. Əliyeva F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. – Bakı: MBM-2014. – s.11
4. Ağayev Ş., Hacızadə R.T., Suvarova A., Məmmədova S. İbtidai siniflərdə şagirdlərin texnologiyadan idrak bacarıqları. – Bakı: MM-S., 2019. – 212 s.
5. Ağayev Ş. Texnologiya və onun tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2021. – 294 s.

E-mail: reyhan.hacizad@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. Ş.O. Ağayev,*
ped.ü.fəl.dok. G.T. Eminova

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2022.

İNNOVASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

UOT 373.3/5

Сария Матлаб гызы Мамедова

учитель начальных классов образовательного комплекса № 132-134 гор. Баку

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Səriyyə Mətləb qızı Məmmədova

Bakı şəhəri 132-134 nömrəli təhsil kompleksinin ibtidai sinif müəllimi

TƏHSİL PROSESİNDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Sariya Matlab Mammadova

teacher at the Educational complex No. 132-134 of Baku city

APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Xülasə. Məqalədə təhsil prosesində tətbiq olunan innovativ texnologiyalardan bəhs olunur. Qeyd edilir ki, həmin texnologiyalardan istifadə olunması şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarır, həmçinin dərslərin daha səmərəli və effektiv aparılmasını, mövzuların daha asan mənimsənilməsini təmin edir. Müəllif qeyd edir ki, müasir pedaqoji texnologiyalar yalnız innovativ məktəbdə həyata keçirilə bilər. İnnovasiyalar istənilən peşəkar insan fəaliyyəti üçün xarakterikdir və buna görə də təbii olaraq, öyrənilmə, təhlil və həyata keçirilmə predmetinə çevrilir. Yeniliklər öz-özünə yaranmır, onlar ayrı-ayrı müəllimlərin və bütöv bir kollektivin elmi tədqiqatlarının, qabaqcıl pedaqoji təcrübəsinin nəticəsidir.

Açar sözlər: *innovativ texnologiyalar, müəllim, şagird, şəxsiyyət, yaradıcılıq, məktəb*

Резюме. В статье повествуется об инновационных технологиях, используемых в образовательном процессе. Отмечено, что применение данных технологий раскрывает творческие возможности учащихся, обеспечивает более продуктивные и результативные уроки, а также облегчает усвоение тем. Современные педагогические технологии могут реализовываться только в инновационной школе. Нововведения, или инновации, характерны для любой профессиональной деятельности человека и поэтому естественно становятся предметом изучения, анализа и внедрения. Инновации сами по себе не возникают, они являются результатом научных поисков, передового педагогического опыта отдельных учителей и целых коллективов.

Ключевые слова: *инновационные технологии, учитель, ученик, личность, творчество, школа*

Summary. The article tells about innovative technologies used in the educational process. It is noted that the use of these technologies reveals the creative possibilities of students, as well as provides more productive and effective lessons and easier mastering of topics. Modern pedagogical technologies can be implemented only in an innovative school. Innovations, or innovations, are characteristic of any professional human activity and therefore naturally become the subject of study, analysis and implementation. Innovations do not arise by themselves, they are the result of scientific research, advanced pedagogical experience of individual teachers and entire teams.

Key words: *innovative technology, teacher, student, person, creativity, school*

Основной задачей образовательной политики на сегодняшний день является обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства. Естественно, современный учитель должен искать новые формы и методы обучения, активно сочетать их с новыми педагогическими технологиями. Инновационные педагогические технологии являются одной из доминирующих тенденций развития человечества, являются специфическими и достаточно сложными, требуют особых знаний, умений, навыков. Внедрение инноваций невозможно без учителя-исследователя, обладающего системным мышлением, развитой способностью к творчеству, сформированной и осознанной готовностью к инновациям. Объективной необходимостью в условиях современного образования становится освоение учителем и применение им на своих уроках инновационных технологий.

Инновация в образовании – нововведение, предназначенное для разрешения актуальной проблемной ситуации (с целью обеспечения оптимизации учебного процесса, повышения качества образования или организации благоприятных условий усвоения материала), существенные изменения в одном или нескольких пунктах: содержании образования, методах преподавания, формах контроля качества обучения.

За последний период очень многое изменилось в образовании. Нет такого учителя, который бы не задумывался над вопросами: «Как сделать урок интересным, ярким? Как увлечь учеников? Как создать на уроке ситуацию успеха для каждого ученика?». Каждый современный учитель мечтает, чтобы на его уроке ребята работали добровольно, с интересом, творчески.

Новая цель образования – это воспитание, социально-педагогическая поддержка становления и развития высоконравственного, ответственного, творческого, инициативного, компетентного гражданина Азербайджана.

Происходит модернизация образовательной системы – образовательная практика

начинает требовать от учителей обновления всего учебно-воспитательного процесса, его стиля, изменения работы учителя и ученика. Сегодня быть педагогически грамотным специалистом нельзя без изучения всего обширного спектра образовательных технологий.

Основной целью обучения является не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка его как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. В основе современного образования лежит активность ученика, направляемая учителем. Именно этой цели – воспитанию творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно, и подчиняются основные задачи современного образования.

Современные педагогические технологии могут реализовываться только в инновационной школе. Нововведения, или инновации, характерны для любой профессиональной деятельности человека и поэтому естественно становятся предметом изучения, анализа и внедрения. Инновации сами по себе не возникают, они являются результатом научных поисков, передового педагогического опыта отдельных учителей и целых коллективов.

Понятие «инновация» означает новшество, новизну, изменение; инновация как средство и процесс предполагает введение чего-либо нового. Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося.

Образовательные инновации – результат творческого поиска учителей и ученых: новые идеи, технологии, подходы, методики обучения, а также отдельные элементы учебно – воспитательного процесса.

Инновационный подход к обучению позволяет так организовать учебный процесс, что ребёнку урок и в радость, и приносит пользу, не превращаясь просто в забаву или игру.

Педагогическая технология – это продуманная во всех деталях модель совместной педагогической деятельности по проектированию, организации и проведению учебного

процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учащихся и учителя.

Актуальность инновационного обучения состоит в следующем:

- использование личностно – ориентированного обучения;
- поиск условий для раскрытия творческого потенциала ученика;
- соответствие социокультурной потребности современного общества
- самостоятельной творческой деятельности.

В основе инновационного обучения лежат следующие технологии:

- развивающее обучение;
- проблемное обучение;
- развитие критического мышления;
- дифференцированный подход к обучению.
- перепутанные логические цепочки;
- лингвистические карты;
- исследование текста и т.д.

Использование данных технологий на уроках имеет большие преимущества. Учебный процесс становится для учащихся интересным, что повышает активность учащихся, развивает навыки самостоятельно получать знания в процессе взаимодействия и поиска. Повышается качество и прочность полученных знаний. Развиваются исследовательские навыки и умения, формируются аналитические способности учащихся. Параллельно с процессом обучения идет развитие коммуникативных качеств и формирование лидерских качеств личности.

Использование возможностей современных развивающих технологий позволит обеспечить формирование базовых компетентностей современного человека:

- информационной (умение искать, анализировать, преобразовывать, применять информацию для решения проблем);
- коммуникативной (умение эффективно сотрудничать с другими людьми);
- самоорганизации (умение ставить цели, планировать, ответственно относиться к здоровью, полноценно использовать личностные ресурсы);
- самообразования (готовность конструировать и осуществлять собственную

образовательную траекторию на протяжении всей жизни, обеспечивая успешность и конкурентоспособность). Здесь могут реализовываться как уже известные и зарекомендовавшие себя приемы, так и новые. Это – самостоятельная работа с помощью учебной книги, игра, оформление и защита проектов, обучение с помощью аудиовизуальных технических средств и др. Обычно в практике применяются различные комбинации этих приемов.

Большое значение для раскрытия творческого потенциала ученика имеют и нетрадиционные формы домашнего задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на уроке, а с другой стороны, позволяют ученику проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Также можно использовать большое количество дидактических лингвистических игр: это и задание по типу “Исключи лишнее”, “Узнай меня” и другие, которые прививают умение синтеза и осмысления информации. Главное, чтобы ученикам на уроке некогда было скучать, чтобы им хотелось работать, учиться, а ведь для этого важны и ситуация успеха, которую, как правило, создают нестандартные уроки или элементы уроков, и самостоятельность, к которой учащиеся приучаются на таких уроках.

Болевая точка любого урока – поиск таких форм взаимодействия учителя и ученика на уроке, когда субъективная позиция ученика реализуется максимально. Ученикам интересно действовать, активно участвовать в ходе урока, ошибаться и искать причины ошибок, формулировать вопросы, а не только на них отвечать, т.е. им хочется на уроке занимать активную коммуникативную позицию.

Задачей каждой школы является создать условия для развития и совершенствования ученика, исходя из его склонностей, интересов, потребностей и собственных жизненных целей. Начальные классы – первая и важнейшая ступенька в общеобразовательном процессе. В младшем школьном возрасте происходит интенсивное развитие таких качеств личности, как мышление, внимание, память и воображение. Уже в начальной

школе детей необходимо учить: алгоритмическому мышлению во всех областях жизни, самостоятельной постановке задач, выбору эффективных инструментов, оценке качества собственной работы, умению работать с литературой и вообще навыкам самообразования, умению работать в коллективе. В этом возрасте начинается социальное и личностное развитие ребёнка, его вхождение в жизнь общества.

Исходя из теории Л.С. Выготского, развитие младшего школьника как личности определяется процессом обучения. Модернизация начального образования связана с новым статусом младшего школьника как субъекта учебной деятельности. Инновации в образовании должны нести, прежде всего, процесс выработки уверенности маленького человека в себе, своих силах. Необходимо переломить авторитарность образования в мышлении учителей, чтобы они сумели поставить ребенка на равный уровень с собой, смогли дать ребенку возможность адекватно управлять собой и окружающим его миром. В то же время важно отметить, что инновации в образовании, в первую очередь, должны быть направлены на создание личности, настроенной на успех в любой области приложения своих возможностей. Учителя общеобразовательных школ призваны учить детей творчеству, воспитывать в каждом ребенке самостоятельную личность, владеющую навыками саморазвития и самосовершенствования, умеющую находить эффективные способы решения проблемы, осуществлять поиск нужной информации, критически мыслить, вступать в дискуссию, коммуникацию.

Современный учитель должен быть готов к использованию в учебном процессе новых методик и технологий. Основным компонентом современного учебного процесса выступает деятельность. Учитель уже не является источником информации: учащиеся

самостоятельно добывают знания и проверяют их на практике.

Инновационная деятельность включает в себя технические, учебные и внеучебные инновации. Для осуществления эффективной инновационной деятельности современному школьному учителю важно понять ее специфику, обнаружить в себе педагогические умения, которые необходимы для ее реализации. Инновационным в образовательном процессе школы считается применение активных и интерактивных методов обучения.

Задача учителя – помочь ученику увидеть его роль на уроке, перевести учебную деятельность школьника в творческую плоскость. Думаю, нет смысла доказывать, что применение новых технологий на разных этапах урока, помогает сделать его эффективным, результативным, а процесс получения знаний для учащихся – интересным и продуктивным.

Актуальность проблемы. Заключается в том, что в настоящее время приоритетной целью школьного образования становится формирование умения учиться, т. е. развитие способности ученика самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения. Актуальность инновационного обучения состоит в использовании личностно-ориентированного обучения, а также поиске условий для раскрытия творческого потенциала ученика.

Научная новизна проблемы. Учитель на начальном этапе обучения должен дать хорошие знания, которые станут фундаментом для дальнейшего обучения, развить способность к самопознанию, пониманию своей индивидуальности, сформировать потребность учиться и саморазвиваться.

Практическая значимость проблемы. Состоит в том, что она может стать основой для создания собственной методики преподавания учителям начальных классов средней общеобразовательной школы в условиях модернизации образования и для повышения эффективности процесса обучения.

Литература:

1. Вейсова З. Активное/интерактивное обучение. – Баку, – 2007.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика-Пресс, – 1996 г.
3. Деятельностный метод обучения: описание технологии, конспекты уроков. 1-4 классы / авт.-сост. И.Н. Корбакова, Л.В. Терешина. Волгоград: – Учитель, – 2008. – 118 с.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., – 1998.

5. Гадимова. Х. Интерактивные методы обучения. – Баку, – 2005.
6. Головина Е.О. Инновации в современном образовании // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 10. – 74-75 с.
7. Пашаева А., Рустамов Ф., Педагогика. Новый курс. – Баку: Нурлан, – 2007
8. Предметные куррикулумы для I-IV классов общеобразовательных школ. – Баку: Техсил, – 2008
9. Ксензова, Г.Ю. Инновационные технологии обучения и воспитания школьников. – Москва, – 2008. – 128 с.

E-mail: sariya514@mail.ru

Рецензент: *док.филос.по пед.* **И.Б. Амиралиева**

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2022.

**MÜƏLLİM HAZIRLIĞI
ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ
TEACHER TRAINING**

UOT 37.0

Nərgiz Edvinovna Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

**TƏLƏBƏLƏRDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI
SƏRİŞTƏLİ MÜƏLLİM HAZIRLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

Наргиз Эдвиновна Ахмедова
старший преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ
КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ КОМПЕТЕНТНОЙ ПОДГОТОВКИ
УЧИТЕЛЕЙ**

Nargiz Edvinovna Ahmadova
senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

**FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS AS ONE OF THE MAIN
DIRECTIONS OF SKILLED TEACHER TRAINING**

Xülasə. Səriştəli müəllim hazırlığının əsas istiqamətlərindən biri gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasından ibarətdir. Təcrübə və tədqiqatlar sübut edir ki, hələ tələbəlik illərindən onlarda müəllim üçün vacib hesab edilən bir sıra kommunikativ bacarıqların əsaslarının öyrədilməsi onların gələcəkdə bir müəllim kimi formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Bu baxımdan, ilk növbədə, bu bacarıqların formalaşmasına sistemli, səriştəli və aksioloji (dəyər kimi) yanaşma lazımdır ki, bunlara da məqalədə toxunulmuş və onların vacibliyi vurğulanmışdır. Bunlarla yanaşı, bu prosesdə bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir. Məqalədə bunlar, əsasən, aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- növündən və formasından asılı olmayaraq bütün təhsil prosesinə şəxsiyyətyönlü təhsil prinsipi mövqeyindən yanaşılması;
- təhsilin məzmununun praktikiyönlülük istiqamətində zənginləşdirilməsi;
- təhsilin məzmununa tələbələrdə şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirən fənn bloklarının daxil edilməsi;
- gələcək müəllimlərdə pedaqoji qabiliyyət və bacarıqların, o cümlədən kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üçün xüsusi metodikanın hazırlanması və s.

Açar sözlər: *kommunikativ bacarıqlar, dayanıqlı inkişaf, təhsil, sistemli yanaşma, səriştə*

Резюме. Одним из основных направлений компетентной подготовки учителей является формирование коммуникативных навыков у будущих учителей. Опыт и исследования показывают, что обучение их основам ряда коммуникативных навыков, важных для учителя, со студенческих лет оказывает существенное влияние на их будущее развитие как учителя. С этой точки зрения, прежде всего, необходим системный, грамотный и аксиологический (как ценностный) подход к формированию данных умений, что также затрагивается в статье и подчеркивается их важность. Однако при этом важно соблюдать ряд условий. В статье они в основном определяются следующим образом:

- подход ко всему образовательному процессу с точки зрения принципа личностно-ориентированного воспитания независимо от вида и формы;
- обогащение содержания образования в направлении практической направленности;

- включение в содержание обучения предметных блоков, развивающих личностные качества учащихся;
- разработка специальных методик формирования у будущих педагогов педагогических умений и навыков, в том числе коммуникативных и др.

Ключевые слова: *навыки коммуникации, устойчивое развитие, образование, системный подход, компетентность*

Summary. One of the main directions of competent teacher training is the formation of communication skills in future teachers. Experience and research show that teaching them the basics of a number of communicative skills that are important to a teacher from their student years has a significant impact on their future development as a teacher. From this point of view, first of all, a systematic, competent and axiological (as a value) approach to the formation of these skills is needed, which is also touched upon in the article and their importance is emphasized. However, it is important to meet a number of conditions in this process. The article mainly defines them as follows:

- approach to the whole educational process from the point of view of the principle of personality-oriented education, regardless of the type and form;
- enrichment of the content of education in the direction of practical orientation;
- inclusion in the content of education of subject blocks that develop personal qualities in students;
- development of special methodologies for the formation of pedagogical abilities and skills in future teachers, including communication skills, etc.

Key words: *communication skills, sustainable development, education, systematic approach, competence*

Ali pedaqoji məktəb tələbələrində dayanıqlı inkişaf kontekstində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu proses onun nəzəri-metodoloji bazasının yaradılması və bu əsasda onlarda bu bacarıqların formalaşdırılmasının pedaqoji şərtlərinin müəyyənəndirilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Əvvəlcə dayanıqlı inkişaf kontekstində pedaqoji təhsilin bu konsepsiyasının qəbulundan

əvvəl mövcud olan ənənəvi pedaqoji təhsildən müasir təhsilin, yəni əməkdaşlıqla təhsilin fərqlərinin nədən ibarət olduğunu nəzər yetirək.

Tədqiqatımız göstərir ki, təlimat kimi dərk edilən təhsildən birgə iştirak kimi dərk edilən təhsilə keçid təhsil prosesində müəyyən fərqli cəhətlərin olması ilə xarakterikdir. Bu fərqlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

Ali pedaqoji təhsildə ənənəvi və müasir təhsil proseslərinin müqayisəli səciyyəsi

Ənənəvi təhsil prosesi (təlimatlı təhsil)	Müasir təhsil (əməkdaşlıqla təhsil)
1) ənənəvi təhsil əsasən keçmişin təcrübəsinin öyrənilməsinə köklənir, bilik də müasirliyin nailiyyətlərindən geri qalır;	1) dayanıqlı inkişaf kontekstində təhsilin məzmunu gələcək nəsillərin həyat şəraitinə zərər yetirmədən indi yaşayan nəsillərin tələbatlarının formalaşdırılmasına istiqamətlənir;
2) ənənəvi təhsildə təkcə müasir dövr üçün aktual olan problemlər öyrənilir;	2) dayanıqlı inkişaf kontekstində təhsil təkcə aktual problemləri öyrənməməli, həm də gələcəkdə yarana bilən neqativ problemlərin qarşısını almalıdır, proqnozlaşdırma, modelləşdirmə, strateji planlaşdırma dayanıqlı inkişaf kontekstində pedaqoji təhsilin əsas komponentlərindən olmalıdır;
3) ənənəvi təhsil prosesi daha çox reproduktiv xarakter daşıyır, müəllimlə tələbə arasında ünsiyyət subyekt-obyekt tiplidir, tələbə lazımi aktivlik nümayiş etdirməyən passiv dinləyici, informasiyanın alıcısı kimi çıxış edir;	3) müasir təhsilin məzmunu dayanıqlı inkişaf kontekstində daima yeniləndirilməli, informasiyanın ötürülməsindən dialoqa (subyekt-subyekt münasibətlərinə) və problemlərin layihə həllinə keçid edilməlidir;
4) təhsil prosesində başlıca amil qavrayış və hafizədir, biliklərin mənimsənilməsində yaddaş əsas amildir;	4) dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa praktik töhfə vermək üçün müasir təhsildə əsas amil təfəkkürə və təxəyyülə əsaslanan (səmərəli kommunikasiya, anlama, sistemli, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkür) müvafiq sərişələrdir.

Bir sıra xarici ölkələrdə yaşayan müəlliflərin, o cümlədən V.A.Sadovniçiyin, A.S.Stepanovun, Y.N.Dzyatkovskinin və b. dayanıqlı inkişaf naminə təhsilin məqsədləri, təhsil siyasəti və təhsilin praktikasi, təhsildə səriştəliliyin formalaşdırılması, təlimat kimi dərk edilən təhsildən birgə iştirak kimi dərk edilən təhsilə keçidə dair əsas ideyalarının [5, s.3-9; 6, s.94-98; 2] təhlili göstərdi ki, gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması əməkdaşlıqla təhsilin aparılması ilə sıx bağlıdır və bu formada imkanlar daha genişdir.

Gələcək tələbələrdə kommunikativ bacarıqların mümkün qədər ətraflı, geniş və əsaslı şəkildə formalaşmasına dair irəli sürdüyümüz müəyyən mülahizələr bu müəlliflərin ümumi ideoloji və metodoloji çərçivə olan dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına dair ideyalarına söykənir. O ideyalar ki, onlar dayanıqlı inkişaf kontekstində tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına dair müəyyən mülahizələrimizin yaranmasına və onun aparılması texnologiyalarının müəyyənləşməsinə müəyyən dərəcədə istiqamət vermiş oldu.

“Dayanıqlı inkişaf Konsepsiyası”na və apardığımız tədqiqat işinin nəticələrinə əsaslanaraq gələcək müəllimlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılmasının metodoloji əsası kimi üç yanaşmanı qeyd edə bilərik:

1) sistemli yanaşma – bu, müəllimin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılmasını onun pedaqoji fəaliyyətə hazırlığının bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan və qarşılıqlı şərtlənən komponentlərinin (koqnitiv, motivasiya-dəyərlər, refleksiya) vəhdətini təmin edən bütöv proses kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir;

2) səriştə əsaslı yanaşma – bu, gələcək müəllimin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılmasını onun pedaqoji fəaliyyətə şəxsi, nəzəri və praktiki hazırlığının vəhdəti kimi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir;

3) aksioloji yanaşma – bu, gələcək müəllimlərin dayanıqlı inkişaf kontekstində kommunikativ bacarıqların nə üçün formalaşdırılmalı olduğunu dərk etməsinə, onlarda kommunikativ bacarıqların komponentlərinin inkişaf etdirilməsinə marağın formalaşmasına, onların öz inkişaf yollarını təyin etməsinə imkan yaradır. Həmçinin kommunikativ bacarıqların dəyər funksiyasının nələrdən ibarət olmasını dərk etməyə səbəb olur.

Tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması bir sıra pedaqoji, o cümlədən psixopedaqoji şərtlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu şərtlərin təmin olunması arzu olunan bacarıqların təşəkkülünə və inkişafına əsaslı dərəcədə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, tələbələrdə bu sahədə motivlərin və stimulların da yaradılmasına müsbət təsir göstərir.

Hazırda pedaqoji-psixoloji elmlərdə “pedaqoji şərtlər” anlayışının mahiyyətinə dair bir neçə yanaşmalar vardır. Belə ki, pedaqoji şərtlər pedaqoji tədbirlərin məcmusu və maddi-məkan mühitinin imkanları [1; 7], təlim və tərbiyənin məzmunu, metodları və təşkilati formaları [2, s.12-17] qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllinə yönələn məzmun, forma, metod və vasitələrin obyektiv imkanlarının məcmusu [8] kimi səciyyələndirilir.

Gələcək müəllimlərin peşəyönlü bacarıqlarının formalaşdırılmasını təhlil edərkən biz müəyyən etdik ki, tədris edilən bəzi fənlər tələbələrə yalnız biliklər verir, amma lazımi bacarıqlar formalaşdırmır. Bəzi bacarıqlar isə yalnız axırıncı ildə, pedaqoji praktika prosesində formalaşır. Üç il bakalavr təhsili prosesində nəzəri məşğələlər üstünlük təşkil etdiyindən buna lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Mühazirə məşğələləri seminar və praktik məşğələlərdən üstünlük təşkil edir ki, bu da lazımi bacarıqların, o cümlədən kommunikativ bacarıqların formalaşması üçün kifayət etmir. Buna görə də bu vəziyyəti dəyişmək üçün ali məktəbi qane edən, həmçinin gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların müəyyən sisteminin formalaşdırılmasına verilən tələblərin ödənilməsinə təmin edən təhsil mühitinin yaradılması olduqca vacibdir.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticələrinə əsaslanaraq və problemə həsr olunmuş tədqiqatlardakı fikirləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ali pedaqoji təhsil alan tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması prosesində optimal nəticə əldə etmək üçün bir sıra zəruri və yetərli pedaqoji şərtlərin nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan ali pedaqoji məktəb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının və inkişaf etdirilməsinin pedaqoji şərtlərini bunlara səbəb olan və aşağıdakı bir sıra amilləri birləşdirən təhsil mühitinin layihələşdirilməsi kimi səciyyələndirmək olar:

a) xarici – təşkilati-pedaqoji (pedaqoji prosesin kommunikativ bacarıqların formalaşdırıl-

ması vəzifəsinin uğurlu həllinə şərait yaradan və məqsədyönlü şəkildə seçilən məzmunu) amillər;

b) didaktik (pedaqoji təsirin forma, metod və vasitələri) amillər;

c) daxili – psixoloji-pedaqoji (tələbə şəxsiyyətinin inkişafına yönələn tədbirlər kompleksi) amillər.

Pedaqoji şərtlərin bu cür səciyyələndirilməsini əsaslandıraraq belə bir fikir söyləmək olar ki, kommunikativ bacarıqlar integrativ şəxsi keyfiyyətdir. Buna görə də kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması prosesində elə bir pedaqoji şərait yaradılmalıdır ki, bu, gələcək müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxmasına səbəb olsun. Başqa sözlə, müəllimin yaradacağı xarici pedaqoji şərtlər daxili pedaqoji şərtlərin dəyişməsinə səbəb olmaqla gələcək tələbələrdə kommunikativ bacarıqların inkişafına şərait yaradacaqdır. Belə dəyişikliklərə isə bizcə aşağıdakı bir sıra praktik məsələləri yerinə yetirməklə nail olmaq mümkündür:

- növdən və formasından asılı olmayaaraq, bütün təhsil prosesinə şəxsiyyətyönlü təhsil prinsipi mövqeyindən yanaşılması;

- təhsilin məzmununun praktikiyönlülük istiqamətində zənginləşdirməsi;

- təhsilin məzmununa tələbələrdə şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirən fənn bloklarının daxil edilməsi;

- gələcək müəllimlərdə pedaqoji qabiliyyət və bacarıqların, o cümlədən kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üçün xüsusi metodikanın hazırlanması və s.

Ali pedaqoji məktəblərdə tədris olunan fənlərin spesifikliyinə baxmayaraq, müşahidələrimiz göstərir ki, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının motivasiya komponenti, yəni kommunikativ akta hazır olma, həmsöhbəti qəbul etmə, dinləmə bacarıqları heç də aşağı səviyyədə deyildir. Buna görə yaranan əsas çətinliklər kommunikasiyaya motivasiya, ona pozitiv münasibət, ona hazır olma ilə bağlı olmur. Tələbələr buna özləri də maraqlıdırlar. Əsas çətinliklər bunu peşəkarcasına, səriştəli şəkildə həyata keçirmək bacarığı ilə bağlı olur. Başqa sözlə, əsas çətinliklər kommunikativ bacarıqların koqnitiv və refleksiya komponenti, yəni mənimsənilən biliklərin nəzəri və praktiki əhəmiyyətinin dərk edilməməsi ilə bağlı yaranır. Buna görə də, bir tərəfdən pedaqoji ali məktəbin spesifikasi, tələ-

bələrdə kommunikativ bacarıqların zəif olması, digər tərəfdən də dayanıqlı inkişaf ideyalarının hamıya aid edilməsi ilə əlaqədar tədris edilən bütün fənlərə “nüfuz” edən kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının aktuallığı pedaqoji prosesi təkmilləşdirmək zərurətini şərtləndirir.

Zənnimizcə, bu, ali pedaqoji təhsildə pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılmalı olan birinci addım pedaqoji təhsilin məzmununun zənginləşdirilməsi, yəni tələbələrdə təkcə peşə əhəmiyyətli bacarıqların deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərin inkişafına şəraitin yaradılması və fənlərin tədrisi metodikasının dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu, təhsilin məzmununun adi proqram çərçivələrindən kənara çıxmasını nəzərdə tutur və əlaqədar fənn proqramlarına bu istiqamətdə müəyyən məsələlərin daxil edilməsini zəruri edir. Bunlar sadəcə olaraq proqramların və ya pedaqoji prosesin mexaniki olaraq “yeniləşdirilməsi” deyil, aşağıdakı bir sıra obyektiv səbəblərlə sıx bağlı olan prosesdir.

Birincisi, dünyada baş verən innovativ dəyişikliklərlə əlaqədar pedaqoji fəaliyyət üçün əhəmiyyətli olan səriştələrin dəyişkənliyi müvafiq terminlərin, anlayışların aktualaşdırılmasına, dinamik işçi proqramlarının işlənməsinə olan ehtiyacı artırmışdır. İndi artıq tədris planları son, qəti olaraq qərarlaşmış plan deyil. Bu planlar artıq situativ xarakter almalıdır. Burada biz kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üçün əhəmiyyətli olan “kommunikativ situasiya” anlayışına yaxınlaşmış olduq. Kommunikativ situasiyanı səciyyələndirərkən, Y.N.Kulyutkinin tərifinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, kommunikativ situasiya dedikdə, pedaqoji prosesin tərkib hissəsi, ünsiyyət məsələlərinin həlli zərurəti ilə bağlı olan şərait və halların məcmusu başa düşülür [5, s.7-26]. Bu məsələlər vasitəsilə təhsilverənlər pedaqoji prosesi idarə edir və təlim keçənləri ona qatır, onları öz kommunikativ davranışını təsdiqləməyə yaxud korreksiya etməyə təhrək edir.

Kommunikativ situasiyaların kommunikativ bacarıqların formalaşmasında əhəmiyyəti ondadır ki, onlar əldə edilmiş bilikləri praktikada tətbiq etməyə, ünsiyyət situasiyasının məzmunu və məsələlərinə, tərəfdaşların gözləntilərinə uyğun hərəkət etməyə, modelləşdirilən situasiyanın real həyatla əlaqəsini müəyyən etməyə, kommunikativ bacarıqların müxtəlif praktiki,

idraki və yaradıcı məsələlərin həllində rolunu dərk etməyə imkan verir. Real şəraitə mümkün qədər yaxınlaşdırılmış situasiyaların təhlili tələbələrə özünü müəllim rolunda görməyə, kommunikativ səriştəlilik baxımından pedaqoji məqbul qərarları axtarır tapmağa imkan verir ki, bu da onlara gələcəkdə bu kimi real situasiyalarda qərar verməkdə köməklik edəcəkdir.

Məşğələlərə yekun vurarkən tələbələrin səhvlərinin təhlili onların real gerçəklikdə bir daha təkrarlandırılması ehtimalını azaldır. Bu da gənc müəllimin öz peşə vəzifələrinin mükəmməl şəkildə icrasına adaptasiya etməsi üçün lazım olan müddətin azalmasına səbəb olur. Demək olar ki, kommunikativ situasiyalar nəzəriyyə ilə praktika arasında birləşdirici həlqdədir. Amma situativ məsələlərlə ali pedaqoji məktəb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması uzun prosesdir və bu prosesdə əsas çətinlik onun təşkili ilə bağlıdır. Bu baxımdan gələcək müəllim elə təlim metodu və priyomları seçilib tətbiq etməlidir ki, onlar konkret bu kommunikativ situasiyada məqbul olsun və kommunikativ situasiyaları analiz etməklə bu metod və priyomları kombinasiya edib, onu buna uyğun başqa şəraitə də köçürmək imkanına malik olsun.

İkincisi, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əsasında harmoniya, yəni təbiət və cəmiyyət, insan və cəmiyyət arasında balans durduğundan, bu balans müxtəlif mövqelərin və maraqların uzlaşdırıldığı, yeni dəyərlərin yaradıldığı dialoq kimi təsəvvür etmək olar. Əsası Sokrat tərəfindən qoyulmuş dialoq strategiyası təhsildə dialojiliyi, fəlsəfə və təhsilin bir araya gətirildiyi “dialoq pedaqogikası” ənənəsini daha da genişləndirə bilər.

Nəzərə alaq ki, ali məktəblərdə monoloji paradiqma hələ də öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqdadır. Bunu aradan qaldırmaq üçün, yəni monoloji model ilə dialoji model arasında gedən mübarizədə qalib gəlmək üçün bilik ötürən və “yeganə düzgün” mövqeyin üstünlük təşkil etdiyi monoloji dərslərdən dialoji dərslə keçidin bütünlüklə həllinə nail olunmalıdır. Buna görə də tələbələrlə müəllimlər arasında dayanıqlı inkişaf problemlərinin yerli, regional və global səviyyələrdə həlli yollarının axtarışı istiqamətində dialoqu inkişaf etdirən problemlə dərslər tipinə keçid üçün metodoloji təminat və texnologiyalar işlənəlidir.

Üçüncüsü, ali pedaqoji təhsil proqramlarında dayanıqlı inkişaf nəzəriyyəsinə daxil olan büt

tün biliklərin inteqrasiya edilməsi zərurəti meydana gəlmişdir. Orta məktəbdə, ümumi təhsilin kurikulumunda bu məsələ öz həllini müəyyən dərəcədə tapsa da, qeyd etməliyik ki, ali məktəblərdə kurikulumlar kifayət qədər işlənilmədiyindən belə inteqrativliyə nail olmaq hələlik müəyyən çətinliklər törədir. Lakin bunu vacib hesab edir və tələbələrdə təkcə kommunikativ bacarıqların deyil, digər qabiliyyət və bacarıqların inkişaf etdirilməsində fənlərarası, kurslararası inteqrasiyaya nail olunmasını vacib hesab edirik.

Belə hesab edirik ki, dayanıqlı inkişaf ideyaları fənlərarası xarakter daşıyır və o, bütün elmi biliklərin metodoloji əsasını təşkil etməlidir. Burada fənlərarası inteqrasiya yanlış olaraq fənlərarası əlaqələrlə eyniləşdirilməməlidir. Qeyd edək ki, bunlar fərqli hadisələrdir.

Fənlərarası əlaqələr müxtəlif fənlərdə yanaşı mövcud olan müxtəlif hadisələrin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutursa, fənlərarası inteqrasiya müxtəlif fənlərdə öz əksini tapan vahid birləşdirici başlanğıcı nəzərdə tutur. Təbiət, cəmiyyət hadisələri, maddi və mənəvi aləm vəhdətdə olduğundan, dayanıqlı inkişaf həmin vahid birləşdirici başlanğıc kimi pedaqoji təhsilin məzmununa daxil edilməlidir, bir növ “canına işləməlidir”.

Fənlərarası inteqrasiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində fənlərarası inteqrasiya obyektlərinin müəyyən edilməsi, tədris materialı və peşə fəaliyyətinin spesifikasiyasını nəzərə almaqla fənlərarası inteqrasiya priyomlarının əsaslandırılması kimi didaktik məsələlərin həllinin vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Əsas odur ki, fənlərarası inteqrasiya obyektlərinin kontenti sosial-mədəni, iqtisadi sferalarda cərəyan edən inteqrasiya proseslərini, bəşəriyyətin global problemlərini, “təmiz” energetika, “yaşıl” iqtisadiyyat, ayrıca götürülmüş bir ölkə və bütövlükdə dünyada iqtisadiyyat və resursların səmərəli idarə edilməsi problemlərini özündə əks etdirmiş olsun. Məsələn, pedaqogika və iqtisadiyyatın, pedaqogika və hüququn, pedaqogika və təbabətin və s. qovuşuğunda dayanıqlı inkişaf ideyalarını həyata keçirmək, o cümlədən bu kontekstdə tələbələrdə onlara gələcəkdə dayanıqlı inkişaf problemlərini həll etmək üçün lazım olacaq kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması imkanları araşdırılmalıdır.

Zənnimizcə, fənlərarası inteqrasiyanın düşündüyümüzədən daha da böyük potensialı vardır.

Müvafiq metod və priyomlarla, cavab və həllərin çoxvariantlılığını nəzərdə tutan açıq xarakterli məsələlərlə tələbələrdə təkcə qeyd olunan bacarıqların inkişafına deyil, həm də onların müxtəlif sahələrdən olan geniş dairəli elmi-tətbiqi problemlərlə tanış olmasına, onlarda bu problemlərin öyrənilməsinə motivasiyanın güclənməsinə nail olmaq olar. Müsbət hal və irəliyə doğru inamlı addım kimi onu da qeyd edək ki, bu tendensiya ölkəmizin təhsil sistemində qismən də olsa magistr proqramlarında nəzərə alınmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dayanıqlı inkişaf naminə təhsilin əsas məqsədlərindən biri yeni dəyərlər sisteminin, əxlaqi imperativlərin, tələbatlar sisteminin formalaşdırılmasıdır. Buna da nail olmağın yolları sosial riskləri, gələcək inkişaf tendensiyalarını görə bilən, çevik, sosial məsuliyyətli, tənqidi təfəkkürə malik mütəxəssis yetişdirməkdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, “dayanıqlı inkişaf problemləri təbiət elmlərinin predmetidir” kimi fikirlər yanlışdır. Dayanıqlı inkişaf kontekstində təhsil proqramlarından, o cümlədən pedaqoji təhsil proqramlarından sosial və humanitar komponent xaric edilməməlidir. Əksinə, bunların daha da inkişaf etdirilməsinə imkan yaradılmalıdır. Hesab edirik ki, dayanıqlı inkişaf kontekstində mütəxəssis yetişdirilməsində məsuliyyət şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında roluna görə sosial və pedaqoji funksiya daşıyan dil, humanitar, sosial, iqtisadi və peşə fənlərini tədris

edən kafedraların üzərinə düşür ki, bunların da koordinasiyasına ciddi yanaşılmalıdır.

Tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması onların gələcəkdə müəllimşagird ünsiyyətini düzgün məcraya yönəldən yaxşı bir müəllim kimi olacaqlarına mühüm zəmanət verir. Kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına pedaqoji təhsil prosesində auditoriya məşğələlərində və auditoriyadankənar tədbirlərdə xüsusi diqqət yetirilməsi bu baxımdan olduqca vacibdir. Bunun üçün bir sıra şərtlərin gözlənilməsinə, xüsusən fənlərarası integrasiyanın həyata keçirilməsinə ciddi yanaşılmalıdır.

Problemin aktuallığı. BMT-nin dayanıqlı inkişaf məqsədləri kontekstində yeni təfəkkürə malik müəllim kadrlarının hazırlanması olduqca aktualıq kəsb edən problemlərdəndir. Onun müvəffəqiyyətli həlli gələcək müəllimlərin mühüm dəyərlər sistemi, əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə və pedaqoji prosesin düzgün təşkilinə və aparılmasına səbəb olacaq mühüm amillərlə sıx bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına “Dayanıqlı inkişaf məqsədləri” kontekstindən yanaşılması yeni problemdir və ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının pedaqoji əsasları haqqında təhsilvərlərdə praktik bacarıqlar formalaşdırma bilmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Андреев, В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В.И. Андреев – Казань: Изд-во КГУ, – 1988.
2. Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии /Э.Гуссерль; пер. А.В.Михайлова. – Москва: – Академический проект, – 2009.
3. Дзятковская, Е. Н. Образование для устойчивого развития в школе. Культурные концепты. «Зеленые аксиомы». Трансдисциплинарность. – Москва: – Образование и экология. – 2015.
4. Епишина, Л.В. Педагогические аспекты развития коммуникативных свойств личности / Л.В.Епишина // Начальная школа. – 2007. – № 11.
5. Кулюткин, Ю.Н. Психологические особенности деятельности учителя// Мышление учителя. – М.: Педагогика, – 1990.
6. Садовничий, В. А., Касимов, Н. С. Становление образования для устойчивого развития в России // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. – 2006. – № 4.
7. Саммит в Йоханнесбурге 2002. [Электронный ресурс] URL: <http://www.un.org/ru/documents/>.
8. Яндукова, Т. А. Средства формирования коммуникативной культуры младших школьников [Текст] / Т.А. Яндукова // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. 2009 , № 6-2.

E-mail: nargiz_ahmedova@mail.ru

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. M.İ. İlyasov

ped.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 14.10.2022.

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING**

UOT 373.2

Təranə Fərrux qızı Muradova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ESTETİK TƏRBIYƏSİNİN TƏDQIQI
PROBLEMİNİN PEDAQOJİ VƏ METODİK ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU**

Təranə Фəррух ғызы Мурадова

*преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета*

**ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
ДОШКОЛЬНИКОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И МЕТОДИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Təranə Farrukh Muradova

teacher at the Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University

**STATEMENT OF THE PROBLEM IN THE PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL
LITERATURE OF THE RESEARCH OF AESTHETIC EDUCATION OF PRE-SCHOOL
CHILDREN**

Xülasə. Erkən uşaqlıq və kiçik məktəbəqədər yaş dövründə bu norma və qaydalar uşağın qarşısına böyük tələblər tərəfindən qoyulan tələblər formasında olur. Bu, uşağın həmin tələblərə münasibətindən, onlara riayət etmək və ya onlardan boyun qaçırmaq meyilliyindən asılıdır. Tədrisən, məktəbəqədər uşaqlıq dövrü ərzində uşaqda mənimsənilmiş norma və qaydalara müvafiq olaraq öz davranışını tənzimləmək bacarığı inkişaf edir. Lakin həmin yaş dövründə bu cür tənzimləmə özünəməxsus sərhədlərə malikdir – uşaqlar hər zaman “lazım olduğu kimi” davranmır. Bu, xüsusilə onların emosional müsbət münasibət qura bilmədiyi insanlarla ünsiyyət zamanı və ya norma və qaydalara riayət etmək məcburiyyəti onların şəxsi maraq və istəklərinə zidd olduğu halda baş verir. Bu da mövzunun aktuallığını artırır.

Açar sözlər: estetik tərbiyə, pedaqogika, psixologiya, ünsiyyət

Резюме. В раннем детстве и раннем дошкольном возрасте эти нормы и правила выступают в виде требований, предъявляемых к ребенку со стороны взрослого. Это зависит от отношения ребенка к этим требованиям, его склонности выполнять их или избегать их. Постепенно в дошкольный период у ребенка формируется способность регулировать свое поведение в соответствии с принятыми нормами и правилами. Но в этом возрасте такая регуляция имеет свои пределы – дети не всегда ведут себя «как надо». Особенно это происходит, когда они общаются с людьми, с которыми не могут установить эмоционально положительные отношения, или когда обязанность следовать нормам и правилам противоречит их личным интересам и желаниям. Это повышает актуальность темы.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, педагогика, психология, общение

Summary. During early childhood and early preschool age, these norms and rules are in the form of requirements imposed on the child by the adult. It depends on the child's attitude to those requirements, his tendency to comply with them or avoid them. Gradually, during the preschool period, the child develops the ability to regulate his behavior according to the adopted norms and rules. But at that age, such regulation has its own limits – children do not always behave "as they should". This happens especially when they

communicate with people with whom they cannot establish an emotionally positive relationship, or when the obligation to follow norms and rules is against their personal interests and desires. This increases the relevance of the topic.

Key words: *aesthetic education, pedagogy, psychology, communication*

Estetika – hisslər haqqında elm deməkdir. Bir termin kimi ilk dəfə XVIII əsrin alman filosofu Aleksandr Baumharten işlətməmişdir. Estetika fəlsəfi təfəkkürün bir qolu kimi öz mənşəyini uzaq keçmişdən alır və XVIII əsrə qədər hüsnüsiyyət, gözəllik elmi və yaxud poetika adı ilə öyrənilir. Estetikanın bizə məlum olan 2500 illik tarixi vardır. Estetika ardıcıl və sistemli olaraq ilk dəfə klassik yunan filosoflarının əsərlərində işlənmişdir. Estetika yunan sözüdür. “Aisthetiko” hiss edən, həssas mənasındadır. O, gözəllik qanunlarını, incəsənətin gerçəkliyə münasibətini, onun növ və janrlarını, bədii şüurun qanunauyğun inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, bədii yaradıcılıq metodunu öyrənən fəlsəfi elmdir.

Müxtəlif xalqların estetik fikir tarixində incəsənətin cəmiyyət və şəxsiyyətlə əlaqəsi onun inkişafına güclü təkan verir.

Estetik tərbiyə məsələləri pedaqoji aspektdə elmi əsaslarla lazımi şəkildə işıqlandırılmışdır. Belə ki, 1964, 2000, 2010-cu illərdə nəşr olunmuş “Məktəbəqədər pedaqogika” dərsliklərinin müvafiq bölmələri istisna olmaqla, sonrakı dövrlərdə estetik tərbiyənin mahiyyəti, prinsip və yolları və s. lazımi şəkildə işıqlandırılarsa da, estetik tərbiyənin inkişaf istiqamətləri məsələsinə o qədər də yer verilməmişdir. Məhz buna görə də biz bu problemlə bağlı pedaqoji və metodik ədəbiyyatı araşdırmağı və təhlil aparmağı lazımı bildik.

Tarixin müxtəlif dövrlərində görkəmli elm, sənət adamlarının, pedaqoqların məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi haqqında gəldikləri qənaət, çıxarıqları nəticə bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqogika elminin inkişafında böyük xidmətləri olan Y.A.Komenski tərbiyə sistemində məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O deyirdi: “Ağac onu əkməyi, sulamağı, ona qayğı göstərməyi tələb edir, deməli, uşaqlara da qayğı göstərilməlidir. Onun zahiri bəzəyinin qayğısına qalmaqdan çox onun mənauiyyatının, estetik inkişafının, aqlının inkişafı qayğısına qalmaq lazımdır, bəzi valideynlər öz uşaqlarına gözəllik, zənginlik, şərəf-

lilik arzu edir, müdrikliyi qayğısına qalmırlar. Belə valideynlər sanki çəkməni ayağı qorumaq üçün deyil, şöhrət üçün geyirlər”. [2.56]

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinə dair J.J.Russonun da maraqlı fikirləri olmuşdur. Bu dövrdə mühakimə və nəsihətlər əsasında əxlaqi vəzifələrin uşaqlara aşılamağın mümkün olmadığını qeyd edən J.J.Russo uşaqlarda estetik zövq və hisslərin tərbiyə edilməsini də lazım bilirdi. Uşaq əxlaqi qaydaların mahiyyətini anlama bilməsə də onun xarici hissləri var və bunların köməyi ilə nümunələri qavrayır. Əxlaqi vəzifələrin mahiyyətini başa düşməyən və borc hissi olmayan uşaq bir qanunu və bir zəruriyyəti – əşyaların təbii qaydalardan ibarət olan zəruriyyət və qanunları dərk edəcəkdir. [3.76]

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi məsələlərinə İ.N.Pestalotsinin əsərlərində də rast gəlmək olur. O, “Analar üçün kitab” əsərində estetik tərbiyəyə də geniş yer vermişdir. O, ailəni ilk tərbiyə məktəbi hesab edərək orada uşaqların hisslərinin, əxlaqının, əxlaqi keyfiyyətlərinin, estetik inkişafını zəruri sayırdı. Pestalotsiyə görə, ailə həyatında mövcud olan təlim-tərbiyə vasitələrindən qayğıkeşliklə və ağılla istifadə olunması fiziki cəhətdən vacib olduğu kimi əxlaqi, estetik, zehni cəhətdən də vacibdir [7.144].

Görkəmli rus pedaqoqu A.S.Makarenko da tərbiyə sahəsində novator pedaqoq olmuşdur. Onun uşaqların estetik, əxlaq tərbiyəsi və ailə tərbiyəsi haqqında maraqlı fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

A.S.Makarenko təsdiq edir ki, kollektivin həyatında davranışın estetikasını təşkil edən çoxlu xırda cəhətlər var. “Bu prinsipial xırdaqlar nəinki təkcə axıra çatdırılmalı, həm də ciddi surətdə düşünülməli və ümumi prinsiplərlə ahəngdar vəziyyətə gətirilməlidir”.

Böyük rus pedaqoqu A.Suxomlinski də məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bu fikirlər onun “Ürəyimi uşaqlara verirəm” əsərində geniş əks edilmişdir. O göstərirdi ki, uşaqlıq insan həyatının mühüm dövrüdür, gələcək həyata hazırlıq uşaqlıq çağının necə keçməsindən, uşaqlıq illərində onun əlindən kimin tutub gəzdirməsindən

dən, ətraf aləmdən onun ağıl və ürəyinə nəyin daxil olmasından, bugünkü uşağın necə insan olacağı bunlardan asılıdır. V.A. Suxomlinski deyirdi ki, uşaqlıq illərində uzunmüddətli dərk etmə həm ağılla, həm də ürəklə dərk etmə prosesi başlanır. Ona görə də bu yaşdan gözəl mənəvi keyfiyyətlər aşılmalıdır.

Estetikanın inkişaf tarixi göstərir ki, hər bir xalq dünya estetik fikir xəzinəsini özünəməxsus incilərlə zənginləşdirmişdir. Onu bir xalqa, bir millətə aid etmək olmaz.

Bu çağırış indi də həyati əhəmiyyət kəsb edir və aktual səslənir, mənəvi-estetik tərbiyə prosesinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. XVIII-XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan ədiblərinin, mütəfəkkirlərinin əsərlərində də insanın mənəvi-estetik ideallarının həyatla, incəsənətlə vəhdətdə inkişafı xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu mənada A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.B. Zərdabının, M.Ə. Sabirin etik-estetik görüşləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan xalqının ensiklopedik biliyə malik mütəfəkkirlərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi tarix, fəlsəfə, etika və s. elm sahələri üzrə yaratdığı əsərlərdə estetik tərbiyə haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Görkəmli ədib “Nəsihətnamə” əsərində insanın əxlaqi, mənəvi gözəlliyinin ən heyvətəməz cəhətləri üzərində dayanmışdır. Belə bir mövqe A.Bakıxanovu, öz növbəsində, əxlaq nəzəriyyəçisi, ən dəyərli etik fikirlər müəllifi kimi məşhur etmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, həmin fikirlər, eyni zamanda, estetik mahiyyətlə aşılınmış, mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Əsasən “Kitabi-Nəsihət” əsərində verilən əxlaqi-estetik fikirlər daha təsirli və daha həyatidir. Belə bir cəhət də xüsusi maraq doğurur ki, müəllif bu əsəri yenidən dünyaya göz açan, kamala dolan uşaqlar üçün nəzərdə tutmuşdur. Ədib özü əsərin yaranması motivindən bəhs edərkən demişdir: “Beləliklə, “Nəsihət” adlı aydın və sadə anlaşılan müxtəsər bir kitab yazdım. Qüdrətli Allahın köməyinə ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir etsin. Uşaqlara üz tutub deyirəm: – Ey mənim əzizim! Sən insansan. Allah insanı dünyada hər şeydən yaxşı yaratmışdır. Görmürsən ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insanın əlində əsirdirlər. Bu işi yaxşı bacarmaq səbəbindəndir.

Problemin elmi əsaslar üzrə hərtərəfli həlli həmin sahədə nələrin artıq işlənməsinin öyrənilməsinə tələb edir. Ona görə də bizə qədər pedaqoji ədəbiyyatda problemə münasibəti öyrənməli olduq. Məlum oldu ki, problemlə bağlı axtarışlar o qədər də zəngin deyil. Bu baxımdan biz pedaqoji ədəbiyyatı nəzərdən keçirməyi lazım bildik.

Son zamanlarda Z.İ. Qaralov, Y.Ş. Kərimov, Y.R. Talıbov, Ə. Ə. Ağayev, A.M. Həsənov, A.N. Abbasov, V.C. Xəlilov və başqaları estetik tərbiyə məsələsinə geniş yer vermişlər, onu inkişaf etdirmişlər. Onlar, haqlı olaraq belə bir müddəə irəli sürmüşlər ki, uşaqlara göstərilən məqsədmüvafiq təsir çox mühüm olmaqla, uzunmüddətli nəticələrə malikdir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların estetik tərbiyəsində milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanmaq gələcək şəxsiyyətin inkişafının möhkəm bünövrəsini yaradır.

Problemə bu mövqedən yanaşdıqda qeyd etməliyik ki, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin mənəvi-estetik tərbiyə haqqında fikirlərindən böyüməkdə olan nəslin geniş təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunması dövrün əsas tələbi kimi qeyd edilir.

Pedaqoji ədəbiyyatda məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan pedaqogikasında görkəmli yer tutmuş pedaqog alim Y.Talıbovun əsərlərində və dərslərlərində uşaqların mənəvi-estetik tərbiyəsinə, ailə tərbiyəsi məsələsi diqqət mərkəzində dayanır.

N. Rüstəmov, R. Mursaqulovanın birgə hazırladıqları “Məktəbəqədər pedaqogika” dərslərində estetik tərbiyə məsələsi öz əksini belə tapmışdır: “Məktəbəqədər müəssisələrdə estetik zövqə və bədii qabiliyyətə yiyələnmiş uşaqlar məktəbdə də gözəlliyi duymaq, mühakimə yürütmək bacarığına yiyələnirlər. Bunu nəzərə alaraq tərbiyəçilər uşaqların düzgün estetik tərbiyəsi üçün pedaqogika və psixologiyanın son ehtiyatlarından istifadə edirlər. Məqsəd fiziki cəhətdən sağlam, əqli, əxlaqi, estetik tərbiyəsi yüksək olan əməksevər uşaqlar yetişdirməkdir (4, s. 65).

Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi ilə bağlı araşdırılan elmi pedaqoji ədəbiyyatın təhlili məsələsi bir daha göstərdi ki, ta qədimdən pedaqoji fikir tarixində məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi diqqəti cəlb edən əsas problemlərdən biri olmuşdur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və ailədə klassik

pedaqoq və metodist alimlərin uşaqların estetik tərbiyəsi haqqında fikirlərindən müxtəlif məşğələlərdə, gəzinti və ekskursiyalarda, məşğələdən kənar vaxtlarda, müxtəlif məzmunlu tədbirlərdə yeri gəldikcə müntəzəm, sistemlə istifadə olunması indiki şəraitdə olduqca zəruridir və bu gün də məktəbəqədər təhsil işçiləri faydalanırlar.

Estetik tərbiyə işində uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, kiçikyaşlı uşaqlara məzmunu onlar üçün anlaşılmayan bədii əsərlər oxumaq, yaxud onların musiqi tərbiyəsini simfoniya kimi musiqi əsərlərindən başlamaq, belə uşaqlardan böyüklər kimi şeir söyləməyi, şəkil çəkməyi və s. tələb etmək yaxşı nəticə vermir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova.L.K. Məktəbəqədər dövrdə təbiətlə tanışlıq. – Bakı: Nərgiz, – 2007.
2. Əliyeva.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində milli qaynaqlardan istifadə. – Bakı: ADPU, – 2008.
3. Əliyeva.Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. – Bakı: ADPU, – 2012.
4. Həşimov.Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikası. – Bakı: Maarif, – 2007.
5. Mursaqulova.R. Əliyeva.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi. – Bakı: ADPU, – 2010.
6. Rüstəmov.N. Məktəbəqədər uşaqların mənəvi tərbiyəsi. – Bakı, – 2007.
7. Sadıqova.T. Məktəbəhazırlıq qruplarında ətraf aləmlə tanışlıq. – Bakı, – 2009.
8. Макаренко А.С. Избранные педагогические сочинения. – Баку: Азернешр, – 1963, – 349 с.

Problemin aktuallığı. Ölkəmizdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və cəmiyyətimizin yeniləşməyə doğru irəlilədiyi bir zamanda məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində estetik tərbiyənin rolu geniş mənada şərh edilmiş, estetik tərbiyənin inkişaf istiqamətlərindən istifadənin səmərəli yolları işlənmiş və bunun uşaqların ümumi inkişafına təsiri öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsində onun inkişaf istiqamətlərinin rolu haqqında praktik məlumat verilməmişdir.

E-mail: taranamuradova27@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok. X.A. Həmidova,*
ped.ü.fəl.dok. X.A. Talıbova

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022.

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI
УПРАВЛЕНИЕ ШКОЛОЙ
SCHOOL MANAGEMENT

UOT 371

Aidə Eldar qızı Məmmədova

*Siyəzən rayon Gilgilçay stansiya tam orta məktəbin
biologiya müəllimi*

MÜASİR MƏKTƏBDƏ LİDERLİK

Аида Эльдар гызы Мамедова

*учитель биологии
средней школы станции Гильгильчай Сиязанского района*

ЛИДЕРСТВО В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Aida Eldar Mammadova

*biology teacher
at the secondary school of Gilgilchay statio of Siyazan distric*

LEADERSHIP IN THE MODERN SCHOOL

Xülasə. Təhsil qarşısında qoyulan müasir tələblər məktəb rəhbərliyindən çevik idarəetmə tələb edir. Bu onunla bağlıdır ki, təhsil özü-özlüyündə çox böyük sayda maraqları, proqramları özündə birləşdirən global instituta çevrilir. Müasir məktəbi idarəedənlər təhsilin qabaqlayıcı xarakterini təmin etməyi, bu gün üçün vacib olan, sabah isə daha vacib olacaq məsələləri qaldırmağı və onların həlli yollarını tapmağı bacarmalıdır. Məhz belə məktəb rəhbəri peşəkar və bacarıqlı idarəedicisi ola bilər. Pedaqoji menecment - məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş prinsiplərin, metodların, təşkilati formaların və texnoloji vasitələrin məcmusudur.

Açar sözlər: məktəb, liderlik, menicment, idarəetmə, liderin xüsusiyyətləri, əməkdaşlıq, peşəkarlıq

Резюме. Современные требования к образованию требуют от руководства школы гибкого управления. Это связано с тем, что само образование становится глобальным институтом, включающим в себя большое количество интересов и программ. Современные школьные администраторы должны уметь обеспечивать превентивный характер образования, ставить вопросы, которые важны сегодня и станут более важными завтра, и находить пути их решения. Такой руководитель школы может быть профессиональным и способным менеджером. Педагогический менеджмент – это совокупность принципов, методов, организационных форм и технологических средств, направленных на повышение качества образовательного процесса в школе.

Ключевые слова: школа, лидерство, управление, управление, характеристики лидера, сотрудничество, профессионализм

Summary. Modern requirements for education require flexible management from the school director. This is due to the fact that education itself is becoming a global institution that includes a large number of interests and programs. A modern school principal must be able to ensure the preventive nature of education, raise issues that are important today and will be more important tomorrow and find ways to solve them. Such a school principal can be a professional and capable manager. Pedagogical management is a set of principles, methods, organizational forms and technological tools aimed at improving the quality of the educational process at school.

Key words: school, leadership, management, management, characteristics of the leader, cooperation, professional

Müasir məktəb mürəkkəb bir sistemi olan struktura malikdir. İstənilən sistem kimi, məktəb də dürüstlük, məqsədyönlülük, idarəolunma, şəffaflıq, cəmiyyətlə ünsiyyət, özünü inkişaf etdirmək bacarığı və s. kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlərin uçotu səmərəli idarəetmənin ən vacib şərtidir.

Uzun müddət liderlik rəhbərlik etmək, hər şeyə cavabdeh olmaq kimi başa düşülürdü. İdarəetmə ilə liderlik arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, idarəetmə bizim tərəfimizdən planlaşdırılan, düzgün yerinə yetirilən hərəkətlər sistemi kimi başa düşülür. Liderlik tamam başqa anlayışdır. Bu, vəziyyəti dəyişdirmək, yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə kompleksidir.

Dünyada baş verən texnoloji dəyişikliklər ümumilikdə təhsildə, xüsusən də məktəblərdə baş verən dəyişikliklərə böyük təsir göstərir. İdarəetmə yanaşmalarında dəyişikliklərə ehtiyac yaranan səbəblərdən danışsaq, bunlar aşağıdakılardır.

Müasir dünyada baş verən hər şeyə təsir edən 4 əsas hərəkət var: dünya məkanında insanların hərəkəti, maliyyə hərəkəti, informasiyanın hərəkəti, mədəniyyətlərin hərəkəti (elm, musiqi, idman, moda, restoran mədəniyyəti).

Bunun bizə necə təsir etdiyini təsəvvür etmək olar. Ancaq bu insanların "5 ağıl"a sahib olmasının vacibliyi ilə əlaqədar olaraq, biz təkcə özümüzü dərk etməməliyik, həm də bunu şagirdlərə çatdırmalıyıq, çünki onlar sürətlə dəyişən dünyada yaşamağa davam edəcəklər. Bu ağıllar nədir?

1. İntizamlı ağıl – hər hansı bir mövzunu öyrənmək, elm bizim dünyanı necə gördüyümüzüdür; 2. yaradıcı ağıl; 3. analitik ağıl – müxtəlif informasiyaları qəbul edərək, biz onu sintez və təhlil etməyi bacarmalıyıq; 4. tolerant ağıl – biz dəyişən mədəni dünyada yaşayırıq, başqa mədəniyyətlərə hörmət etməliyik; 5. etik ağıl – hər kəs insanlar üçün yaxşı və faydalı nə etməli olduğunu və edə biləcəyini düşünməlidir.

Beləliklə, yuxarıdakı faktları nəzərə alaraq bir daha əmin olduq ki, təhsil sistemində dəyişikliklərə ehtiyac var və onlar indiki zamanda baş verir, lakin bu gün biz məktəb idarəçiliyinə yanaşmalarda dəyişikliklərdən danışırıq.

İngilis təhsil professoru Con Uesbornun fikrincə, liderlik dəyişiklik deməkdir. "Lider" termininin bir çox tərifləri var. Ancaq bir şey aydındır – dəyişiklik etmək üçün lider olmaq lazımdır. Dün-

ya dəyişir və biz də onunla dəyişməliyik. Lider daha da irəli gedir, o, dəyişir – dəyişdirir. Dəyişiklik asan deyil, hər kəs fərqlidir. Əksər insanlar üçün dəyişiklik şəxsi dəyişiklikdir.

Məsələ ondadır ki, şəxsi dəyişikliklərə ehtiyac var. Əgər lider dəyişikliklər etmək istəyirsə, o zaman özü də bu dəyişikliklərdə iştirak etməlidir. Yəni, dəyişikliklərə başlamaq üçün özümüzdə və ətrafımızda nələrin dəyişdirilməsi lazım olduğunu özümüz düşünməliyik.

Artıq aydın olduğu kimi, liderlik yetişdirilməlidir, lider xüsusiyyətlərini özündə inkişaf etdirməlidir. Stiven Kovi özünün "Effektiv Liderin 7 Addımları" kitabında 7 liderlik bacarığını müəyyən edib:

1. Pro-aktivlik. İnsan problemlərin üzərində dayanmamalı, onları idarə etməli, irəli getmək üçün fürsətlər axtarmalı, diqqətini gələcəyə cəmləməlidir.

2. "Son nəticə ilə düşünməyə başlayın." Nəyə nail olmaq istədiyinizi, sizin və komandanızın, tələbələrinizin nə olmaq istədiyini düşünün.

3. "Lider hər şeyi qaydasına salır", yəni prioritetləri müəyyən edir.

4. "Qazanmaq" bacarığının inkişafı. Qazanan düşüncə tərzini inkişaf etdirmək: həm lider, həm də onun ardıcılıları qalib gəlir.

5. Anlamağa və sonra başa düşülməyə çalışın. Bu davranış xüsusiyyəti öyrənmə prosesində münasibətlərin qurulmasında ən vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər və liderlər ən pis dinləyicilərdir, çünki onlar təəssürat yaratmaq istəyirlər. Həqiqətən də effektiv lider çox yaxşı dinləyicidir. Bir qayda var – 20:80. 20% danışın, 80% dinləyin.

6. Enerji. Başqalarının da enerjili və uğurlu ola biləcəyini qəbul edin. Əgər insanlar bizdən fərqlidirlərsə, bu onların yanıldığı anlamına gəlmir. Liderlər inam və əlaqə yaratmalıdırlar ki, münaqişələr daha az olsun.

7. "Mışarı itiləyin." Effektiv liderlər həyatları boyu öyrənməyə, yeni şeylər öyrənməyə, işlərini yaxşı yerinə yetirmək üçün strategiyalar hazırlamağa davam edirlər.

Liderliyin inkişafı üçün başqa nə lazımdır? İnsanda, onun davranışında, dünyagörüşündə üç komponent var: 1) nəyə inanırıq; 2) nə deyirik və 3) nə edirik. Bizdə liderlər kimi hər üç komponent ahəngdar, sabit olmalıdır – inan, danış, et.

Bundan əlavə, 11 effektiv lider strategiyası var: 1. Məqsəd və vəzifələri aydın şəkildə forma-

laşdırmaq lazımdır; 2. Davamlı olun; 3. Qərarlı və həvəsli olun; 4. Yüksək gözləntilərə sahib olun; 5. Güvən yaradın; 6. Problemləri həll edən insanlara nəzarət edin və dəstək olun; 7. Təlimdə dialoq qurun; 8. Güclü və səmərəli idarəetməni həyata keçirin; 9. Dəyişikliklərə meylli olun və daim təkmilləşməyin yollarını axtarın; 10. Peşəkar şəkildə məşğul olmağa və inkişaf etməyə davam edin və bütün tabeliyində olanların bu imkana malik olmasına nəzarət edin; 11. Mədəni olaraq daim inkişaf edin və təkmilləşin.

Lider-rəhbərin öz məktəbinə baxışının, imicinin, onun inkişaf perspektivinin olması və bütün işlərini, pedaqoji kollektivin işini vahid kollektiv kimi bu məqsədə çatmağa tabe etməsi vacibdir. Bütün komanda üçün məqsədə çatmağa kömək edəcək bir ümumi baxış olmalıdır. Menecerin – liderin vəzifəsi komandaya bu məqsədə çatmaq üçün bacarıqlar vermək, onları həvəsləndirməkdir.

PISA nəticələrinin yüksək olduğu qabaqcıl ölkələrdə öyrənməyə yanaşma çox fərddir – o, yaradıcı öyrənməyə diqqət yetirir. Burada risklər mümkündür, lakin bunlar bir növ müsbət cəhətlərdir – səhvlərinizdən öyrənmək, burada əsas şey məsuliyyət və etibardır. Güvən mədəniyyəti anlayışdan ibarətdir – “Mən özüm üçün ifa edirəm, bu o deməkdir ki, başqaları üçün ifa edirəm”. Yüksək etimad səviyyəsinə malik məktəb həmişə yaxşı göstəricilərə malikdir.

Lider özünə 7 sual verməlidir:

1. Əsas problem nədir? – Problemi bəyan etmək.
2. Nə üçün dəyişikliklər etməliyəm, niyə (biz insanlara nə üçün və niyə dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu da izah etməliyik)? – Məqsədlərin təyini.
3. Dəyişiklik prosesinə kimləri cəlb etməliyik? – Əməkdaşlıq.
4. Nəyə nail olmaq istəyirik, harada olmaq istəyirik? – Perspektiv baxış.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Məmməd zadə R. H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. – Bakı: Müəllim, – 2010.
3. Алифанов С. А. Основные направления анализа лидерства // Вопросы психологии. 1991. № 3. с.90-98.
4. Макотрова Г.В. «Исследовательский потенциал личности школьника». // «Управление образованием» Научно методический журнал, 2014, № 5, -с. 70 -79.

5. Hansı variantları seçməliyik? – Məqsədə çatmaq üçün variantların seçilməsi.

6. Biz bunu necə edirik? – İş planlaması.

7. Hansı nəticələrə nail olmaq istəyirik və onlara nə vaxt nail olmaq istəyirik? – Gözlənilən nəticələr.

Müəllim-lider olmaq onun mədəniyyətində dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Müəllimin mədəniyyəti ondan ibarətdir ki, o, təlim prosesində açıq olmalıdır. Və sonra bütövlükdə məktəbin mədəniyyətini dəyişdirmək vacib olur. Bunun üçün etimad, tərəfdaşlıq, peşəkar alicənablığın təzahürü, bütövlükdə komandanın və hər bir fərdin açıqlığı üzərində münasibətlər qurmaq lazımdır. İnkişaf etmək bacarığı hər bir müəllimdən və bütövlükdə komandadan asılıdır (qarşılıqlı fəaliyyətdə inam və məsuliyyət). Əməkdaşlıqda etimadın inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Problemin aktuallığı. Bəşər sivilizasiyasının formalaşması mərhələsində meydana çıxan liderlik fenomeni fəlsəfi və elmi tədqiqatların populyar mövzuna çevrilmişdir. Bütün tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, tarixi proses görkəmli şəxsiyyətlərin, liderlərin fəaliyyəti üzərində cəmləşib. Liderlik fenomeninə elmi maraq, yerli və xarici müəllimlərin tədqiqatlarında ortaya çıxan son əsrdə qorunub saxlanılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Liderlik mahiyyət etibarilə qeyri-rəsmi münasibəti təcəssüm etdirir. Buna baxmayaraq, liderlik pedaqoji sahədə üstünlük təşkil edir, çünki bu fenomen gənc nəslin peşəkar bacarıqlarının formalaşması üçün zəruri olan lider şəxsiyyətinin emosional qavranışına əsaslanır və eyni zamanda şəxsiyyətin təhsil potensialını simvollaşdırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Pedaqoji sahədə liderlik bir sıra fundamental xüsusiyyətlərə malikdir. Rəhbər-müəllimin əsas keyfiyyətləri rəhbər sosial qrupun dəyərlərini müəyyən etmək və təmsil etmək üçün nümunə kimi müəllim imicini formalaşdırmağa imkan verən idarəetmə qabiliyyətlərinin, ünsiyyət bacarıqlarının, peşəkar səriştələrin, şəxsi keyfiyyətlərin olması nəzərə alınmalıdır.

E-mail: aide.hesenova.87@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəl.dok., dos. A.X. Hacıyev
ped.ü.fəl.dok. Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2022.

**MƏKTƏB VƏ AİLƏ
ШКОЛА И СЕМЬЯ
SCHOOL AND FAMILY**

UOT 371

Tamara Kərəm qızı Məmmədrzayeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedagogika kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-9411-9410>

TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA MƏKTƏB VƏ VALİDEYN ƏMƏKDAŞLIĞI

Тамара Керем гызы Мамедрзаева
преподаватель кафедры Педагогики
Азербайджанского Университета Языков

СОТРУДНИЧЕСТВО ШКОЛЫ И РОДИТЕЛЕЙ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Tamara Karam Mammadrzayeva
teacher of the department of Pedagogy
at Azerbaijan University of Languages

SCHOOL AND PARENT COOPERATION IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Xülasə. Məktəb valideyn əməkdaşlığı təhsilin inkişafının əsaslı amillərindən biridir. Məktəb və valideynlərin işgüzar əlaqələrindəki problemlər, pedaqoji və psixoloji əməkdaşlıqındakı çətinliklər müasir cəmiyyətdə aktuallıq kəsb edir. Məqalədə tanınmış pedaqoqların problemə münasibəti və beynəlxalq təcrübələrdən istinadlar öz əksini tapmışdır. Araşdırmalar əsasında məktəb və valideyn əməkdaşlığının məqsədi və nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *təhsil, məktəb, valideyn, əməkdaşlıq, inkişaf*

Резюме. Сотрудничество школы и родителей является одним из основополагающих факторов развития образования. Проблемы в деловых отношениях между школой и родителями, трудности в педагогическом и психологическом сотрудничестве становятся актуальными в современном обществе. В статье отражено отношение известных педагогов к проблеме и ссылки на зарубежный опыт. На основе исследования обобщаются цель и результаты сотрудничества школы и родителей.

Ключевые слова: *воспитание, школа, родитель, сотрудничество, развитие*

Summary. Cooperation between the school and parents is one of the fundamental factors in the development of education. Problems in business relations between the school and parents, difficulties in pedagogical and psychological cooperation are becoming relevant in modern society. The article reflects the attitude of famous teachers to the problem and links to foreign experience. On the basis of the study, the purpose and results of cooperation between the school and parents are summarized.

Key words: *education, school, parent, cooperation, development*

Cəmiyyətin artan tələbatları bu gün məktəb və valideyn əlaqələrinin qurulmasına və çətinləşməsinə səbəb olur. Çünki nə pedaqoqların, nə də valideynlərin işgüzar əlaqələr qurmağa kifayət qədər vaxtı olmur. Bu üzdən pedaqoji prosesin idarə olunmasında, şəxsiyyətyönlü təhsilin inki-

şafında valideynlərin aktiv fəaliyyəti çətinləşir. Valideynlərin hər gün məktəblərin qarşısında övladlarını qarşılamaı və yaxud məktəbə ötürməsi onların məktəbin pedaqoji fəaliyyətinə dəstəyi demək deyildir. Bir çox valideynlərin sinif otaqlarında vaxt keçirməsi, yaxud müəllimlərin, mək-

təb rəhbərlərinin ailələrlə tanışlığı qeyri-mümkün hal hesab olunur. Bu kimi səbəblərdən dolayı məktəb mühitində yaranan problemlər zamanı müəllimlər valideynləri, valideynlər isə müəllimləri və məktəb rəhbərlərini günahlandırır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 34-cü maddəsində valideynlərin təhsil həyatında rolu, təhsil prosesinin təşkili, tədrisin keyfiyyətinin gücləndirilməsi, övladlarının (qəyyumluğunda və ya himayəsində olan şəxslərin) dərslə davamiyyəti, təhsilə marağı və davranışı haqqında məlumat almaq və təhsil müəssisəsi ilə əməkdaşlıq etmək, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması üçün təkliflər irəli sürmək və könüllü yardımlar etmək kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, 14-cü və 33-cü maddələrdə qeyd olunur: 14.17. Təhsil müəssisəsi öz fəaliyyətinə görə vətəndaşlar, cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Həmçinin məktəb 33.3.8-1. Valideynlərlə əməkdaşlıq etmək, təhsilənlərin təlim nailiyyətləri barədə valideynləri məlumatlandırmaq və s. öhdəliklər daşıyır (1, s. 1).

Tədqiqatçı alim professor Ə.Ə. Ağayev müəllim-valideyn əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi istiqamətində qeyd edir: “Bu günün valideyni özünü məktəbin tamhüquqlu üzvü hesab etməli, təhsil ocağının fəaliyyətində yaxından iştirak etməli, onun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərini verməli, müvafiq köməkliliyini göstərməlidir” (5, s.1).

2005-ci ildə BMT-nin Uşaq Fondu və Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılan “Azərbaycan Valideyn-Müəllim Assosiasiyası” (AVMA) İctimai Birliyi müəllim və valideynlər arasında tədbirlərin, məktəb məsələlərinin, məlumatlarının valideynlərlə bölüşdürülməsinə, eləcə də valideynlərin məktəbə cəlb olunması istiqamətində fəaliyyət göstərərək, respublikanın bir çox məktəblərində məktəb və valideyn əməkdaşlığını təmin edir (2, s.1).

2015-ci ildən etibarən isə Azərbaycanın bir çox təhsil müəssisələri “Məktəb icmaları” layihəsinə qoşulub. “Məktəb icması – məktəb həyatını birlikdə daha maraqlı etmək üçün yaradılmış müəllim, valideyn və şagird birliyidir ki, bu birlik “Birlikdə öyrənirik, istirahət edirik, inkişaf edirik” devizi altında fəaliyyət göstərir (3, s.1).

Informasiya təhsil məkanının müasir inkişafı mərhələsində “Valideynlər günü” maarifləndirici saytlar fəaliyyət göstərir, təhsil müəssisələrinin internet saytlarında valideynlərin özünütərbiyəsinə və təhsilin aktual problemlərinin həllinə töhfə verən səhifələr təşkil edilir.

Ailə və məktəbin təhsildə birgə fəaliyyəti təhsilin məqsədlərini, formalarını və metodlarını əlaqələndirmək üçün birgə təşkil olunan fəaliyyətdir. Bu cür qarşılıqlı fəaliyyət təhsiləndə fərdi inkişafı, öyrənmə motivasiyasını, fiziki və psixi sağlamlığı, sosial uyğunlaşma üçün şəraitin yaradılmasını və qorunmasını təmin edir.

Valideyn, müəllim əməkdaşlığının genişləndirilməsi və gücləndirilməsi prosesi qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemində fərqli şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, Danimarkada hər bir bələdiyyənin nəzdində təhsil komitəsi fəaliyyət göstərir. Təhsil komitəsi tədris prosesinin bütün fəaliyyətinə nəzarət edir. Almaniyada “Məsləhətçi qurumlar” və “Valideyn Şuraları”, həmçinin federal hökumətə ali təhsil ocaqlarında akademik tədqiqatların inkişafı ilə bağlı məsləhətlər verən “Elmi Şura”, “Əyalət Təhsil Şurası” fəaliyyət göstərir. Finlandiyada dövlət təhsil müəssisələrində isə “Milli Təhsil Şurası” fəaliyyət göstərir və s. Lakin bu əməkdaşlığın hər biri məktəbin düzgün idarə olunmasına, təhsilin və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsilənlərin sağlam-psixoloji mühitinin təminatına xidmət edir.

Ölkələr arasında aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə ABŞ, Rusiya və Finlandiyadakı uşaq mərkəzlərində və təhsil müəssisələrində son iyirmi ildə valideyn-müəllim əməkdaşlığı bu ölkələrdə sürətlə inkişaf etmişdir. Təhsil əməkdaşlığı fenomeni əhəmiyyətli dərəcədə valideynlərdə və müəllimlərdə sosial dəyişikliklərə, milli kontekstdə siyasi, ictimai və mədəni irəliləyişlərə səbəb olmuşdur (7, s.1).

Aparılan tədqiqat zamanı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, məktəb və valideyn əməkdaşlığında daha dəqiq faktları üzə çıxarmışdır.

Belarus pedaqoqu N.K. Katoviç “Ümumi orta təhsilin müasir inkişafı mərhələsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi”nin bir neçə strategiyasını qeyd edir:

1. Məktəb və ailənin açıq əməkdaşlığının inkişafı strategiyası qarşılıqlı əlaqənin təşkilini, uzunmüddətli əlaqələrin qurulmasını, davamlı

pedaqoji ənənələrin, təcrübəsinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur.

2. Sürətli cavab strategiyası sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşağın və ailənin həyatına operativ müdaxiləyə yönəlib. Dəstəkləyici texnologiyaların istifadəsi, təhsil müəssisələrinin sosial-pedaqoji və psixoloji xidmətlərində mütəxəssislərin fəaliyyətinin sosialyönlü olması ilə xarakterizə olunur. Belarus Respublikasında qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

3. Qarışıq tipli strategiya birinci və ikinci-nin elementlərini ehtiva edir, həmçinin şagirdin şəxsiyyətinin, onun yaxın ətrafının inkişafının aktual problemlərinin həllinə kompleks yanaşmanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (8, s.1).

Norveçin Stavanger Universitetinin pedaqoqu E. Vesterqard valideyn və müəllim əməkdaşlığını 3 istiqamətdə şərh etmişdir:

Birincisi, direktor kollektivdə səriştəni formalaşdırmaqla bu prosesdə mühüm rol oynayır. Valideynlərlə əməkdaşlıq üçün məktəb səviyyəsində qaydalar və standartlar müəyyənləşdirir.

İkincisi, həmkarlar ittifaqının valideynlərlə əməkdaşlıq etmək bacarığı vacibdir.

Üçüncüsü, valideynlərlə əməkdaşlıqda hər bir müəllimin fərdi səriştəsi vacibdir (6, s.1).

Bu kimi təhlillər valideynlərin məktəb fəaliyyətində və ya öhdəliklərində iştirak etməklə, məktəbi təbliğ etməklə, övladlarının məktəb fəaliyyətini təkmilləşdirməklə uşaqlarına kömək edəcəyi kimi faktları bir daha təsdiqləyir və onların iştirakının təhsilin keyfiyyətində mühüm rol oynayacağını bir daha vurğulayır.

Təhsilin inkişafında məktəb və valideyn əməkdaşlığının məqsədini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

– tam hüquqlu ictimai formalaşma üçün əlverişli şəraitin yaradılması, uşaqların tərbiyəsi və təhsili;

– ailə ilə məktəb arasında qarşılıqlı əlaqənin vahid pedaqoji əsasında təşkili vəzifələr.

Bu əməkdaşlıqdan əldə olunan nəticələr:

- təhsilənlərin ailələrinin, onların təhsil və informasiya ehtiyac və tələbatlarının öyrənilməsi;

- müxtəlif qarşılıqlı əlaqə formalarından istifadə;

- valideynlərin bərabərhüquqlu subyektlər kimi ümumi orta təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə cəlb edilməsinə şəraitin yaradılması;

- tədris prosesinin subyektlərinin pedaqoji, hüquqi, informasiya mədəniyyətinin yüksəldilməsi;

- valideynlər arasında maarifləndirmənin təşkili;

- müəllimlər, uşaqlar və valideynlər arasında münasibət qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən vahid informasiya məkanının formalaşdırılması.

Valideynlərin uşağın təhsilində iştirakı şagirdin uğurunu təşviq etməklə yanaşı, müəllimlər və valideynlər üçün faydalıdır. Qarşılıqlı hörmətlə xarakterizə olunan müsbət münasibət nəticəsində:

– valideynlərə məktəbin təcrübələri ilə bağlı hər hansı narahatlıqlarını bildirmək üçün inam verir;

– valideynlər məktəbə daha çox bağlı olurlar. Onlar məktəbdə siyasətin müəyyən edilməsində və digər mühüm proseslərdə daha fəal olurlar.

Problemin aktuallığı. Məqalə məktəb və valideyn əməkdaşlığının elmi-pedaqoji təhlili baxımından aktuallıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəb və valideyn əməkdaşlığının məqsədi və əldə olunan nəticələr məqalənin yeniliyini xarakterizə edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən gənc tədqiqatçılar faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/18343>
2. Azərbaycan Valideyn-Müəllim Assosiasiyası. URL: https://azertag.az/xeber/Azerbaijan_Valideyn_Muellim_Assosiasiyasinin_14_cu_umumi_yigincagi_kechirilib-1271032
3. “Məktəb icmaları” layihəsi URL: <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/11671>
4. Rüstəmov F. “Humanist pedaqogika, yoxsa pedaqogikada humanizm?”. – Bakı, Azərbaycan müəllimi. – 2017. – 9 noyabr. – № 43. – s. 13.
5. Təhsil Şurasının Mətbuat və ictimaiyyətlə əlaqə mərkəzi. 286 nömrəli məktəbdə “Məktəb Valideyn Şurası” yaradıldı. URL: <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/38/27.htm>
6. Elsa Westergård. Teacher Competencies and Parental Cooperation International Journal about Parents in Education. 2013, №. 2, s. 91-99

7. Parent-teacher cooperation in early childhood education – directors’ views to changes in the USA, Russia, and Finland. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1350293X.2017.1356536>).
8. Взаимодействие семьи и школы: актуальные стратегии и формы. URL: <https://adu.by/ru/glavnaya-stranitsa/4307-vzaimodejstvie-semi-i-shkoly-aktualnye-strategii-i-formy.html>

E-mail: m_tamara_0712@mail.ru

Rəyçilər: *ped.fəl.dok.*, **dos.V.P. Bəşirov**,
ped.fəl.dok. **S.V. Rüstəmovə**

Redaksiyaya daxil olub: 26.10.2022.

Эльнара Эйнулла гызы Гурбанова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

СОТРУДНИЧЕСТВО УЧИТЕЛЯ И РОДИТЕЛЕЙ КАК СПОСОБ УСТРАНЕНИЯ НЕГАТИВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Elnarə Eynulla qızı Qurbanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

MÜƏLLİM - VALİDEYN ƏMƏKDAŞLIĞI TƏLƏBƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINA NEQATİV TƏSİRLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLU KİMİ

Elnara Eynulla Gurbanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

COOPERATION OF A TEACHER AND PARENTS AS A WAY TO REMOVE NEGATIVE CONSEQUENCES IN SOCIALIZATION OF STUDENTS

Резюме. В статье акцентируется внимание на процессе социализации школьника в семье и в школе. Отмечается, что и в школе, и в семье есть моменты, которые усложняют социализацию ученика. Автор также уделяет внимание связи демографических процессов с педагогической грамотностью родителей и социализацией ученика на основе практических материалов, полученных в ходе его исследований в школе. В результате своего исследования автор приходит к выводу, что при сотрудничестве родителей с учителями у ученика появляется возможность создать более эффективные условия для социального развития, как в школе, так и в семье.

Ключевые слова: социализация, семейные отношения, дворовые (уличные) группы, сотрудничество учителя и родителей, педагогическая грамотность родителей, демографические характеристики учащихся

Xülasə. Məqalədə şagirdin ailədə və məktəbdə sosiallaşması prosesinə diqqət yetirilir. Qeyd olunur ki, həm məktəbdə, həm də ailədə şagirdin sosiallaşmasını çətinləşdirən məqamlar olur. Müəllif məktəbdə apardığı tədqiqatlar zamanı əldə etdiyi praktiki materiallar əsasında demoqrafik proseslərin valideynlərin pədaqoji savadı ilə əlaqəsinə və bu əsasda şagirdin sosiallaşmasına da diqqət yetirir. Müəllif apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, valideyn və müəllimlərin əməkdaşlığı şagirdin həm məktəbdə, həm də ailədə sosial inkişafı üçün daha səmərəli şərait yaranmasına səbəb olur.

Açar sözlər: sosiallaşma, ailə münasibətləri, həyat (küçə) qrupları, müəllim-valideyn əməkdaşlığı, valideynlərin pədaqoji savadı, şagirdlərin demoqrafik xüsusiyyətləri.

Summary. The article deals with the problems of socialization of a schoolchild in the family and at school. It is noted that both at school and in the family there are moments that complicate the socialization of the student. Based on practical materials obtained in the course of research conducted at the school, the author focuses on the relationship of demographic processes with the pedagogical literacy of parents and the socialization of the student. Based on the results of the study, it was concluded that when parents work with teachers, it becomes possible to create more effective conditions for the social development of the student, both at school and in the family.

Keywords: socialization, family relations, yard (street) groups, cooperation between teachers and parents, pedagogical literacy of parents, demographic characteristics of students

Развитие информационно-коммуникационных технологий и интернета сделало мир открытым для людей. Теперь люди могут легко знакомиться с культурой народов мира через эти ресурсы. Это имеет большое значение с точки зрения расширения их кругозора. Однако в то же время происходят определенные изменения в таких сферах, как духовность, этнокультура и этнопсихология. Это не остается незамеченным в процессе социализации личности. Подобная постановка делает исследование проблемы социализации еще более актуальным.

Социализация определяется как «процесс, посредством которого индивид приобретает социальный опыт, входя в социальную среду» (1, с. 84). Выражение «входя в социальную среду личности» включает в себя активное взаимодействие личности и общества: «с одной стороны, личность входит в социальную среду, усваивает свой социальный опыт, усваивает систему общепринятых норм и ценностей, с другой стороны, Индивид активно воздействует на общество, вносит соответствующие изменения, применяя собственный опыт и творческий подход» (2, с. 39).

В основе межличностных отношений лежат социальные нормы. На протяжении всей жизни человек усваивает и соблюдает их в процессе взаимодействия с людьми. Таким образом, культура передается из поколения в поколение. Этот путь был открыт человечеством с древних времен. В современное время соблюдение норм и их передача новому поколению считается важным способом сохранения и развития общества. При этом «человек не только готовится просто к жизни, он готовится жить в определенной социокультурной среде по их требованиям» (2, с. 39).

Семья и школа играют важную роль в социализации личности. Социализация человека происходит в системе целенаправленно организованных отношений в семье и школьной среде. Однако было бы неправильно оценивать социализацию только как результат системы отношений, сложившихся в семейно-школьной среде, ведь она также является результатом взаимоотношений, в

которые вступает человек в процессе жизни и деятельности. Иными словами, учащийся входит в систему отношений как в семье и в школе, так и вне. В отличие от семьи и школы социализация ученика в других местах не организована целенаправленно: либо она очень слаба, либо отсутствует контроль над отношениями, в которые он вступает. Следует отметить, что в странах с сильным общественным мнением существует определенная форма социального контроля за деятельностью людей. Однако, исходя из наших наблюдений, можно сказать, что развитие ИКТ привело к значительному снижению социального контроля в обществе, а также к «отчуждению» в человеческих отношениях. В последнее время это наблюдение осуществляется с помощью камер видеонаблюдения, установленных в городах. Они повышают самоконтроль людей.

Поскольку взаимодействие ученика с другими людьми не организуется целенаправленно вне семьи и школы, это создает условия для возникновения как позитивных тенденций его социализации, так и негативных. Так что, вступая в отношения вне семьи и школы, он общается с людьми, у которых имеются принятые и не принятые обществом нормы. В то же время он сталкивается с нормами, противоречащими усвоенным им в семье и в школе, и способен их освоить. Конечно, это усложняет педагогическую работу школы и семьи. Поэтому семье и школе, как основному воспитательному институту общества, приходится ориентировать свою воспитательную функцию не только на социализацию учащегося, но и на устранение негативных тенденций, влияющих на социализацию. Таким образом, становится ясно, что в социализации человека, общество наряду с семьей и школой, также играет важную роль. Однако в семье и школе этот процесс целенаправленно организован, а в обществе – нет. От степени подготовки человека к жизни под влиянием школы и семьи зависит уровень сложившейся системы отношений в обществе.

С. Гусейнова отмечает, что «человек входит в общество через адаптацию, с основным потенциалом «нагрузки», необходимой

для общества (врожденный энергетический потенциал, психофизиологические задатки и мир таинственных чувств)» (3, с. 12). Автор ищет способность личности вступать в отношения с обществом в собственном потенциале. Следует признать естественным, что что процесс освоения социальных норм для каждого человека индивидуален, в зависимости от многообразия его потенциала. Среда и условия социального развития, необходимые для социализации каждого человека, неодинаковы. При подходе к проблеме в контексте наследственной среды, становится очевидным, что потенциал человека связан с его индивидуальными возможностями и условиями общественного развития, в которых он формируется. Иными словами, потенциал человека формируется в соответствии с теми условиями общественного развития, в которые он попадает.

Прежде чем человек входит в систему отношений в обществе, он начинает действовать в семейной и школьной среде. Это означает, что социализация ребенка происходит в соответствии с условиями социального развития в семейно-школьной среде. В этом случае процесс зависит от степени целесообразности условий общественного развития. В результате его вхождение в систему отношений в обществе, преодоление негативных влияний и оказание своего влияния на других людей, или «подчинение» тем или иным негативным влияниям связано с уровнем социализации, приобретенным им в семье и школе.

Выше мы отмечали, что воспитательный процесс целенаправленно организуется в семье и в школе. Но нельзя отождествлять воспитательный потенциал семьи со школой. Стоит добавить, что в плане организации воспитания существуют принципиальные моменты, отличающие школу от семьи. В семье людей объединяет чувство родства. Родители и дети больше заинтересованы в жизненных успехах друг друга. Тем не менее они не всегда указывают друг другу на правильный путь к успеху в жизни. Это зависит от уровня их образования, педагогического мировоззрения, жизненного опыта и так далее. В то же время школа является образовательным учреждением, управляемым

людьми с высшим педагогическим образованием, где учителя получают больше знаний о способах социализации учащихся. Отсюда следует, что и семья, и школа имеют свои преимущества в плане организации социализации подрастающего поколения. В связи с этим важно, чтобы семья и школа взаимодействовали друг с другом в своей педагогической деятельности. Учитывая, что существуют определенные трудности в социализации школьника, как в семье, так и в школе, мы можем оценить взаимоотношения школы и семьи как способ преодоления этих трудностей и социализации нового поколения.

Создание условий для социального развития ребенка в семье зависит от системы семейных отношений. Она не всегда бывает стабильна. Общеизвестно, что во всех семьях по разным причинам возникают конфликты. Однако эти конфликты могут регулироваться родителями, в зависимости от уровня их образования и педагогического мировоззрения. Когда их не контролируют, они могут сбиться с пути и потерять верный путь. При наличии внутрисемейных конфликтов трудно говорить о создании благоприятных условий социального развития для социализации ребенка в семье.

Существует множество причин напряженности в семейных отношениях. Недавние исследования выявили демографические процессы как одну из таких причин. Демографические процессы всегда существовали. Однако в XX веке по мере быстрого роста населения эти процессы стали более интенсивными. Произошли коренные изменения в социально-экономическом развитии мира. В результате урбанизации и миграции население города быстро росло. Развод, смерть, повторный брак, переход из сложной семьи в нуклеарную, снижение количества детей в семье, уровня профессионального образования родителя и т.д. стали привлекать внимание. Эти процессы не остались незамеченными в жизни общества, в том числе и семьи. Они привели к возникновению и росту напряженности в семейных отношениях. По мнению Г.А. Ализаде, проводившего исследования в этой области, демографические процессы влияют на формирование студен-

ческой молодежи как личности «не прямо, а опосредованно, прежде всего через семейные отношения» (4, с. 88).

Демографические процессы влияют не только на жизнь и деятельность людей внутри семьи. В результате процесса урбанизации расширение городов привело к обновлению человеческих отношений на общинном уровне. Люди предпочитали городской образ жизни, и впоследствии города стали расти. Это привело к новым изменениям в жизни населения. Как отмечает С.Ю. Гусейнов, в процессе урбанизации усиливается концентрация промышленности в городах, создаются новые человеческие ресурсы, обслуживающие развитие экономики, появляется возможность улучшить здоровье, культурный уровень и условия жизни населения. Сосредоточение в крупных городах, являющихся атрибутами современной урбанизации, образовательных учреждений, торговли, медицинских учреждений, культурно-бытовых объектов, промышленных предприятий, строительства, транспорта и т.п. открывает широкие возможности для нормальных условий жизни людей, и происходит формирование прогрессивных общественных отношений (5, с. 41). В основе этих изменений лежат новые бытовые заботы. (Мы остановимся только на одном из них). Например, для наблюдения за деятельностью ученика после школы. Это серьезная педагогическая проблема, особенно в крупных городах. Если принять во внимание тот факт, что в городских семьях работают оба родителя, нетрудно представить, насколько снижается их способность контролировать деятельность учащихся после школы. Эта, на первый взгляд, простая проблема может привести к серьезным осложнениям. Дети, оставшиеся после школы одни дома, постепенно становятся более активными в уличных группах. Это связано с тем, что ребенок остается дома без присмотра и потребность в общении не удовлетворяется. Проводя большую часть дня и общаясь с детьми в этих группах, он меньше времени уделяет урокам. Кроме того, снижается роль семьи в его социализации, и он начинает перенимать повадки детей, с которыми общается. В малодетных

семьях, а также в неполных семьях внесемейные отношения имеют еще большее значение в удовлетворении потребности в общении.

Большинство учеников обычно удовлетворяют свои потребности в школе в общении со своими одноклассниками. Многие из этих учеников продолжают совместную деятельность после школы, потому что живут недалеко друг от друга. Совместная деятельность этих сверстников носит положительный характер. Однако многие дети не могут найти себе подходящее место в школьной и семейной среде (особенно при наличии конфликтов в семье). Как отмечал Р. Алиев, «непонятые сверстниками, учителями и родителями подростки часто вступают в «уличные группы» для самоутверждения, тем самым удовлетворяя свои потребности в общении» (6, с. 10). Они объединяются в уличные группы и совершают антиобщественные действия с целью самоутверждения. Они даже могут влиять на деятельность примерных учеников школы и вовлекать их в антиобщественные акции.

В условиях негативного воздействия демографических процессов родители с высокой педагогической грамотностью могут найти выход, тогда как родители с низкой педагогической грамотностью сталкиваются с трудностями и не в состоянии решить проблему. По словам Х.А. Ализаде, когда родители не в состоянии самостоятельно решить эти проблемы в семье, им необходима помощь педагогов. Учителя должны заботиться о повышении педагогической грамотности родителей, чтобы преодолевать трудности, создаваемые демографическими процессами, указывать им выход из положения (4, с. 203-215).

Для того чтобы социализация дала положительные результаты Р. И. Алиев придает большое значение роли педагогов и психологов в разрешении семейных конфликтов (7). Автор прав в своем подходе. Когда родители не в состоянии направить социализацию ребенка в положительное русло во время семейных конфликтов, школьные учителя и психологи должны помочь ребенку, помочь оздоровить семейную среду за счет повышения педагогической грамотности ро-

дителей по социализации ребенка, проявить особую чуткость в решении проблем с этими детьми. Школа является важным этапом социализации школьников. Ученые также уделяют этому этапу особое внимание и в своих исследованиях ищут пути создания более подходящих условий для социализации учащихся. М.А. Исмиханов (8), Г.Н. Тагиева (9) и др., связывают организацию более высокого уровня социализации в системе образования с созданием эффективной среды (создание эффективной среды авторы связывают с профессиональной ответственностью учителя, теоретической и методической подготовкой, опытом работы, мировоззрением, убеждениями, авторитетом, нравственными качествами) в школе и индивидуально-психологических возможностей (потенциала) учащегося. Мы согласны с ними в том, что отношения учитель-ученик играют важную роль в социализации учащихся. Упомянутые авторами параметры важны для формирования этой связи.

Для обеспечения эффективности социализации П. А. Шептенко и Г. А. Воронина считают необходимым организовать взаимодействие педагога с учащимися на основе принципов гуманизма и сотрудничества, составляющих основу современной концепции обучения. Авторы справедливо утверждают, что когда на этих принципах строятся отношения между учителем и учеником, ученик становится ближайшим помощником учителя (10).

В своем исследовании авторы акцентируют внимание на проблеме, имеющей как теоретическое, так и практическое значение для нас. Они подчеркивают, что родители также играют важную роль в установлении и развитии отношений между учителем и учеником. В сотрудничестве как с учителем, так и с учеником родители участвуют в организации воспитательной работы в школе, учатся, таким образом, более правильно организовывать воспитание в семье.

Когда принцип сотрудничества является приоритетным в школе, ученик занимает активную позицию в процессе общения, что играет важную роль в его социализации. Играя пассивную роль в общении, человек может подвергаться только негативным воз-

действиям. В процессе общения с родителями в семье дети обычно занимают пассивную позицию. Опыт показывает, что когда родители в семье отдают предпочтение принципу сотрудничества с ребенком, когда общение с ребенком перерастает в дружеские отношения, его социализация происходит на более высоком уровне. Авторитарный или либеральный характер отношений повышают возможность влияния на социализацию ребенка внешних сил, людей, которые дружат с ребенком, и последствия от этого влияния не всегда бывают положительными.

Из вышеизложенного видно, что отношения «учитель-ученик» и «родители-ученик» целесообразны, когда и семейные, и школьные отношения строятся на принципах сотрудничества и гуманизма. Это играет важную роль в их социализации. Чтобы проверить эту гипотезу, мы провели исследование в школах. Исследованы 82 школьника как объект взаимоотношений «учитель-ученик» и «родитель-ученик», основанных на принципах гуманизма и сотрудничества. В процессе исследования, прежде всего, необходимо было определить уровень их социализации. Для этого в школе были созданы экспертные группы. В результате исследований, проведенных специалистами, было установлено, что уровень социализации этих учеников отличается. Из них 44 человека относились к высокому уровню социализации, 27 – к среднему и 11 – к низкому. Тот факт, что 53,7 % учеников вышли на высокий уровень социализации, 32,9 %-на средний уровень (86,6 % от общего числа опрошенных), в какой-то мере подтвердил справедливость этой гипотезы. Однако было принято решение продолжить исследование для выяснения причин, по которым 13,4 % учеников вышли на низкий уровень социализации. С целью выяснения причин мы рассмотрели взаимосвязь уровня социализации учащихся с их демографическими характеристиками и педагогической грамотностью родителей.

В первую очередь по демографическим характеристикам сравнивались ученики всех трех уровней социализации. Выяснилось, что 54 школьника (всего 82) из полных семей и

28 из неполных семей. Родители 19 учащихся из неполных семей развелись, у 9 учеников родители умерли. Двадцать четыре из этих учеников жили с матерями, а четверо с отцами (из-за смерти матери двое из них даже жили с бабушкой и дедушкой, а один с мачехой). Из них 19 человек имели высшее образование и 9 – среднее специальное. Двенадцать учеников были из семей с одним ребенком и 16 из семей с двумя детьми.

У 38 учеников из полных (54 человека) семей оба родители имели высшее образование, один из 16 родителей имел высшее образование, 11 – среднее специальное, 5 – среднее образование. Из них 21 ученик из семей с одним ребенком и 33 из семей с двумя детьми (из них 12 однополых).

В результате анализа выявлено, что ученики разного уровня социализации имеют разные демографические характеристики. Например, девять учащихся на высшем уровне социализации и пять учащихся на среднем уровне были из неполных семей. Среди учащихся высокой социальной группы были родители со средним образованием. Эти и другие факты показывают, что хотя демографические процессы и влияют на социализацию учеников, они не занимают в этом процессе ведущего положения.

На следующем этапе мы провели сравнительный анализ учеников, вступивших на все три уровня социализации, по уровню педагогической грамотности родителей. Поскольку это было трудно определить, классные руководители помогали членам экспертных групп, потому что лучше знали родителей учеников. В результате работы установлено, что из 162 родителей 94 имеют высшее педагогическое образование, 61 – среднее и 7 – низшее педагогическое образование. Выявлена взаимосвязь между уровнем социализации учащихся и педагогической грамотностью их родителей. В то же время выяснилось, что среди родителей школьников всех трех групп социализации есть родители с разной педагогической грамотностью. Например, дети 80 родителей с высокой педагогической грамотностью вышли на высокий уровень социализации, а дети 8 родителей – на средний уровень социализации.

Кроме того, родители 3 учащихся с высоким уровнем социализации имели среднее педагогическое образование, 1 даже низкое педагогическое образование, а родители 2 учащихся с низким уровнем социализации имели среднее педагогическое образование.

Безусловно, определяя численное преимущество, можно сказать, что уровень педагогической грамотности родителя играет важную роль в социализации ученика. Эти факты широко обсуждались с классными руководителями и экспертными группами. Во время обсуждения классные руководители сосредоточились на новом моменте. По их данным, 61 человек из родителей, участвовавших в исследовании, сотрудничали с учителями. Они часто приходят в школу (22,7% раз в неделю, 32,6% два раза в месяц, 19,1% раз в месяц, 25,6% раз в квартал), встречаются с учителями, делятся с учителем проблемами своих детей, получают советы по семейным вопросам и т.д. Когда они не могут прийти в школу, они поддерживают связь с учителями онлайн через социальные сети. К высокому уровню социализации отнесены дети 53 родителей, а к среднему уровню социализации – дети 8 родителей. Таким образом, наряду с сотрудничеством «учитель-ученик», «родитель-ребенок» стало ясно, что необходимо сотрудничество родителей и учителей.

В ходе бесед с педагогами и родителями было также установлено, что тематика родительского консультирования у разных педагогов различна: у учителей относительно старшего возраста родители больше консультируются по семейным вопросам, а учителя младшего возраста больше консультируются по вопросам успеваемости своих детей. Классные руководители подчеркивали тот факт, что когда родители заинтересованы в развитии ребенка, отношения учитель-ученик складываются позитивно, а через некоторое время переходят в сотрудничество между ними.

В ходе обсуждения классные руководители также обратили особое внимание на то, что родители, которые предпочитают сотрудничать с учителем, уважают этих учителей. Они видят, что учителя играют положительную роль в детях, ценят их работу, им

помогают советы, которые они получают от учителя в плане воспитания ребенка в семье, они сотрудничают со своими детьми.

Таким образом, мы делаем вывод, что при сотрудничестве родителей с учителем как отношения «учитель-ученик», так и отношения «родитель-ребенок» развиваются в положительном направлении. Если общение родителя с учителем, с одной стороны, определяет ответственное отношение ученика к обучению, то с другой стороны, позволяет родителям повысить свою педагогическую грамотность, выстроить семейное воспитание в соответствии с требованиями современного мира, устранить факторы, негативно влияющие на социализацию учащегося, а главное – реализовать принцип единства в требованиях. Ученик, видящий одинаковое отношение к себе и воспитанию в семье и в школе, поло-

жительно откликается на призыв как педагогов, так и родителей к сотрудничеству.

Актуальность проблемы. В наше время в общественной жизни людей происходит много нововведений. Эти новшества создают определенные трудности в социализации нового поколения. Поиск путей преодоления этих трудностей является одной из актуальных педагогических проблем.

Научная новизна проблемы. Социализация личности сопровождалась своеобразными трудностями в требованиях времени. В статье описаны новые способы социализации студентов в соответствии с требованиями времени.

Практическая значимость проблемы. В статье описаны новые пути социализации личности студента в современное время. Это создает условия для того, чтобы педагогическая работа, проводимая учителями в этом направлении, была более эффективной.

Литература:

1. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika: Dərslik, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 368 s.
2. Quliyeva Ə.T. Tələbələrin sosiallaşması yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2018, № 4, s. 35-39
3. Həyat sosiologiyası: sosioloji və sosial psixoloji problemlər. Bakı: Təknur, 2014, 178 s.
4. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 230 s.
5. Hüseynov S.Y. Urbanizasiya və urboekologiyanın sosioloji aspektləri // Şərq-Qərb: sivilizasiyaların dialoqu, 2006, № 5, s. 41
6. Əliyev N.R. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərin rolu. Psixol. ü. fəls. dokt. ...dis. avtoref. Bakı, 2021, 22 s.
7. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmət: nəzəri və praktik məsələlər // Müasir təhsilin psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 21-83
8. İsmixanov M.A. Sosial pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2014, 360 s.
9. Tağıyeva Q.N. Yeniyetmələrin sosiallaşması. Bakı: ARTPI, 2014, 260 s.
10. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога. М.: Педагогика, 2002, 208 с.

E-mail: hikmet56@gmail.com

Rəyçi: ped.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022.

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
TEACHER'S SELF-EDUCATION

UOT 379.8

Akif Nurağa oğlu Abbasov

pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi
<https://orcid.org/0000-0002-9210-7141>

ANASINA LAYLA ÇALAN OĞUL

Акиф Нурага оглу Аббасов

доктор педагогических наук, профессор, заслуженный учитель,
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики

СЫН ПОЮЩИЙ КОЛЫБЕЛЬНУЮ МАТЕРИ

Akif Nuragha Abbasov

doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

SON PLAYS A LULLABY FOR MOTHER

Xülasə. Məqalədə Adil Cəmilin “Anama layla” şeirlər kitabına münasibət bildirilir. Şairin anaya, təbiətə, dostluğa, məhəbbətə həsr edilmiş şeirləri təhlil olunur.

Açar sözlər: *ana, oğul, layla, layla çalmaq, şeir*

Резюме. В статье выражено отношении к книге стихов Адиля Джамиля «Колыбельные песни для матери». Анализируются стихи поэта, посвященные матери, природе, дружбе и любви.

Ключевые слова: *мать, сын, колыбельная, петь колыбельную, стихотворение*

Summary. The article reports on the attitude to the book of poems by Adil Jamil "Lullabies for Mother". The poems of the poet dedicated to mother, nature, friendship and love are analyzed.

Key words: *mother, son, lullaby, lullaby, poem*

Yer üzünün əsrəfi insandır. Belə deyirlər, belə də var. İnsanlığın şah əsəri də anadır! Ana! Anaya “müqəddəs varlıq” təsadüfi olaraq deyilmir. Odur ki, insan üçün mühüm əhəmiyyətli bir çox anlayışların qarşısında “ana” sözü yazılır: ana Vətən, ana dili, ana təbiət, ana yurd, ana torpaq.

Ana mövzusu həmişəyaşar, əbədi, əzəli və həm də yeni bir mövzudur. Ana obrazı həmişə məhəbbətlə tərənnüm olunub. Hər bir qadının şə-rəfi, böyüklüyü, ülviliyi onun analığındadır. Biz həyatdakı bütün uğurluğumuz üçün anamıza borcluyuq və nə qədər çalışsaq da, onun borcunu qaytara bilmərik. Ana körpəlikdən ta həyatı sənə-nə kimi bizim qulluğumuzda durur, qayğımıza qalır, bizdən ötrü narahat, nigaran olur, gecələr sübhədək beşiyimiz başında oyaq qalır, xoşbəxt-liyimiz naminə ömrünü şam kimi yandırır.

Yaradıcı simalar ona görə də qadın gözəl-liyini ana obrazında ümumiləşdirmiş və əbədi obraza, qəhrəmana çevirmişlər.

Rembrant misli görünməmiş sənətkarlıqla çəkdiyi ana rəsmini “Madonna” adlandırmışdır. Bu əsər dünya incəsənətinin son dərəcə qiymətli sərvətlərindən biridir.

“Madonna” italyan dilində “Allahın ana-sı”, “ilahi qadın” deməkdir. Rəssam rənglərin sehrli dili ilə ananı müqəddəsləşdirmiş və onu ən ülvə məqamda – ana qəlbinin hərəkətini kör-pəsi ilə bölüşəndə canlandırmışdır. Sonralar bir çox madonna rəsmləri meydana gəlmişdir. Hə-min portretlərin hər birində uşaq ananın sol qoy-nunda təsvir edilib. Niyə? Bu təsadüfdür mü? Yoxsa burada bir qanunauyğunluq var?

Sən demə, körpə ananın bətnində ananın ürək ritminə öyrənir. Dünyaya gələndən sonra uşaq sol qoyunda tutulanda ananın ürək döyüntü-lərinin sədaları altında özünü rahat hiss edir, sakit-lik, dinclik tapır, ananı incitmədən yuxuya gedir.

Müasir analar da, çox güman ki, bu möcü-zədən xəbərdardırlar, onlar da uşaqları qucaqla-rına alanda övladlarını sol qoyunlarında tuturlar.

Körpəni yatıranda ana ona layla çağır. Həzin laylanın sədaları altında uşaq tez-cə yuxuya gedir.

Şair Adil Cəmilin “Anama layla” şeirlər ki-tabını (*Bakı: Elm və təhsil, 2020*) oxuyanda xəyal məni qanadlarına alıb uzaqlara – analı günlərimə, anasız illərimə apardı. Valideyni, xüsusən də ana-nı itirmək çox böyük dərd, qüssə, fəlakətdir. Ana itkisi sarsıdıcıdır. Babalarımız təsadüfən demə-mişdir: “Uşaq atadan deyil, anadan yetim qalır!”

“Anama layla!” Necə gözəl mənalandır-madır! Kaş övladlar anaya laylanı onun sağlı-ğında çalaydılar. Ana yorğun olanda, ana diltor olanda, ana narahat olanda, ananın yuxusu gə-ləndə niyə ona layla çalmayacaq?!

Kaş analar dünyalarını dəyişməyəydilər! Onsuz da analar dünyadan köçməzlər, daim bi-zimlədirlər!

Laylanı balalarına, övladlarına analar ça-lırlar. İnsanların ən zərif, kövrək hissələri övladla bağlıdır. Fəqət Adil Cəmil “Anama layla” deyir. İtirdiyi anasını yada salaraq kövrəlir, ağlamsı-nır, bu gen dünya ona dar gəlir:

*Hicran məni dara çəkir,
Sən yatan məzara çəkir.
Ey dərdimə yanan, lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.*

Adil Cəmilin kövrəkliyindən, böyüklü-yündən, zənginliyindən irəli gələn bir təşəbbüs-dür, çox gözəl, çox uğurlu deyilişidir: “Anama layla!”

*Anam deyib öyündüyüm,
Həsrətimdə üyündüyüm
Daş sükutlu sonam, lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.*

Şairi ağrıdan, için-için ağladan bir ana yoxluğudur, bir də Vətən dərdi. Çörəyi dizi üstə olan, şəərəfsiz ermənilər şairin doğma yurd-yu-vasını tutublar. Ananı doğma torpaqda dəfn et-mək oğula qismət olmadı. Ana yurd həsrəti ilə dünyasını dəyişdi.

İndi ananın ruhu şaddır, oğul da sevincli-dir. Doğma torpaqlarımız düşməndən azad edi-lib. Ali Baş Komandanın başçılığı altında mü-zəffər silahlı qüvvələrimiz erməni ordusunu dar-madağın etmiş, düşməni torpaqlarımızdan, o cümlədən 1993-cü il aprel 2-də erməni faşist işğalçıların əlinə keçmiş Kəlbəcərdən də qov-muşdur!

Adil Cəmil ana niskili ilə “Anamın xatirə-sinə” şerini də qələmə alıb. Ana heç zaman unu-dulmur, xatirəsi həmişə əzizdir, sağlığında da, cismən həyatdan köçəndə də. İfadə tərzinin mü-kəmməlliyi diqqət çəkir:

*Bir qəmli dastan idi
Bu sabah bitdi anam.*

Şair yaşadığı ağrını acı-acı, göz yaşı tökə-tökə, sızıldaya-sızıldaya, ürəyi sıxıla-sıxıla dilə gətirir:

*Canımdan can qoparıb,
Son mənzilə o varıb
Dünyanı da aparıb
Dünyadan getdi anam.*

Şairin qənaətcə, “dünyadan köçən anası dünyanı da özü ilə aparıb”. Budur, Adil Cəmilin ustalığı. Söz oynatmır, sözdən çələng hörür, sözün qüdrətini önə çəkir.

“Anama layla” kitabında ana mövzusun-
dan başqa bir çox mövzularda şeirlər də vardır ki, onlar da maraqla oxunur, onlar düşündürür, tərbiyələndirir, yaxşı şeir yazmağın yolunu göstərir. “O yanda, bu yanda” bu kitaba daxil edilmiş birinci şeirdir. Elə bu ilk şeir ilə şair adamı öz təsiri altına salaraq, kitabı vərəqləməyə, digər şeirlərlə də tanış olmağa səsləyir:

*O yanda yer qazılır
Kəhrizə çıxmaq üçün.
Bu yanda çay tələsir
Dənizə çıxmaq üçün.
İblis qatır aranı
Qan dizə çıxmaq üçün.
Hamı Həccə tələsir
Təmizə çıxmaq üçün.
Yaşayırıq – gecədən
Gündüzə çıxmaq üçün
(“O yanda, bu yanda” şeirindən).*

Var ol, şair! Bəli, elə anlar olur ki, insan həyatdan küsür, bezir, xoşbəxtliyə çata bilmir, bir tikə çörəyə möhtac olur, şərə düşür, tora düşür – onda gecəsi-gündüzü ona haram olur. Yalnız “Yaşayırıq – gecədən, Gündüzə çıxmaq üçün”.

Bəzi harın adamlar da, məsləki – pul, məqsədi – yarımaq, yalaqlanmaq, satılmaq, satmaq, mərdimazarlıq və pislik etmək, tor qurmaq olanların da aqibəti belə olur.

Adil Cəmil əslən Kəlbəcərdir. Bu rayon ölkəmizin dilbər guşəsidir. Havası təmiz, suyu ondan da tərtəmiz, dağlar qoynunda məskən salıb, yaşıllığa qər qolub, bulaqları bumbuz. Təbiəti gözəl! Belə yerin adamları da saf olur, dostcanlı, mərd, comərd, əli, dili düz, qonaqsevən olur.

Bu yerlərin sakinləri 30 illik həsrət çəkdi-lər. Adil kimi. Ağı dedilər, bayatı oxudular. “Vətən, hey!” səsləndilər.

“Anama layla” ərsəyə gələndə hələ torpaqlarımız azad olunmamışdı. Doğma yurdu üçün qərubsəyən, darıxan, özünə yer tapmayan Adil Cəmil qələmə sarıldı. Ah çəkməkdən usanmadı. “Qürbətdə qalan vətənə” baxa-baxa yazdı:

*Ah çəkib uzaqdan Murova baxdım,
Kəlbəcər adında girova baxdım.
Dən düşən saçımda qirova baxdım...
Yazdan ayrılmamış qış hardan gəldi?
(“Hardan gəldi” şeirindən).*

Necə də gözəl ifadə olunub: “Ah çəkib uzaqdan Murova baxdım, Kəlbəcər adında girova baxdım”.

Kəlbəcər kimi gözəl diyarın girov olmağı, düşmənin burada at oynatması nəinki Adilin, eləcə də uzun müddət bizim hamımızın dərdi idi. Fəqət hamıdan daha çox Adil yandı-yaxıldı: “Gündoğan tərəfə baxan kəndimin, Qibləsi dəyişib günbatan oldu”, – deyə haray qopardı, axşamlar kəndini yuxuda gördü, gündüzlər gözləri önündə canlandırı, əzizlədi, oxşadı.

Adil Cəmil şeirlərində bu gününü, sabahını fikirləşməyi, ömrü mənalı yaşamağı, onu bəda verməməyi insanlara tövsiyə edir. Şairin qənaətcə, həyatın mənası barədə düşünməyən, xoşbəxtliyin yollarını arayıb tapa bilməyənlər axırda peşman olur. Şeirdəki şəxs kimi:

*Mən ömrümü “qurban olum” –
Deyə-deyə qurban verdim
(“Qurban verdim” şeirindən).*

İnsanlar başqalarından ötrü fədakarlıq göstərməklə yanaşı özlərini də düşünməli, ömürlərini bihudə yerə qurban verməməlidirlər:

*Sən demə arzular xam xəyal imiş,
Xəyallar Adili xamladı getdi
(“Karvan köç elədi” şeirindən).*

Şairin “İşğal günü” şeiri də maraqla oxunur, poçtalyonun yurd yerini tərk etməməsi adamda bir yandan fərəh, qurur hissi oyadır, digər yandan onu gözləyən acı tale təəssüf hissi oyadır:

*Kəndimizin poçtalyonu
Kənddə qaldı işğal günü.
Obaya xəbər daşıyan
O insandan
Heç çıxmadı xəbər-ətər.*

İşğal günü kəndi tərk etməyən poçtalyonu burada qalmağa vadar edən müəyyən səbəblər var. Əvvəla, o, yataq xəstəsi idi. Yalvarırdı ki, onu yerindən tərpətməsinlər. “Qurumuşdu ayaqları, Söz tutmurdu dodaqları”. İkincisi, onu kənddə qalmağa, burada ölməyə məcbur edən Vətən sevgisi idi: “Bura mənim obamdır, ömrüm-günüm burada keçib, qalıb burada ölüm”, – deyirdi.

Poçtalyonun taleyi, təbii ki, bəllidir. Qocaya, xəstəyə, körpə uşağa, qadına rəhm etməyən erməni faşistləri, söz yox ki, poçtalyonu tapın kimi, şübhəsiz, qanına qəltan etmişdilər. Adil Cəmil demişkən:

*Zülm varmı bundan betər
Ölüm varmı bundan betər.*

Kitabda qandonduran bir fəryad var: oğul dərdi, oğul yoxluğu. Valideyn üçün övladı itirməkdən böyük dərd-sər təsəvvürəgəlməzdir.

Adil Cəmil onu için-için ağladan, sızladan
bu hissi (*dərdinə şərik oluram, əziz dost*) dilə
belə gətirir:

*Daha varlığıma bu dünya dardı,
İşıqlı nə varsa aparıb getdin.
Dilimdə bir “oğul” kəlməsi vardı,
Onu da dilimdən qoparıb getdin .
 (“Ay oğul atası, oğulsan, tabla”
 şeirindən. Orxana ithaf).*

Adil Cəmilin kitabda toplanmış digər şeirləri də uğurludur. Diqqət yetirək: “Soruşmayın

əhvalımı” (*Dünya fani, ömür hədər, Gedən gəlməz, gələn gedər*), “Göy üzü səs saxlancıdır” (*Mənəm-mənəm deyənlərin, Mənliyində “Mən” yoxmuş*), “Fikir adlı şum yerində” (*Dağlar mənə dağ çəkəndən, Dağ görmədim dağım kimi*), “Ay zalım fələk” (*Gürşad əvəzinə, leysan yerinə, Gözümün yaşını tökdürdün mənə*), “Dərdim” (*Belimdə şələ var, vallah, öluncə, Neçə ki, diri-yəm, diridi dərdim*) və s.

Kitabdakı şeirlərin bir qisminə qardaş Qırğızıstan, onun təbiəti, insanları anılır. “Bö-yükçöl”, “Qırğız yaylasında”, “Ər Manasın aulunda”, “Bir vadidən gördüklərim”, “Çu çayı” və s. şeirlər bu qəbildəndir.

“Anama layla” kitabını vərəqləyib sona çatdırdım. Öz-özümə: “Adil nə əcəb kitaba sevgi şeirləri daxil etməyib?” – deyək fikirləşirdim ki, nəhayət, axtardığımı tapdım: ”Uzanan ayrılıq ömür qısaldır”, “Bizim sevgi”, “Görüş yerində”, “Yanmağıma yanmıram”, “Səni düşünərkən”, “Bir sevdə dəlisiyəm”, “O eşqin sarayı uçmayıb, gülüm”, “Sən”, ”Sən görmədin”, “Keçib” və s.

*Sinəsində yeridiyin
Yamac oldum – sən görmədin.
Yollarına kölgə salan
Ağac oldum – sən görmədin.*

Bu yerdə üzümüzü Adil Cəmilə tutaraq deyirik: başqa sevnələr də sən dərdəddə olublar, narahat olma. Gözəl şeirlər yaz, ürəyini də sıxma. Sevilən şairsən!

E-mail: prof.akif@mail.ru
Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov
Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2022

UOT 379.8

Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim*

LİRİK DUYĞULAR ŞAİRİ – ƏYYUB ŞİRLANLI

Анвар Магомед оглу Аббасов

*зам. директора института образования Азербайджанской Республики
доктор философии по педагогике, доцент, Заслуженный учитель*

ЭЙЮБ ШИРЛАНЛИ – ПОЭТ ЛИРИЧЕСКИХ ЧУВСТВ

Anvar Mahammad Abbasov

*deputy director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor, Honored teacher*

EYYUB SHIRLANLY – POET OF LYRICAL FEELINGS

Söz xiridarı olmaq, onun mənalar aləmində gəzişmələr etmək, sehrli obrazlar yarada bilmək bir istedaddır. Şairlər belə istedadlı insanlardan biri kimi xüsusilə seçilir. Onlar sözlərdən mənə çələngi toxuyur, şeiriyyət aləmini bəzəyirlər. Allahın bir lütfü kimi gözəlliyə gözəllik qatırlar. Xeyirxahlıq etməkdən və insanlara fayda verməkdən ləzzət alırlar. İstedadlı şair, gözəl insan, Əməkdar müəllim Əyyub Şirvanlı belələrindəndir.

Tanışlıq

Mən onun bir şair olaraq imzasını çoxdan tanıyırdım. Vətənpərvərlik duyğuları ilə yazılmış səmimi və qəlboxşayan şeirlərini davamlı olaraq izləyirdim. Lakin bir tədbir bizi daha da yaxından tanış etdi. Şuşa 1 nömrəli məktəbdə yeni fənn kurikulumları ilə bağlı tədbir keçirilirdi. Orada ustad dərsləri dinləməli olduq. XI sinifdə ədəbiyyatdan Əyyub müəllimin ustad dərslərini dinlədik. Dərs müasir tələblərə uyğun olaraq peşəkarlıqla təşkil olundu. Şagirdlərin yük-

sək fəallığı şəraitində quruldu. Uşaqlar sinifdaxili diskussiyaya qoşularaq maraqlı iştirakçılar kimi özlərini təqdim etdilər. Ən başlıcası Əyyub müəllim özünün düşündürücü sualları ilə şagirdləri istiqamətləndirməklə yanaşı, lirik və epik haşiyələr çıxır, son dərəcə təsirli əlavələr edərək uşaqları istiqamətləndirir, onların fikir və mülahizələrini qüvvətləndirməklə motivasiya edirdi. Həm də gətirdiyi poetik nümunələrin fonunda şagirdlərdə bədii dilə praktik olaraq münasibət formalaşdırmağa çalışırdı. Mən o zaman söz sənəti olan şair xislətli insanların bir ədəbiyyat müəllimi kimi təsir gücünün dərslə şahidi oldum və ona heyran qaldım.

Əyyub Şirvanlı (Əbdüləzimov Əyyub Şəfahət oğlu) 1947-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Şuşanın axarlı-baxarlı kəndlərindən birində – Şirlanda anadan olub. 1966-cı ildə Üzeyir Hacıbəyli adına Şuşa şəhər 1 nömrəli məktəbi bitirib. Müəllimliyə olan həvəsi onu pedaqoji təhsil almağa sövq edib. Əvvəl Şuşa Pedaqoji Məktəbini (1970), sonra Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu (1977) başa vurub. O, müəllim, direktor müavini, Şuşa rayonu üzrə mədəniyyət evinin, təhsil şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışıb. İşlədiyi dövrdə “Metodist müəllim” (1970), “Ali kateqoriyalı müəllim” (1994), “İlin ən yaxşı məktəb inspektoru” (2000), “Ustad müəllim” (2013), “Əməkdar müəllim” (2014) adlarına, “Tərəqqi” (2012) medalına layiq görülüb. Həmçinin işlədiyi illərdə vəzifələri dəyişsə də, yalnız bir keyfiyyəti – şairliyi dəyişməyib, həmişə onunla birgə addımlayıb, şəxsiyyətinə şərəf və şərəfət, yeni uğurlar gətirib. Cəmiyyətdəki mövqeyini lirik duyğular şairi kimi möhkəmləndirib. Çoxlu sayda əsərlərin, o cümlədən şeirlərin, poemaların müəllifi kimi tanınıb. Həmçinin əsərləri tərcümə olunaraq Türkiyə, İspaniya, Ukrayna, Litva, İran, Rusiya və Gürcüstanda nəşr edilib. Müxtəlif zamanlarda radio və televiziya verilişlərində çıxışlar edib, diplom və fəxri fərmanlarla, digər mükafatlarla təltif olunub.

Onun poetik dünyasının zirvəsi

Əyyub Şirvanlı ana təbiətin qoynunda doğulub boya-başa çatdığı üçün onun bütün varlığını özündə ehtiva edir. Bir şair olaraq həmişə təbiətin gözəlliklərindən həzz almaqla onu tərənnüm etməkdən doymur. Özü də məmnuniyyətlə etiraf edir ki, “...ana təbiət mənim poetik dünyamın zirvəsidir. Mən orada daha rahat nə-

fəs alıram”. Onun haqqında fikir söyləyən mütəxəssislər də bu məsələni xüsusi olaraq vurğulayırlar: “Onun bütün yazılarında, şeir və poemalarında Qarabağın gül-çiçəyinin ətri, Ağabəyim ağa və Xan qızı Natəvanın ürək sıxıntıları, Qasım bəy Zakirin üsyankarlığı duyulmaqdadır”.

Əslində o təbiət, həyat şairidir. Qəlbində dünyanın həyatı gözəlliklərinə olan böyük bir məhəbbət gəzdirir. “Dağlarım”, “Mən dağların oğluyam” kimi şeirlərində fəxarət simvolu olan dağlara müraciət edir. Klassik şair babalarımızın ənənələrinə sadıq qalaraq vətən timsalında olan dağların obrazlarını yaradır. Onlara böyük bir sevgi ehtiramını ifadə edir:

*Çıxmışam vətənin seyrəngahına
Düzüb yollarına səməni dağlar!
Ayaq saxlamışam – ötəri keçsəm,
Yığar süfrəsindən çəmən dağlar*

Həm də o dağlara qürur mənbəyi kimi yanaşır, özünü onun evladı hesab edir. Şirlanda doğulduğundan, Qarabağın gözəllikləri içərisində dünyaya gəldiyindən qürurlanıır:

*Dağların qucağında – Şirvan adlı obada,
Qarabağ mahalında dünyaya göz açmışam.
Taladakı ceyranın, meşədəki ciyürün,
Zirvədəki qartalın arxasınca qaçmışam,
– Mən dağların oğluyam!*

Şairin ilham mənbəyi də elə ana təbiətdir. O, varlığın üzük qaşı, gözəllər gözəli olan ana təbiətin ahəngində süslənir, onun möhtəşəm gözəlliyinin pozulmasına razı olmur. Hətta ovçunun belə güllə atmasını istəmir. Ona görə də ixtiyarı olaraq:

*Ovçu, güllə atma dağ təkəsinə,
Ana təbiətdən güc alıram mən, – deyir.*

Dağlar vətənin möhtəşəm simvoludur. Əyilməyən, qüdrətdən qalalı olan bu dağların əsrlərin yaşadı kimi dayanması nə qədər fərəh gətiricidirsə, onların sevənlərdən ayrı düşməsi, ayrılıq həsrəti yaşaması o qədər nisgillidir. Bu nisgili hiss edən şair böyük narahatçılıq hissi ilə belə bir poetik ümumiləşdirmə aparır:

*Bilmirəm hayandan salım ki, yolu
Görməyim kədərin uca dağların.*

“Qarabağ – yurduğun gülüstanı”

Doğma yurduğumuz olan Azərbaycan başdan-baş gözəlliklər diyarındır. Onun hər qarışında sehrli, cazibədar bir yaraşıq var. Qarabağ bu gözəlliklərin  z k qaşdır. S n tkarlarımız Qarabağı vəsf eləməkdən doymurlar. Əyyub Şirilanlı da Qarabağı tərənnüm eləməkdən zövq olur. Həm də bir qarabağlı kimi onun gözəlliklərinə vurğunluğunu heyranlıqla vəsf edir. Əslində Qarabağ mövzusu onun yaradıcılığının leyt-motivini təşkil edir. Həm də Qarabağın onilliklər boyu h bsi, düşmən tapdağında qalması ona d rd olur. H sr ti ürəyində q bar bağlayır:

*Hərdən mənə elə gəlir dağların
Buz suların ovuc layıb   ir m.
Yuxularda durnalara qoşulub
Ana yurduğ Qarabağa k    r m,
– deyə düşündüklərini qələmə alır.*

Əyyub Şirilanlının poetik düşüncələrinin mərkəzində vətən, yurd həsrəti, Qarabağ, Şuşa dərdi dayanır. “Qarabağ”, “Topxanadan haray     r Xarı bülbül”, “Şuşaya g lm lis n”, “Şuşa adlı şəhər niyə dardadır”, “Şuşanın”, “Şuşa adlı şəhər var”, “Nədən doysam da, yurddan doymaram”, “Gedim Qarabağın ell rin görüm”, “Şuşadan cibimd  bir kibrit gəlib”, “Şuşanın gözləri yollarda qalıb” və s. şeir və lirik poemalarında bu dərdin poetik obrazını yaradır. Onu təkcə  z n n deyil, xalqımızın, bütövlükdə t rk dünyasının dərdi kimi ümumiləşdirir.

Qarabağdan danışan şair onun q nirsiz g z llyində vəcdə g l r k: “Qarabağ yurduğun ləl k lc sidir. Tarix yaddaşının f ls f sidir, Qarabağ yurduğun gülüstanı, ... cənnətin bir dastanıdır” – deyir.

Şirlanda dünyaya göz a an şair  z n n doğma kəndindən dünyanın gözəlliklərinə boylanır. Şuşanı dünyanın y ks kl kl ri ilə müqayisə edərək onu  n yuxarıda ulduzların cərgəsində görür:

*Everest zirvələr şahı olsa da,
Şuşa ulduzların zirv sindədir.*

Şair Qarabağın işğalı dövründə hər gün bu nisgill  yaşıyır, onu gecələr yuxularında görür:

*Qarabağ zirvəsində,
Ş lal nin səsində,
Düşmənin qəfəsində
Şuşa adlı şəhər var.*

Amma şair həm də nikbin bir tərzdə əminliklə deyir ki, “Şuşa Qarabağın himn n   v ril c k”. Sanki o Şuşanın düşməndən azad olunaraq dünyanın nəzər nöqtəsinə  v ril c yini, möhtəşəm bir mədəniyyət mərkəzi olacağını əvvəlcədən görür, hiss edir.

Söz aşıqı

Ə.Şirilanlı həm də söz aşıqıdır. Onun qədir-qiyətini bilən, məna xəzinəsinə varid olaraq ondan qədərincə v  yetərincə istifadə etməyi bacaran bir sənətkardır. O, s z   z duyğularında bəsləyir, onun b nz rsizliyini görür, kəşf edir. Söz hər kəsin olsa da, hər kəs s z  qiy mtl ndir  bilməz. Ona görə də belə qənaətə gəlir ki:

*S z  qiy t vermək     n
G r k s z  dərk edəsən.*

Sözün  n etibarlı sirdaşı şairl rdir. Əyyub Şirilanlı  z poeziyasında şairə böyük d y r verir. Onun düşüncəsində şairsiz dünya he dir. Şairlər cəmiyyətin yaraşığıdır, həqiqətə işıq sa an mayakdır. Həm də g l-    kd r, yanan  ıraqdır, ləl-c vahirdir. Q dsiyy ti olan varlıqlardır. Ona görə də tərəddüd etmədən onun daxilində belə bir poetik nida s sl nir: şairləri hakim seçin ki, s z  qiy t versinlər. S z d n saray qursunlar.

Əyyub Şirilanlının anlamında şairlər adi insanlar deyillər. Onlar sonsuz s madan yerə bal t k s z l bl r, nadir incil r   v ril bl r.

Şairin həyat fəlsəfəsi

Əyyub Şirilanlı “qoca dünyanın yetirməsi-y m,” – deyə şeirlərində əbədi dünyanın g z ll kl ri ilə yanaşı, ziddiyyətli məqamların olmasına da diqqət yetirir. Dünyanın daimi, insanların isə bir gün k   c yi barədə düşünür. Və belə qənaətə gəlir ki:

*Elə düşünmə ki, hər şey sənindir,
F l yin insanı yıxan g n  var.
Çalış ki, fələkdən çox şey ist m ,
Yarımçıq qalacaq bil ki, arzular.*

 nsan arzuları ilə qanadlanır, f r hl nir. Həm də bu arzuların n hay ti olmur. Arzudan arzu doğur. Ona görə də arzular nəhayətsiz göylər kimi dərinliyə varır, lakin bitmir, tükənmir.

Şair həm də “Yol u babayam, dünya g r m ş m,” – deyə təcrübəli bir insan kimi  z n 

haqqın, ədalətin carçısı adlandırır. Həmçinin insan əxlaqına yaraşmayan keyfiyyətləri pisləyir, onlardan uzaq durmağı hər kəsə tövsiyə edir. Həm də bu eybəcərliklərin poetik ifadəsini tapır:

*Yaltaqda ləyaqət axtarmayın siz,
Yaltaq ilan tək yolla sürünür.*

O həm də gənclərə üzünü tutaraq belə sözləri onlara aqıl-cəsinə bir qoca nəsihəti kimi deyir:

*Kasıba, əlilə gülmə, ilişmə,
Yersiz cavab verib, sual soruşma.
Gücsüz adamlarla heç vaxt vuruşma,
Kərkinin tərsinə yonan vaxtı var.*

Bütün bunlar şairin şeir bağından yenidən dərilmiş, təzə tər güllər kimi ətir saçır. İnsanların zövqünü oxşayır, əxlaqını saflaşdırır.

2022-ci il Əyyub Şirvanlı üçün adi illərdən biri deyil. Onun Əməkdar müəllim, istedadlı şair kimi ömrünün 75 illik bir hesabat dövrüdür. Biz bu münasibətlə ona ən xoş və səmimi duyğularımızı ifadə edirik. Ən başlıcası, cansağlığı, xoşbəxtlik, daha böyük yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Ənvər Abbasov,
*Azərbaycan Respublikasının Təhsil
İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim*

UOT 37.0

Rəna Qafar qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

DİLDƏ DETERMINANTLAR VƏ ONLARIN TƏDQIQI TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Рена Гафар гызы Алиева
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ДЕТЕРМИНАНТЫ В ЯЗЫКЕ И ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Rena Gafar Aliyeva
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

DETERMINANTS IN LANGUAGE AND A LOOK AT THE HISTORY OF THEIR RESEARCH

Xülasə. Formal əlaqə vasitələrindən olan determinantlar son illər mətn dilçiliyi ilə birlikdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu vasitə sintaktik bütöv mətndə əsas faktor sayılır.

Məqalədə Azərbaycan dilindəki “determinant” termininə nəzər salınıb. Dilçilikdən başqa digər elmlərdə də işlənən bu terminin dilçilik elmindəki payı araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan dilçiliyində determinantların araşdırılma tarixi öyrənilmişdir. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *determinant, sintaktik, tədqiq, mətn, bütöv*

Резюме. В последние годы вместе с лингвистикой текста стали исследоваться детерминанты формальных средств коммуникации. Большое значение в создании текста имеют детерминанты, которые в основном являются связующим средством между синтаксическими единицами текста. Это синтаксическое целое, связывающее компоненты текста, считается основным фактором в тексте.

В статье рассматривается термин «детерминант» в азербайджанском языке. Исследована доля данного термина в науке о языкознании, используемая в других науках, помимо языкознания. В то же время изучена история исследования детерминантов в азербайджанском языкознании. При написании статьи были использованы различные научные источники.

Ключевые слова: *детерминант, синтаксический, исследование, текст, целое*

Summary. In recent years, the determinants of formal means of communication have been studied together with the linguistics of the text. Determinants are of great importance in the creation of the text, which are mainly the connecting means between the syntactic units of the text. This syntactic whole, which connects the components of the text, is considered the main factor in the text.

In the article, the term "determinant" in the Azerbaijani language is considered. The share of this term in the science of linguistics, which is used in other sciences besides linguistics, is investigated. At the same time, the history of the study of determinants in Azerbaijani language is studied. When writing the article, various scientific sources were used.

Key words: *determinant, syntactic, research, text, whole*

Determinant, ilk növbədə, riyaziyyat termini kimi məşhurdur. “**Determinant** – çoxluq bir matris ilə bağlı xüsusi düzülüş” anlamını verir, cəbr və riyaziyyat terminidir. Riyaziyyatla bərabər “determinant” termininə dilçilikdə də rast gəlinir.

Azərbaycan dilçiliyində determinantlardan bəhs etməzdən öncə, ilk növbədə, “determinant” termininə nəzər salmaq lazımdır. Dilçilik terminlərinin son nəşr olunmuş lüğətində oxuyuruq: “Determinant – cümlənin əvvəlində gə-

lib, onun bütün üzvlərinə aid olan sərbəst söz forması, söz birləşməsi” (6, 136). Zənnimizcə, lüğətdə determinant dilçilik termininin izahı olduqca kiçik verilib və nümunə ilə izah olunmayıb. Halbuki dilçilikdə yeni öyrəniləni üçün geniş izahata daha çox ehtiyac vardır. Deməli, determinant cümlənin başında gəlir və bütün cümlə üzvlərinə aid olur. Bəs determinant özü hansı leksik vahidlərlə izah olunur? Determinant, ilk növbədə, söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin bununla belə, determinatlar frazeoloji vahidlərlə də reallaşır. Çox zaman da determinantlarla xüsusişdirici və ümumiləşdirici cümlə üzvləri qarışdırılır. Halbuki onlar nə qədər oxşar olsa da fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur. Determinantlar cümlənin baş üzvləri olan mübtəda və xəbərlə, o cümlədən, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri olan tamamlıq, zərflilik və təyinlə ifadə olunur. Lakin, əlbəttə ki, ən çox zaman və yer zərflilikləri ilə ifadə olunurlar.

Formal əlaqə vasitələrindən olan determinantlar son illər mətn dilçiliyi ilə birlikdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu sintaktik bütöv mətnə əsas faktor sayılır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə mətn sintaksisi son illərdə tədqiq olunmağa başlamışdır. “Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçılar struktur baxımından bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşdıqda belə, onlar, nə qədər qərribə olsa da, yenə də faktiki olaraq cümlə haqqında danışdılar” (1, s. 220).

Əgər məntiq elmi obyektiv gerçəkliyin qanunlarını fikrin müxtəlif ifadə formaları ilə ifadə edərsə, sintaksis nitqin qurulmasının tarixi qanunlarını söz birləşməsi və cümlə ilə bərabər, mətnlərlə də reallaşdırır. Cümlə kimi, mətn də nitqin bütöv vahidi hesab olunur. Dildə mətnin bütövlüyü müxtəlif vasitələrlə qorunub saxlanılır ki, bunlardan da biri determinantlardır. “Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aiddir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Bu cür üzvlərə *determinant* deyilir (latınca determinans sözündən olub, müəyyənləşdirən, aydınlaş-

dıran mənasındadır)” (4, s. 152). Determinant üzv olmaları həmin söz və söz birləşmələrinə cümlənin bütöv tərkibi ilə eyni səviyyədə əlaqələnilib, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlanmalarına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində, cümlənin tərkib hissələri arasındakı münasibətin ikili xarakter daşmasına və müvafiq olaraq cümlə daxilində ikili sintaktik əlaqələrin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakterli olur və cümlənin cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini bütöv şəkildə reallaşdırma bilmir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Mətnin psixolinqvistik təbiətə malik olması da onun ötürdüyü informasiyanın məntiqi-semantik bütövlüyü, tamlığı ilə şərtlənərək mətnin bu cür bütövlüyü müəyyən bir obyekt barədə insan təxəyyülündə əmələ gələn xüsusi bir psixolinqvistik fenomenə çevrilir. Nitq məhsulunun məntiqi-semantik bütövlüyü danışanın əqli ilə dediklərinin birbaşa və yaxud dolayısı yolu ilə üst-üstə düşməsi kimi dərk edilir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv əslində mətnidir. Mətnlə mürəkkəb sintaktik bütöv arasında bərabərlik işarəsi qoyulduğu halda, abzasla mətn arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Alimlər mürəkkəb sintaktik bütövü dil faktı kimi dəyərləndirirlər. Əlbəttə ki, alimlərin bir qismi. Bir qisim alimlər isə abzası nitq vahidi kimi dəyərləndirirlər. Mətnin tədqiqatçıların başqa bir hissəsi isə bu fikirdədir ki, abzas və mürəkkəb sintaktik bütöv tam fərqli anlayışlardır. Mürəkkəb sintaktik bütöv içərisində bir neçə abzası cəmləşdirə bilər və eyni zamanda, abzas özü də tərkibində bir neçə sintaktik bütövü birləşdirir. Gördüyümüz kimi, mətn sintaksisinin son zamanlar bu qədər geniş ampulada tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu sahədəki ziddiyyətli fikirlər səngimək bilmir. Mətn sintaksisinin tədqiqi olmadan isə determinantlardan söz açmaq qeyri-mümkündür. Mətn sintaksisinin tədqiqində isə akademik Kamal Abdullanın yeri və xidmətləri danılmazdır. İlk dəfə Azərbaycan dilçiliyində determinantlara ayrıca bölmə həsr etmişdir (2, s. 152).

“Azərbaycan dilçiliyində determinant üzvlər xüsusi olaraq hələ ki, tədqiqata cəlb edilməmişdir. K. Abdulla bu məsələnin sadəcə eskiz

şəklində 1959-cu ildə nəşr edilmiş akademik qrammatika kitabında verildiyini qeyd edir. Bu məlumat kitabın “zərflər” bölməsində verilmişdir. Burada yazılır “...zaman və yer zərfləri, tamamlığa nisbətən idarə edən feillə zəif əlaqəyə girirlər. Cümlədə zərflər onun ayrı-ayrı üzvləri ilə əlaqədən daha çox, cümlənin bütöv tərkibi ilə əlaqəyə girə bilirlər” (3, s. 154). Bu haqda K. Abdulla yazır: “Determinant üzv termini işlənməyə də, burada hər halda cümlənin həyatındakı çox vacib bir hala – cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqəyə girə bilən zərflərin mövcudluğuna işarə edilir. Amma, təəssüf ki, daha dərin nəticələr çıxarılmır, determinant üzvü olan cümlənin bütün funksional-qrammatik dəyişiklikləri təhlilə cəlb edilmir” (3, 153). Lakin müasir Azərbaycan dilinin 1981-ci il nəşri olan akademik sintaksisində də biz yenə determinantlara həsr olunmuş bəhsə rast gəlmirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçən əsrdə yazılmış sintaksislərdə mətn sintaksisi tədqiq olunmadığından determinant mövzusu da araşdırmadan kənarda qalmışdır.

XXI əsrdə Azərbaycan dilinin sintaksisini fundamental şəkildə tədqiqatə cəlb edən professor Q. Kazımovun bu sahədə yazdığı, 2017-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində “Mətn sintaksisi” adlı bölmə yer almışdır. Lakin alim determinantlardan ayrıca bəhs etməmişdir (4, s. 870). Maraqlıdır ki, K. Abdullanın 2016-cı il nəşri olan “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” əsərində determinantlardan bəhs edilməmişdir. Halbuki əsərin III hissəsi “Mürəkkəb sintaktik bütövlər – mətn” adlanır. Məndən bəhs edən alim mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasındakı birləşdirici vasitə kimi determinantlardan bəhs etmir (1, 220). Azərbaycan dilçiliyində determinantların öyrənilməsi ilə apardığımız bu kiçik ekskursdan belə aydın olur ki, dilçiliyimizdə determinantlar mövzusu yalnız ştrix kimi öyrənilmişdir. Tamamilə, determinantlara həsr olunmuş, onların cümlənin birinci və ikinci dərəcəli üzvləri ilə əlaqələrini, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında birləşdirici bir vasitə kimi ayrıca şəkildə araşdırılmamışdır. Lakin rus və Avropa dilçiliyində determinantlar Azərbaycan dilçiliyindən çox əvvəllər tədqiq olunmağa başlamışdır. Keçən əsrin 60-cı illərindən Rusiya dilçiliyində determinantlar sintaksisin

tərkibində öyrənilməyə başladı. Determinantlar mövzusunda məqalələr, dissertasiyalar, əsərlər həsr olunmağa başladı(9).

Determinant üzv, əsasən cümlənin əvvəlində yerləşən, bütöv cümlə ilə əlaqə yarada bilən leksik vahiddir. İ.İ. Kovtunova bildirir ki, cümlə determinantlara və predikativ qruplara bölünür (8,63). Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, Rusiya dilçiliyində də cümləyə bir bütöv kimi baxılır və bu bütövün determinant və predikat kimi tərkib hissələri mövcuddur. Predikatın özü isə mübtəda və xəbər hissələrinə ayrılır. Cümlənin determinant üzvü kimi zaman, yer, səbəb, məqsəd, güzəşt, şərt zərfləri iştirak edə bilər.

Determinantlar sözlərlə və söz birləşmələri ilə və yaxud frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur.

Sözlərlə ifadə olunan determinantlar: Dününən bəziləri tək, bəziləri isə uşaqla tədbirə gəlmişdir. Bu cümlədə “*dününən*” determinantdır. Bu determinant leksik vahidlə ifadə olunub. Leksik vahid isə cümlə üzvü kimi zaman zərfliyidir. Dününən mətnin hipertemasının mərkəzində yer alır.

Söz birləşməsi ilə ifadə olunan determinantlar: Şəhərin mərkəzində ölkənin hər yerindən gələn cavanlar, qocalar, ahıllar qarışqa kimi qaynaşırdı. Bu cümlədə isə determinant – *şəhərin mərkəzində* söz birləşməsidir. Determinant ismi söz birləşməsi ilə ifadə olunub. Cümlə üzvü kimi isə məkan zərfliyi funksiyasındadır.

Frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunan determinantlar: O, gözləri kəlləsinə çıxaraq yanından ötüşən maşınlar, avtobuslara, trolleybuslara heyrətlə baxa-baxa dövrə vururdu. Bu cümlədə isə frazeoloji birləşmə tərz-hərəkət zərfliyi statusunda çıxış edir. Determinant isə frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuşdur.

Əslində determinantlar mətn içərisində daha aydın izah oluna bilər. Məsələn, aşağıdakı mətn içərisində determinantların sərhədlərini belə müəyyənləşdirməyə cəhd göstərəcəyik.

“Şəhərə gəldiyi ilk gün küçələri gəzib ətrafındakılara – ilk dəfə gördüklərinə maraqla baxdı. Gördü ki, şəhər tamamilə başqa bir aləmdir. Adamlar qarışqa kimi qaynaşır, insanlar ora-bura gəldirdilər. Qəribədir ki, qaynaşan insanlar heç biri bir-birini tanımır, kənddən fərqli olaraq heç biri o birisinə salam verib kəlimə kəsmirdilər.”

Məndəki “*şəhərə gəldiyi gün*” zaman determinantı sayılır. Mətnin hipertemasını formalaşdıran, yaradan əsas vahid sayılır. Ümumiyyətlə,

yətlə, yer və məkan zərfliləri ilə ifadə olunan determinantlar sayca daha çoxdur və bədii mətnlərdə bu kimi dil vahidlərinə daha çox rast gəlinir.

“Determinanta üzvün mövcudluğunun qəbul edilməsi bir daha cümləyə müəyyən bitkin bir bütöv kimi baxmaq imkanı verir. Cümlənin bütün yerdə qalan tərkibinin və determinant üzvün bir-birilə uyğunlaşması prinsipləri və əlaqəyə girmə üsulları nəticə etibarilə cümlənin bir bütöv kimi quruluşunun istiqamətini də formalaşdırən amillərə dönür”(2,153).

Determinantlar haqqında bu qısa araşdırmadan sonra belə qərara gəldik ki, determinantlar dilin ən böyük vahidi olan mətnin yaranmasında önəmli rola malikdirlər. Determinantlar mətnin təşkilində aktiv rol oynayaraq mətn hipertemasının əsasını təşkil edirlər. Mətnin komponentləri arasında sintaktik səviyyədə əsas struktur birləşdirici rol oynayırlar. Məhz determinant üzvün varlığını qəbul edərək biz cümləyə müəyyən bitkin bir bütöv kimi baxa

bilirik. Determinant da digər cümlə tərkibləri ilə bir yerdə cümlənin bir bütöv halda var olma amillərini formalaşdırır.

Problemin aktuallığı. Əsasən mətnin sintaktik bütövləri arasında birləşdirici vasitə olan determinantların mətn yaratmada çox böyük önəmi vardır. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu sintaktik bütöv mətndə əsas faktor sayılır.

Problemin elmi yeniliyi. Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakterli olur və cümlənin cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini bütöv şəkildə reallaşa bilmir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Determinantlar haqqında bu qısa araşdırmadan sonra belə qərar gəldik ki, determinantlar dilin ən böyük vahidi olan mətnin yaranmasında önəmli rola malikdirlər. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri müəllimlər üçün, dissertant və doktorantlar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: MTM Innovation, – 2016.
2. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M., Üstünova K. ... Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: Mütərcim, – 2012.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II. Sintaksis. – Bakı, – 1959
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017.
5. Müasir Azərbaycan dili. III c. – Bakı: Elm, – 1981.
6. Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. – Bakı: Elm, – 2019.
7. Виноградов В.В. Введение // Грамматика русского языка. Синтаксис. Т.2.Ч.Ж.М.1960.
8. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., – 1976,
9. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания, – 1964, №6, – стр. 83

E-mail: rena-qafar@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəl.dok.* A.H. Nəzərova,
ped.ü.fəl.dok., dos. A.M. Bəkirova
Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2022.

MÜNDƏRİCAT ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

8 NOYABR – AZƏRBAYCANIMIZDA ZƏFƏR BAYRAMIDIR!!!

İradə Əmirəliyeva, Lalə Məmmədli.

Zəfər bayramı təhsilçilərdə vətənpərvərliyin tərbiyə olunmasının mühüm vasitəsi kimi
Праздник победы как важное средство воспитания патриотизма у обучаемых
Victory holiday as an important means of education of patriotism students

5

BAŞ REDAKTORDAN ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА FROM THE EDITOR IN CHIEF 10 NOYABR – ATATÜRKÜN ANIM GÜNÜDÜR!!!

Akif Abbasov.

Mustafa Kamal Atatürkün təhsil illəri
Годы образования Мустафы Кемала Ататюрка
Mustafa Kemal Atatürk's education years

10

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

Müseyyib İlyasov.

Səriştə əsaslı pedaqoji təhsil: bilik və bacarıqların praktik fəaliyyətə səmərəli tətbiqi
Компетентностное педагогическое образование: эффективное применение знаний и
умений на практике
Competence-based pedagogical education: effective application of knowledge and skills in practice

16

TƏHSİLİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ ЭТАП ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ HEYDAR ALIYEV' STAGE OF OUR EDUCATION

Allahyar İmanov.

Azərbaycan təhsilinin inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin rolu
Роль Великого лидера Гейдара Алиева в развитии азербайджанского образования
He role of our Great leader Heydar Aliyev in the development of Azerbaijan education

21

TƏLİMİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ GENERAL ISSUES OF TRAINING

Xəzəngül Babayeva.

Təlimin əyanilik prinsipi: mahiyyəti, vəzifələri
Принцип наглядности в обучении: сущность, задачи
Visibility principle: essence, responsibilities

25

Məlik Məlikov.

Təlimdə dialoq texnologiyaları
Диалогические технологии в обучении
Dialogical technologies in learning

28

Esmira Cəfərli.

Mövzunun yeni təlim sistemində qoyuluşu və aktual məsələləri
 Постановка и актуальные вопросы темы в новой системе обучения
 Investment and topical issues of the topic in a new training system

34

Nərmin Hüseynova.

Tələbələrdə təlim bacarıqlarının inkişafı texnologiyaları
 Технология развития обучающихся навыков у студентов
 Technologies for the development of learning skills in students

38

***TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
 ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
 UPBRINGING TECHNOLOGIES***

Bəhrüz Cabbarlı, Aynur Abdullayeva.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyə işinin xüsusiyyətləri
 Особенности воспитательной работы младших школьников с ограниченными возможностями здоровья
 The characteristics of educational work of young schoolchildren with limited health opportunities

43

Riza Xəlilov, Lyudmila Boçkareva, Şəbnəm Rəhimova.

Mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının əsası kimi
 Нравственное воспитание как основа гармоничного развития личности
 Spiritual and moral education as a basis for the harmonious development of personality

47

Zenfira Qədirova.

Məktəblilərə aşılanması vacib olan milli-mənəvi dəyərlərin məzmunu
 Содержание национально-нравственных ценностей, важных для привития школьникам
 The content of national and moral values that are important to instill in schoolchildren

52

***PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLUZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
 ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
 И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
 ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION***

Yasin Cəfərov, Gülnarə Dürüskəri, Kəzban Mustafayeva.

Tələbələrin elmi tədqiqatlara və laboratoriya işlərinə istiqamətləndirilməsinə psixoloji dəstək
 Психологическое сопровождение направления студентов на научные исследования и лабораторные работы
 Psychological support for directing students to scientific research and laboratory work

57

Solmaz Həsənlı.

Yeniyyət və gənclərdə sosial yalnızlıq probleminin aradan qaldırılması yolları
 Пути преодоления проблемы социального одиночества у подростков и молодежи
 Ways to overcome the problem of social loneliness in teenagers and young people

64

İlhamə Sultanova.

Taksonomiya konsepsiyalarının inkişaf tarixi
 История развития концепции таксономии
 History of the development of the concept of taxonomy

68

Yeganə Əskərova.

Ailədaxili münaqişələr və onun pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu
 Внутрисемейные конфликты и их место в педагогическо-психологической литературе
 Intra-family conflicts and its placement in pedagogical-psychological literature

73

Şəfa Kazımova.

Uşaqlarda sinir sistemi xəstəlikləri və onun pedaqoji prosesə təsiri	
Заболевания нервной системы у детей и их влияние на педагогический процесс	78
Diseases of the nervous system in children and its effect on the pedagogical process	

Yaqut Şərifova.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar və “inklüziv təhsil”	
Дети, нуждающиеся в особой заботе и «инклюзивное образование»	82
Children in need of special care and “inclusive education”	

İlahə İsgəndərova.

Gender anlayışı və onun kateqoriyaları	
Понятие гендера и его категории	89
The concept of gender and its categories	

Günəl Allahverdiyeva.

Nevroz, onun etiologiyası və simptomları	
Невроз, его этиология и симптомы	93
Neurosis, its etiology and symptoms	

Sülhanə Bəşirova.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara riyazi elementlərin öyrədilməsi üsulları	
Методы обучения математическим элементам детей с особыми потребностями	97
Mathematics for children with special needs methods of teaching the elements	

Pərvin Əliyeva.

Yeniyyətlik dövründə xarakterin aksentuasiyası	
Акцентуация характера в подростковом периоде	101
Accentation of character in adolescent period	

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Müdəfiə Mahmudov.

Riyaziyyat və pedaqogika	
Математика и педагогика	105
Mathematics and pedagogy	

Rasim Şükürov.

Ali pedaqoji məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində fəallaşdırmadan istifadə etməklə tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılması	
Повышение познавательной деятельности студентов с использованием активации в преподавании математики в педагогических вузах	111
Improving the cognitive activity of students using activation in teaching mathematics in pedagogical universities	

Əlişah Eyyubov.

Riyaziyyatın tədrisində riyazi anlayışların öyrənilməsinin elmi-məntiqi metodu	
Научно-логический метод обучения математическим понятиям в преподавании математики	116
Scientific-logical method of learning mathematical concepts in the teaching of mathematics	

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

Gülşən Hacıyeva.

Ali pedaqoji məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası fənninin öyrədilməsi işinin sistemi. 120
Система работы методики преподавания предмета биологии в педагогических вузах
The system of teaching biology teaching methodology in higher pedagogical schools

Əliyənnağı Məhərrəmov, Fidan Mehdiyeva.

VIII-IX siniflərdə biologiyanın tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının 125
zəruriliyi və pedaqoji-psixoloji əsasları
Необходимость и педагогико-психологические основы формирования научного
мировоззрения учащихся при обучении биологии в VIII-IX классах
Necessity and pedagogical and psychological foundations for the formation of a scientific world
view of students in teaching biology in VIII-IX grades

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Heyran Orucova.

Ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin tədrisinin müasir problemləri və perspektivləri 129
Современные проблемы и перспективы преподавания химии в общеобразовательных школах
Modern problems and perspectives of teaching chemistry in general education schools

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODS OF TEACHING PHYSICS

Rəna Əliyeva.

Ümumtəhsil məktəblərində fizikanın tədrisi zamanı laboratoriya işlərinin didaktik rolu 132
Дидактическая роль лабораторных работ при преподавании физики в
общеобразовательных школах
The didactic role of laboratory work during the teaching of physics in general education schools

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY

Gülsüm Hacıyeva.

Coğrafiya fənninin tədrisinin müasir problemləri 135
Современные проблемы преподавания географии
Modern problems of teaching geography

Rəziyə Həsənova.

Coğrafiyanın tədrisində müasir yanaşmalar 139
Современные подходы в преподавании географии
Modern approaches in teaching geography

Solmayə Əmrəliyeva.

Coğrafiya fənninin tədrisində praktik işlərin təşkili 142
Организация практической работы при преподавании географии
Organization of practical work in teaching geography

TEKNOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING TECHNOLOGY

Reyhan Hacızadə.

Kiçikyaşlı məktəblilərin texnologiyadan idraki inkişafının təlim materialları ilə formalaşdırılması
Формирование познавательного развития младших школьников по технологии с помощью учебных материалов
Formation of cognitive development of young schoolchildren from technology with training materials

146

İNNOVASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ
ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Səriyyə Məmmədova.

Təhsil prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqi
Применение инновационных технологий в образовательном процессе
Application of innovative technologies in the educational process

150

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI
ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ
TEACHER TRAINING

Nərgiz Əhmədova.

Tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması səriştəli müəllim hazırlığının əsas istiqamətlərindən biri kimi
Формирование коммуникативных навыков у студентов как одно из основных направлений компетентной подготовки учителей.
Formation of students' communication skills as one of the main directions of skilled teacher training

155

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

Təranə Muradova.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinin tədqiqi probleminin pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu
Постановка проблемы исследований эстетического воспитания дошкольников в педагогической и методической литературе
Statement of the problem in the pedagogical and methodological literature of the research of aesthetic education of pre-school children

161

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI
УПРАВЛЕНИЕ ШКОЛОЙ
SCHOOL MANAGEMENT

Aidə Məmmədova.

Müasir məktəbdə liderlik
Лидерство в современной школе
Leadership in the modern school

165

MƏKTƏB VƏ AİLƏ
ШКОЛА И СЕМЬЯ
SCHOOL AND FAMILY

Tamara Məmmədrzayeva.

Təhsilin inkişafında məktəb və valideyn əməkdaşlığı
Сотрудничество школы и родителей в развитии образования 168
School and parent cooperation in the development of education

Elnarə Qurbanova.

Müəllim – valideyn əməkdaşlığı tələbələrin sosiallaşmasına neqativ təsirlərin aradan qaldırılması
yolu kimi
Сотрудничество учителя и родителей как способ устранения негативных последствий в 172
социализации учащихся
Cooperation of a teacher and parents as a way to remove negative consequences in socialization
of students

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
TEACHER'S SELF-EDUCATION

Akif Abbasov.

Anasına layla çalan oğul
Сын поющий колыбельную матери 179
Son singing mother's lullaby

Ənvər Abbasov.

Lirik duyğular şairi – Əyyub Şirranlı
Эйюб Ширланлы – поэт лирических чувств 183
Eyyub Shirlanly – poet of lyrical feelings

Rəna Əliyeva.

Dildə determinantlar və onların tədqiqi tarixinə bir baxış
Детерминанты в языке и взгляд на историю их исследования 187
Determinants in language and a look at the history of their research

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı. Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir. 9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (Email).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

*Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 22.11.2022.
Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 197.

TƏRCÜMƏ VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ
Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b (012) 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

ISSN 2409-8817

9 772409 881009